

திருக்குறள்

சுசராத்தி வினாடிபயர்ம்பு

1971

કુરળ

(તમિળ વેદ)

સંત તિરુવલ્લુવર

ભાવાનુવાદ :

કાન્તિલાલ કાલાણી

યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ ઓર્ડર

ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ ૬

પ્રકાશક :
શ્રી ઈશ્વરભાઈ જે. પટેલ
અધ્યક્ષ
યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ,
ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ ૬

પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૭૧
નકલ ૧૦૦૦

1597A

કિંમત રૂ. ૩=૫૦

સુદ્રક :
મનુભાઈ ગોરખનદાસ શાહ
ભાગીદાર, શાહ બ્રધર્સ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,
પાનકોરનાકા, ધાંચીની વાડી,
અમદાવાદ

વિકેતા :
મેસર્સ બાલગોવિંદ બુક્સેલર્સ
ગાંધી રોડ,
અમદાવાદ
*

RAJ BHAVAN.
AHMEDABAD.

December 9, 1971

FOREWORD

KURAL is rightly called the Tamil Veda; it is a poetic composition of great antiquity on the art of living. The author, Tiru Valluvar, examines the intricacies of human nature with deep insight, consummate skill and robust commonsense. There is also a freshness of outlook which makes Kural a precious book for all times.

Kural lays great stress on the concept of Dharma: "There is no greater wealth one can acquire than Dharma and no misfortune greater than the forgetting of it." It adds: "Keep the mind free from evil thoughts. This is the whole of Dharma. The rest is only of the nature of sound and show." It is also stated that "joy that comes from right conduct is true happiness." "Other pleasures are really sources of pain and causes of shame... The right conduct is therefore not only right but wise."

I am glad to know that the University Book Production Board of Gujarat State is publishing the Gujarati version of Kural on the occasion of the Madras session of the Gujarati Sahitya Parishad. I am confident that this publication would be appreciated by the people of both Gujarat as well as Tamil Nadu. From the point of view of national integration as well the publication of Kural's translation in Gujarati would be of immense value.

Shriman Narayan
(Shriman Narayan)

આમુખ

‘કુરળ’ એ સાચી રીતે જ તામીલ વેદ તરીકે ઓળખાય છે; જ્યન જીવવાની કળા પરની એ અતિપ્રાચીન કાવ્યરચના છે. તેના રચિયતા તિરુવલ્લુવર દીર્ઘ અન્તદંષ્ટિ, પ્રૌઢ કૌશલ અને ખડતલ સામાન્ય યુદ્ધિ સાથે માનવસ્વભાવની જટિલતા તપાસે છે. દર્શનની એની અભિનયતા ‘કુરળ’ને સર્વકાલીન મૂલ્યથી અન્વિત રચના બનાવે છે.

ધર્મના ખ્યાલ પર ‘કુરળ’ ખૂબ ભાર મૂકે છે : “ધર્મ કરતાં મહત્તર પ્રાપ્તિ- યોગ્ય કોઈ સમૃદ્ધિ નથી અને તેના વિસ્મરણ કરતાં મહત્તર કોઈ દુર્ભાગ્ય નથી.” તે વળી કહે છે કે : “દુષ્ટ વિચારોથી મનને મુક્ત રાખો. આ જ છે સમગ્ર ધર્મ. બાકી બધું તો માત્ર ઘોંઘાટ અને દેખાવ છે.” એમ પણ કહ્યું છે કે : “સદાચારથી મળતા આનન્દમાં જ સાચું સુખ છે. અન્ય આનન્દો એ ખરેખર તો વ્યથા- મૂલક અને લજ્જાસ્પદ છે. આથી સદાચાર એ માત્ર સારો આચાર નથી, એ શાણપણ પણ છે.”

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના મદ્રાસના અધિવેશન પ્રસંગે ગુજરાત રાજ્ય યુનિવર્સિટી અંધનિર્માણ બોર્ડ ‘કુરળ’નું ગુજરાતી ભાષાન્તર પ્રકાશિત કરે છે તે જાણી મને આનન્દ થાય છે. ગુજરાત અને તામીલનાડુ બંને રાજ્યોના લોકો આ પ્રકાશનને આવકારશે તેની મને ખાતરી છે. રાષ્ટ્રીય એકતાની દૃષ્ટિએ પણ ‘કુરળ’નો ગુજરાતી અનુવાદ બહુમૂલ્ય બનશે.

રાજભવન, અમદાવાદ

તા. ૯-૧૨-૧૭૧

— શ્રીમન્નારાયણ

પ્રકાશકનું નિવેદન

યુનિવર્સિટીઓની વિવિધ વિદ્યાશાખાઓમાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓના ઉપયોગ અર્થે કેન્દ્રીય શિક્ષા મંત્રાલયની નાણાકીય સહાયથી ગુજરાતી ભાષામાં અંથનિર્માણનું કામ અડપથી હાથ ધરવા ગુજરાત રાજ્ય સરકારે યુનિવર્સિટી અંથ-નિર્માણ યોજાની રચના કરી છે. યોજા સંસ્કૃત સાહિત્ય અને ભારતીય સંસ્કૃતિના અભ્યાસ અર્થે વૈદિક સાહિત્યના અંથનું કામ હાથ ધર્યું ત્યારે સૂચન આવ્યું કે પાંચમા વેદ તરીકે જેનું અભિવાદન પૂ. મહાત્માજી અને પૂ. વિનોબાજીએ કર્યું છે તે સંત તિરુવલ્લુવરના તમિળ અંથ ‘કુરળ’નું ગુજરાતી સંસ્કરણ પ્રસિદ્ધ કરવું ધટે. વેદ સાહિત્યના આ આવશ્યક ઉમેરાને, રાષ્ટ્રીય એકતાની તેમ જ આંતરભારતીય સમન્વયની ભાવનાની દૃષ્ટિએ, પ્રકાશિત કરવાનું વાજબી લાગ્યું. સવાલ એ રહ્યો કે ગુજરાતી હસ્તપ્રત કોણ તૈયાર કરી આપે ?

મિત્રમંડળમાં એની વાત કરતાં સહભાગ્ય એ રહ્યું કે મુખ્યની ‘યુસિસ’માં સેવા આપતા શ્રી. કાન્તિભાઈ કાલાણીએ સ્વાન્તઃ સુઘાચ ‘કુરળ’નું ભાષાંતર તૈયાર કરેલું તે જાણવા મળ્યું. એમણે ઉદારતા અને સૌજન્યસહ યોજાને પ્રકાશન અર્થે એ આપવાનું સ્વીકાર્યું, એટલું જ નહીં પણ હસ્તપ્રત તૈયાર કરવાના નોમિનલ ખર્ચને બાદ કરતાં કોઈ પુસ્તકાર સ્વીકાર્યો નહીં. એમની આવી ઉદાત્ત ભાવનાનું યુગ્ય એ ‘કુરળ’નું પ્રકાશન છે.

શ્રી. કાન્તિભાઈની ભાવનાનો પડથો મનમાં એવો ઊઠ્યો કે મદ્રાસમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું અધિવેશન ભરાય છે અને રાજ્યના પંતપ્રધાન અને ‘કુરળ’પ્રેમી શ્રી. કનુભાઈનિધિજી પરિષદનું મંગળાચરણ કરે ત્યારે જ આનું અધિવેશનનું પ્રકાશન થાય તો સોનામાં સુગંધ મળે. સાહિત્ય પરિષદના વરાયેલા પ્રમુખ શ્રી. ઝીણાભાઈ દેસાઈએ પ્રસ્તાવને સહર્ષ વધાવી લીધો, અને એમ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના મદ્રાસ અધિવેશનના સમયે આ અંથ પ્રકાશિત થાય તેવું ગોઠવેલું. સંજોગોવશાત્ એ બની ન શક્યું, છતાં એ ભાવનું ગૌરવ યોજાને મન ધણું મૂલ્યવાન રહ્યું છે.

આ ગૌરવમાં ઉમેરો એ વાતે થાય છે કે રાષ્ટ્રીયત્વના ને રાષ્ટ્રીય એકતાના પુરસ્કર્તા ગુજરાત રાજ્યના ગવર્નર શ્રી શ્રીમન્ નારાયણજીએ એને ઉમાભર્યો આવકાર લખી આપ્યો છે.

આ ગૌરવના અધિકારી બનવામાં લેખકે, રાજ્યપાલશ્રીએ, શાહ બ્રધર્સ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસના વ્યવસ્થાપકોએ, તથા અન્ય સુભચિંતકોએ જે અનુકૂળતા કરી આપી છે તે બદલ એ સૌને આભાર માનું છું. આશા રાખું છું કે આ અથ વિદ્યાવર્તુળોમાં તેમ જ ધર્મસદાચારપ્રેમીઓમાં આવકાર પામશે.

યુનિવર્સિટી અંથનિર્માણ યોજા,
ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ ૬

ઈશ્વરભાઈ પટેલ
અધ્યક્ષ

નિવેદન

પ્રાચીનકાળમાં થઈ ગયેલા ભારતના ઋષિ-મુનિઓનાં જીવન અને સમગ્ર વિશે જેમ વિશેષ આધારભૂત પ્રમાણો મળતાં નથી, તેવું જ તિરુવલ્લુવર વિશે કહી શકાય.

પરંપરા કહે છે કે દક્ષિણ ભારતના સંત કવિ તિરુવલ્લુવરનો જન્મ લગભગ એ હજાર વર્ષ પહેલાં હાલના મદ્રાસના પરા મૈલાપૂરમાં થયો હતો. એક માન્યતા એવી પણ છે કે તેમનો જન્મ મદુરા ખાતે થયેલો. મદુરા તે વખતે પાંડ્યોની રાજધાની હતી.

તિરુવલ્લુવર નામ ઇતિહાસને અજ્ઞાણ છે. એ શબ્દનો અર્થ 'વલ્લુવા જ્ઞાતિનો ભક્ત' એવો થાય છે. વલ્લુવાઓ અત્યંત જાતિના ગણાતા. તેમનું કામ રાજની આજ્ઞાઓ અને હુકમો જાહેર કરવાનું. તેઓ હાથી પર ખેસી દોલ વગાડી રાજની આજ્ઞાઓ કે હુકમોની જાહેરાત કરતા.

તિરુવલ્લુવરના પિતા લગવાન બ્રાહ્મણ હતા અને એમની માતા આદિ અત્યંત જાતિની હતી. આદિનો ઉછેર એક બ્રાહ્મણને ત્યાં થયેલો અને તે બ્રાહ્મણે આદિનાં લગ્ન લગવાન સાથે કરાવેલાં. લગવાન-આદિને તિરુવલ્લુવર ઉપરાંત ખીન્ન' છ સંતાનો હતાં અને અર્ધાં કવિતા રચતાં એમ મનાય છે.

તિરુવલ્લુવર મૈલાપૂરમાં વણકરનું કામ કરતા એવી માન્યતા છે. અર્ધાં વ્યવસાયમાં આ વ્યવસાય તેમને સૌથી વધુ નિર્દોષ લાગેલો. એમનું ગૃહસ્થજીવન આદર્શ ગણાતું. એમનાં પત્ની વાસુકિ ભારે ગુણવાન હતાં અને તેમના અવસાન પછી તિરુવલ્લુવરે સંન્યાસ લાવેલો.

તમિળ પ્રજા તિરુવલ્લુવરના ગૃહસ્થજીવન વિશે આજે પણ હોંશે હોંશે વાત કરે છે. એવી કિંવદંતી છે કે તિરુવલ્લુવરે એક વખત ભાવિ પત્નીની કસોટી કરવા લોકાના ખીલાનાં ટોપકાં અને લોખંડના ખીજા ટુકડા પોતાને માટે રાંધવા કહેલું. ભાવિ પતિની આજ્ઞા પ્રમાણે વાસુકિએ લોખંડના ટુકડા રાંધેલા. આ ઘટના સાચી છે કે નહીં તે જાણવા પાછળથી એક સાધુ એમને ત્યાં જઈ ચડયા. એમણે તિરુવલ્લુવરને પ્રશ્ન કર્યો કે લગ્ન કરવા બાબત તમે શી સલાહ આપો છો ? તિરુવલ્લુવરે પ્રશ્નનો જવાબ આપવાને અહલે સાધુને પોતાની પાસે થોડા દિવસ રોકાઈ જવા કહ્યું. એક દિવસ એવું બન્યું કે તિરુવલ્લુવર અને સાધુ સવારમાં ઠંડો ભાત લઈ

નાસ્તો કરતા હતા અને વાસુકિ આંગણામાંના ડૂવામાંથી પાણી ભરતી હતી. તિરુવલ્લુવરે વાસુકિને ધૂમ પાડી કહ્યું કે ભાત એટલો ખવો ગરમ છે કે આઈ શકાતો નથી. પાણીનો ઘડો ડૂવામાં લટકતો રાખી વાસુકિ દોડ્યાં અને પાંદડા પર પડેલા ભાતને ઠંડો કરવા પંખો નાખવા લાગ્યાં. આશ્ચર્ય એ થયું કે પંખો હાલવાની સાથે ભાતમાંથી વરાળ નીકળવા માંડી.

સાધુની હાજરીમાં એક બીજી પણ ઘટના બની હોવાનું કહેવાય છે. એક દિવસ તિરુવલ્લુવરે સૂર્યના પૂરા પ્રકાશમાં સાળ પર કામ કરતા હતા ત્યારે હાથમાંથી ફરકડી પડી ગઈ. એટલે તેમણે પત્નીને ધૂમ પાડી જલદી દીવો લાવવા કહ્યું. છતાં પ્રકાશમાં આ માગણી કેવી ભેદી છે તેનો વિચાર કર્યા વિના વાસુકિ તત્કાલ દીવો સળગાવીને લાગ્યાં. સાધુને જે જવાબ જોઈતો હતો તે મળી ગયો.

સંત તિરુવલ્લુવરે ‘કુરળ’ નામે એળખાતો ગ્રંથ તમિળ ભાષામાં લખ્યો છે. ‘કુરળ’ એ ‘કુંદનું’ નામ છે. ‘કુરળ’નો ઉચ્ચાર તમિળમાં ‘કુરૂળ’ની નજીકનો થાય છે. ગુજરાતી ભાષામાં આવો ઉચ્ચાર શક્ય ન હોવાને કારણે અનુવાદમાં ‘કુરળ’ એવો ઉચ્ચાર રાખ્યો છે. ગ્રંથકર્તાએ ગ્રંથને બીજું નામ ન આપ્યું હોઈ એ ગ્રંથ સૈકાઓથી ‘કુરળ’ તરીકે જાણીતો થયો છે. ‘કુરળ’ ગ્રંથ સૌપ્રથમ પાંડ્યવંશના ઉચ્ચપેરુવલ્લુદીના રાજ્યકાળ દરમ્યાન પ્રગટ થયો હતો. ‘તમિળ સ્ટડીઝ’ પુસ્તકના વિદ્વાન લેખક શ્રીનિવાસ આયંગર ઉચ્ચપેરુવલ્લુદી રાજ્યનો આરોહણકાળ ઈ. સ. ૧૨૫ની આસપાસ ગણે છે. તમિળના એ ખ્યાતનામ કાવ્યગ્રંથો ‘શિવગ્યાધિકારમ્’ અને ‘મણિમેખલાઈ’માં ‘કુરળ’ની પંચાવનમી ઋચા અંતરણ તરીકે લેખામાં આવી છે. આ બંને કાવ્યગ્રંથો પ્રથમ અથવા બીજી સદીમાં લખાયાનું પુરાવાર થયું છે. એમ કહેવાય છે કે તિરુવલ્લુવરનો ધલેલા શિંગન નામે તત્કાલ મિત્ર હતો. ચૌહ રાજવીનો એ છટ્ટો વારસદાર હતો. સિલોનના ‘મહાવંશ’ પ્રમાણે કલિયુગના ૨૯૬૦ ના વર્ષમાં તેણે સિલોન પર ચઢાઈ કરી વિજય મેળવેલો. આ પ્રસંગને લક્ષમાં રાખીએ તો તિરુવલ્લુવર ઈશુની પ્રથમ સદીમાં થયા હશે એમ અનુમાન કરી શકાય.

‘કુરળ’માં કોઈ ઐતિહાસિક ઘટનાનો કે સમયનો ઉલ્લેખ આવતો નથી. તિરુવલ્લુવર વિશે ઇતિહાસ પણ મૌન મેવે છે. એટલે પુરાણા ગ્રંથોને લક્ષમાં રાખી વિદ્વાનો ‘કુરળ’ના કર્તાને ઈશુની પ્રથમ સદીની આસપાસ મૂકે છે તે વાજબી છે.

‘કુરળ’ ગ્રંથમાં ત્રણ ખંડો છે. પ્રથમ ખંડમાં મુહુર્થની અને સંન્યાસીના આચારની વાત છે. આદર્શ પતિ, સારા પિતા, સરસ પાડોશી અને સંજ્ઞન મનુષ્યના ધર્મ વિષે શરૂઆતનાં ૧૯ પ્રકરણોમાં આલેખન થયું છે. પછીનાં તે

પ્રકરણોમાં વૈરાગીના જીવન વિશે અને તેણે ક્યા સદ્ગુણોનું પાલન કરવું જોઈએ તે દર્શાવ્યું છે. પ્રથમ ખંડનાં શરૂઆતનાં ચાર પ્રકરણો સમગ્ર ગ્રંથની પ્રસ્તાવના રૂપે છે. માનવચિત્તમાં સ્પષ્ટિત ધર્મોક્તિ ઉત્તમ કાવિના વિચારોને આ ખંડમાં સ્થાન મળ્યું છે.

બીજા ખંડ સંપત્તિને લગતો છે. તેમાં રાજકારણને પ્રાધાન્ય મળ્યું છે. પ્રથમ ખંડ કરતાં બમણો અને ત્રીજા ખંડ કરતાં ત્રણ ગણો આ ખંડ જીવનની યોજનામાં સંપત્તિનું મહત્વ ઓછું નથી એ બતાવે છે. સંપત્તિનો સંચય અને ભોગવટો કરવો હોય તો સુવ્યવસ્થિત રાજતંત્ર જોઈએ. તિરુવલ્લુવરે આ ખંડમાં રાજવીઓને સંબોધીને જે બાબતો કહી છે તે સંપત્તિની પાછળ ઘેરા થનાર મનુષ્યને માટે પણ સાચી છે.

પ્રથમ ખંડમાં તિરુવલ્લુવર ઊંચી કક્ષાના કવિ-ઉપદેશક તરીકે જોવા મળે છે, તો બીજા ખંડમાં વિચક્ષણુ રાજપુરુષ અને વ્યવહારકુશળ વ્યક્તિ તરીકે કેટલી જાણીઓ સર કરે છે તેનો ખ્યાલ આવે છે. રાજપુરુષની કામગીરી એમના ધ્યાન બહાર નથી. રાજકારણના ખંડને તેમણે સ્વ-દર્શનથી અજ્ઞવાલ્યો છે.

ત્રીજા ખંડમાં એક પ્રેમી યુગલ પ્રથમ વાર એકબીજાને મળે છે, વિખૂટું પડે છે અને ફરી મળે છે, ત્યારે પરસ્પર કેવી લાગણી અનુભવતું હોય છે તેને વાચા મળી છે. પ્રેમીની મનઃસ્થિતિ સંયોગ-વિયોગમાં સેંકડો રૂપો ધારણ કરતી હોય છે, તેમાંથી કેટલાક મનોભાવો કવિએ અહીં આલેખ્યા છે.

પ્રત્યેક વ્યક્તિ પાસે સારી કે ખરાબ, સાચી કે ખોટી, વારસામાં મેળવેલી કે સમાજ પાસેથી મેળવેલી, રુચિ હોય છે. પણ ‘કુરળ’ રુચિમાંથી ઋણ તરફ જવા વ્યક્તિને પ્રેરે છે. તે સંસાર અને ક્યારેક સંસારની પારતું વ્યાકરણ પામી જાણે કે વ્યક્તિ માટેની આચારસંહિતા ઘડી આપે છે.

‘કુરળ’માં તિરુવલ્લુવરે ધર્મ, અર્થ અને કામની ચર્ચા કરી છે. હિન્દુ શાસ્ત્રકારોએ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એમ ચાર પુરુષાર્થ ગણાવ્યા છે. તિરુવલ્લુવરે મોક્ષ અંગે કંઈ જ કહ્યું નથી. અને અહીં અલિલ્લ જિજ્ઞાસનું ‘વિદાય વેળાએ’ યાદ આવે છે. એમાં તેમણે પ્રેમ, લગ્ન, ખાળકો, દાન, ખાનપાન, શ્રમ, હર્ષશોક, ધર, કપડાં, વેષાર, શિક્ષણ, કાયદો, સ્વાતંત્ર્ય, સૌંદર્ય ઇત્યાદિની ચર્ચા કરી છે. પુસ્તકના લગભગ અંતભાગમાં એક વૃદ્ધ સાધુ જિજ્ઞાસને ‘ધર્મ’ વિશે પ્રશ્ન પૂછે છે, ત્યારે તેઓ જવાબ આપે છે : “આજે હું કોઈ બીજા વિષય પર બોલ્યો છું ખરો ?” ઉપર્યુક્ત બધા વિષયો ધર્મનો ભાગ ન ગણાય ?

તેવી જ રીતે ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણ પુરુષાર્થનું ઉત્તમ રીતે પાલન કર્યું હોય તેને માટે મોક્ષની ચર્ચા અનિવાર્ય ખરી ?

‘કુરળ’ ગ્રંથ લગભગ અઠારસો વર્ષ સુધી તમિળમાં જ વંચાતો રહ્યો. ખસો વર્ષ પહેલાં ‘સોસાયટી ઓવ જિસસ’ સંસ્થાના ખ્યાત મિશનરી કોન્સ્ટેન-શિયસ બેસ્વીએ ‘કુરળ’ના પ્રથમ બે ખંડોનો લેટિનમાં અનુવાદ કર્યો. આ અનુ-વાદ છપાયો નહોતો. પણ રેવં જી. યુ. પોપે ‘કુરળ’નો અનુવાદ કર્યો ત્યારે પોતાની આદૃત્તિમાં બેસ્વીસની હસ્તપ્રતને પરિશિષ્ટરૂપે છાપેલી. ડૉ. ગ્રેયુલે ‘કુરળ’નો જર્મન અને લેટિનમાં અનુવાદ કર્યો ત્યારે બેસ્વીસની હસ્તપ્રતને લક્ષમાં રાખી હતી. ઈ. સ. ૧૮૨૦ થી ૧૮૮૬ની વચ્ચે એફ. ડબલ્યુ. એલિસ, ડબલ્યુ. એચ. ડ્રયુ, ઈ. જે. રોમિન્સન, જે. લેઝારસ અને રેવં જી. યુ. પોપે ‘કુરળ’ના સમગ્ર અથવા અમુક ભાગોનો અનુવાદ કર્યો હતો. એમ. એરિયસ અને એમ. ડી. દુમસ્તે કેટલીક ઝગ્યાઓનો ફ્રેન્ચમાં અનુવાદ કર્યો હતો. ડ્રયુ અને રામાનુજ કવિરયરે ૬૩ પ્રકરણોનો અનુવાદ કર્યો છે તે પ્રમાણભૂત ગણાતો, પણ અત્યારે તે મળતો નથી. રેવં પોપે તમિળ પાઠ આપવા સાથે સમગ્ર ગ્રંથનો અનુવાદ કર્યો છે.

અનુવાદ અને તે પણ કવિતાનો ? મૂળ ભાષાની નિકટ હોઈ એ તો પણ કવિતાને એક ભાષામાંથી બીજી ભાષામાં લઈ જવી એ વિકટ છતાં કરવા જેવું કામ છે; વિકટ છે એટલે તો વિશેષ. અનુવાદનું કામ સેતુ બાંધવા જેવું કામ છે. એમાં વહેતાં જળનો સ્પર્શ ન થાય તો પણ એનું દર્શન-એની ઝાંખી અવશ્ય થાય.

મેં શ્રી. વી. વી. એસ. અથરના અંગ્રેજી અનુવાદને મુખ્યત્વે લક્ષમાં રાખ્યો છે. તેમણે ‘કુરળ’નો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કરતી વખતે બાયબલ, હિંદુ અને બ્રાહ્મ ગ્રંથોની શૈલી લક્ષમાં રાખેલી. શ્રી. અથરના અંગ્રેજી અનુવાદ ઉપરાંત એ. રંગનાથ મુદ્દલિયર, જી. વન્મીકનાથન, સી. રાજગોપાલાચારી અને એચ. એ. પોપ્લેના અનુવાદો લક્ષમાં રાખ્યા છે. ઈ. જે. રોમિન્સન અને યોગી શુદ્ધાનંદ ભારતીના ‘કુરળ’ના અનુવાદો પણ હું નોંધ ગયો છું. મરાઠીમાં સ્વ. સાને ગુરુજીએ ‘કુરળ’નો અનુવાદ કર્યો છે તે વાંચી ગયો છું.

ગ્રંથની મૂળ ભાષા આવડતી ન હોવાને કારણે અનુવાદમાં દોષો રહી જવાનો સંભવ છે. ઝગ્યાઓનાં જુદાં જુદાં અર્થઘટનોમાંથી કયા અર્થઘટનને અનુસરવું એ પ્રશ્ન પણ સતત મૂંઝવણો રહ્યો છે. અનુવાદના દોષો નિવારવા અત્યારે ‘કુરળ’ અંગે પ્રમાણભૂત ગણાતા તિરુકુરલ પ્રચાર સંઘના વ્યવસ્થાપક સાધુચરિત જી. વન્મીકનાથન સાથે પત્રવ્યવહાર કરેલો અને રૂબરૂમાં

મળીને કેટલીક ઋચાઓ અંગે ચર્ચાવિચારણા કરેલી. આથી કંઈક વિશ્વાસ સાથે આ અનુવાદ પ્રગટ કરવાનું શક્ય બન્યું છે.

‘કુરળ’ ની કેટલીક ઋચાઓનો શ્રી નાજુકલાલ નંદલાલ ચોક્સીએ ૧૯૩૦ માં ગુજરાતીમાં અનુવાદ કર્યો હતો. સસ્તું સાહિત્ય વર્ષક કાર્યાલયે ‘ઉપદેશસારસંગ્રહ’ નામે એ પ્રગટ કર્યો છે. આ ગ્રંથનો પ્રથમ ભાગ ‘તમિળ વેદ’ અર્થાત ‘ઋષિ તિરુવલ્લુવરનાં બોધવચનો’ રૂપે છે. શ્રી. ચોક્સીએ ૧૩૩ પ્રકરણોમાંથી ૧૦૭ પ્રકરણની ૧૦૩૬ ઋચાઓનો અનુવાદ આપ્યો છે. આજથી ૪૧ વર્ષ પહેલાં ભિક્ષુ અખંડાનંદે આ મહાન ગ્રંથનો અમુક ભાગ ગુજરાતની પ્રખ્ખ સમક્ષ મૂકેલો એ આનંદદાયક ખીતા છે.

આ મહાન ગ્રંથનો અનુવાદ કરવા માટે મને સતેજ કરનાર એ. એન. રામનાથનનો મારે આભાર માનવો જોઈએ. તેમણે ‘કુરળ’ ના અંગ્રેજીમાં થયેલા અનુવાદો તરફ મારું ધ્યાન ખેંચવા ઉપરાંત તેની કેટલીય ઋચાઓનું તમિળમાં પઠન કર્યા બાદ અર્થઘટન કરેલાં. મારા મિત્ર અને સાથીદાર હરીન્દ્ર દવે સાથે તે લગભગ એક વર્ષ સુધી ‘કુરળ’ ની કેટલીક ઋચાઓના અર્થઘટન અંગે ચર્ચાઓ થયેલી. એ ઉપરાંત તેઓ સમગ્ર અનુવાદ ઉપર ઊલટભેર નજર કરી ગયા અને અમૂલ્ય સૂચનો કર્યાં, તેનું સ્મરણ કરતાં અને મિત્ર ચન્દ્રકાન્ત શાહ અને છોટુભાઈ શાહ અનુવાદમાં ઊંડો રસ દર્શાવ્યો તેની નોંધ લેતાં કૃતકૃત્યતા અનુભવું છું.

આ અનુવાદ મેં સ્વાન્તઃ સુસ્થાય કર્યો છે. ‘કુરળ’ સાથેનો દોઢેક વર્ષનો સહવાસ જાતને તપાસવા માટેનો અને જગતને સમજવા માટેનો મૂલ્યવાન કાળ હતો. મહાન સંતના સાન્નિધ્યમાં રહીને મન થોડું પશુ નિરામય કરવાની તક મળી એને હું મારું સૌભાગ્ય સમજું છું.

ગાંધીજી, આલ્બર્ટ સ્વાઈલર અને વિનોબા સહિત વિશ્વની અન્ય વિભૂતિઓને આકર્ષિતો આવેલો અને ‘ભગવદ્ગીતા’, ‘માઈબલ’, ‘કુરાન’ અને ‘ગ્રંથસાહેબ’ જેટલું તમિળ પ્રજામાં સન્માન પામેલા આ ગ્રંથનો ગુજરાતી અનુવાદ યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડના અધ્યક્ષ શ્રી. ઇશ્વરભાઈ પટેલે પ્રગટ કરવાનું હાથ ધર્યું તે બદલ તેમનો તથા ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડના સભ્યોનો હું ઋણી છું. અનુવાદિત ગ્રંથની પ્રસ્તાવના લખી આપવાનું સ્વીકારી ગુજરાત રાજ્યના રાજ્યપાલશ્રી શ્રીમનુ નારાયણ મને ઉપકૃત કર્યો છે.

મુબંઈ

૨૪-૧૧-૧૯૭૧

કાન્તિલાલ કાલાણી

अनुक्रमशिका पूर्वभूमिका

प्रकरण				पृष्ठ
१. भडिमा धृश्वरनो	३
२. वर्षास्तुति	४
३. त्यागीनो भडिमा	५
४. सहाचारनो भडिमा	६

अ'उ १ : सहाचार विलाग १ : शुद्धस्थीनुं ज्वन

५. गृहस्थ ज्वन...	८
६. सहशुष्णी पत्नीनुं सुप्र	१०
७. संतति	११
८. प्रेम	१२
९. अतिथि-सत्कार	१३
१०. भायाणु वाष्णी	१४
११. कृतज्ञता	१५
१२. न्यायपरायणता	१६
१३. संयम	१७
१४. पवित्र वर्तन...	१८
१५. परस्त्री प्रत्येनी भर्थांदा	१९
१६. क्षमा	२०
१७. असूयानो अभाव	२१
१८. दोषनो अभाव	२२
१९. निंदा न करो...	२३
२०. मिथ्या प्रलाप न करो	२४
२१. असत कर्मनो लय	२५
२२. परकार्यतत्परता	२६
२३. दान	२७
२४. यश	२८

अंकशु

पृ०

५३. सगांस'अ'धीओ प्रत्ये ममता	५८
५४. असावधानी सामे मार्गदर्शन...	६०
५५. न्यायी सरकार...	६१
५६. प्रणपीडन	६२
५७. गलराट ठिठो करे तेवां कार्योथी हूर रडेवुं	६३
५८. विवेक	६४
५९. शुप्तयर सेवा...	६५
६०. शक्ति	६६
६१. प्रमादनो अभाव	६७
६२. माननीय पुरुषार्थ	६८
६३. संकट समये छिंमत	६९
६४. सचिव	७०
६५. वाङ्मयातुर्थ	७१
६६. आत्यारशुद्धि...	७२
६७. दठ संकल्पशक्ति	७३
६८. कार्यपद्धति	७४
६९. राजदूत	७५
७०. राजनी साथेतुं वर्तन	७६
७१. मनोभाव पारभवा	७७
७२. श्रोताओनी नाड पारभवी	७८
७३. सला मध्ये आत्मविश्वास	७९
७४. देश	८०
७५. किल्लाओ	८१
७६. द्रव्यप्राप्ति	८२
७७. सैन्य	८३
७८. योद्धानुं आत्मगौरव	८४
७९. मैत्री	८५
८०. मित्राचारीनी योग्यता माटेनी कसेाटी	८६
८१. धनिष्ठता	८५
८२. छानि करती मित्रता	८८
८३. नूडी मैत्री	८९

प्रकरण

भृष

८४.	भूर्पता	८०
८५.	अङ्कारयुक्त भूर्पाधि	८१
८६.	विद्रोही मनःस्थिति	८२
८७.	शत्रुनां लक्षणो	८३
८८.	शत्रुभोतुं भाप कालुं	८४
८९.	धरभेदु	८५
९०.	शक्तिशाणीभोते न दुसाववा	८६
९१.	स्त्रीतुं पर्यरय	८७
९२.	वेश्या	८८
९३.	सुरापाननिषेध	९९
९४.	जुगार	१००
९५.	औषध	१०१

विभाग ३ : विविध विषयो

९६.	कुलीनता	१०२
९७.	प्रतिष्ठा	१०३
९८.	महत्ता	१०४
९९.	योग्यता	१०५
१००.	विनयशीलता	१०६
१०१.	सन्मार्गे न वपरतुं धन	१०७
१०२.	शरमनी लागणी	१०८
१०३.	कुटुम्बनी छिनति	१०९
१०४.	पेती	११०
१०५.	हारिद्रय	१११
१०६.	याचना	११२
१०७.	याचनातो लय	११३
१०८.	अधम जवन	११४

अं३ उ : प्रेम

विभाग १ : गुप्त लक्ष

१०९.	मोहभावनो जभम	११७
११०.	पुरुष	११८

પ્રકરણ

૧૧૧. મિલનનો મહિમા	૧૧૯
૧૧૨. સૌંદર્યનો મહિમા	૧૨૦
૧૧૩. પ્રેમનો મહિમા	૧૨૧
૧૧૪. ઔચિત્યની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન	૧૨૨
૧૧૫. લોકનિંદા	૧૨૩

વિભાગ ૨ : પ્રેમપાવિત્ર્ય

૧૧૬. વિરહવેદના	૧૨૪
૧૧૭. વિરહશોક અને દુઃખ	૧૨૫
૧૧૮. ઉલ્કાથી રાહ જોઈ આંખો નિસ્તેજ કરવી	૧૨૬
૧૧૯. પ્રેમના વિયોગથી નિસ્તેજતા	૧૨૭
૧૨૦. પતિની એકરૂપતાના અભાવે હૃદયવેદના	૧૨૮
૧૨૧. ગેરહાજરીનો ઉદ્દેગ	૧૨૯
૧૨૨. સ્વપ્નાવસ્થાનો મહિમા	૧૩૦
૧૨૩. સંધ્યાકાળનો ઉદ્દેગ	૧૩૧
૧૨૪. સુંદર શરીરની કૃશતા	૧૩૨
૧૨૫. હૃદયને સંબોધન	૧૩૩
૧૨૬. ગૌરવભર્યાં સંક્રાંત્ય શુભાવવા	૧૩૪
૧૨૭. પ્રેમીઓની મિલનઝંખના	૧૩૫
૧૨૮. અપ્રગટ વિચારો જાણવા	૧૩૬
૧૨૯. મિલનઝંખના	૧૩૭
૧૩૦. હૃદયને ઉપાલંભ આપવો	૧૩૮
૧૩૧. પ્રેમકલહ	૧૪૯
૧૩૨. પ્રેમકલહની સૂક્ષ્મતા	૧૪૦
૧૩૩. પ્રેમકલહનો આનંદ	૧૪૧

युनिवर्सिटी ग्रंथ निर्माण बोर्डनां प्रकाशनेनी यादी

	३. पै.		३. पै.
१ प्राचीन भारत, भाग १	१०-००	२० कुहरती रंगोतुं रसायण	५-५०
२ प्राचीन भारत, भाग २	११-००	२१ गोक्षीय भगोण विज्ञान	२०-००
३ ओडिटिंग	११-००	२२ यामधन भूमिति	१०-००
४ कृत्रिम औषधो	६-००	२३ डेणवर्णी अने शिक्षक ताक्षीम	६-००
५ आंतरराष्ट्रीय व्यापारतो सिद्धांत	३-५०	२४ नीतिशास्त्र प्रवेश	१५-००
६ गोदी अने अंदरगाडनी रचना प्रवेशिका	१५-००	२५ हिन्दुनुं भूस्तरशास्त्र भाग १	८-००
७ बौगोलिक संशोधन अने शोधभोज्य	६-००	२६ पारमिता	७-००
८ वसियतनामानो कायदो	८-००	२७ धतिहासनेो अभ्यास	२१-००
९ पेट्टोरसायण	६-५०	२८ पाश्चात्य तत्त्वज्ञाननेो सरण धतिहास	२५-५०
१० डायोरेन्टाछन समीकरणो	४-००	२९ भारतीय न्योतिपशास्त्र	२५-००
११ गणितशास्त्र, भाग २	२८-००	३० ञवरसायण	४-५०
१२ सहकारी मंडळानो कायदो अने व्यवस्था	११-००	३१ सहकारी वेयाणु व्यवहार	५-००
१३ कोषविज्ञान	१-५०	३२ विद्युत अने युंयकत्व	१२-००
१४ लेभन मार्गदर्शिनी	१-००	३३ भारतमां समवायतंत्र	३-५०
१५ पृष्ठवंशोय प्राणीओ अने गर्भविज्ञान	२५-००	३४ सहकारना सिद्धांतो— उद्भव अने विकास	२-२५
१६ धात्विकक्षारणु	२०-००	३५ संध्यात्मक विश्लेषण	१३-००
१७ कोषविद्या, प्राणीदृष्टिधर्मविद्या अने जनीनविद्या	१२-५०	३६ लघुत्रयी	१३-००
१८ सामुदायिक विकास अने कृषिविस्तरण	१५-००	३७ जपाननी शिक्षणव्यवस्था	४-५०
१९ श्रेणीओ अने श्रेणीओ	१०-००	३८ जनीन विज्ञान (प्रायोगिक)	२-००
		३९ नक्षशाशास्त्र	११-५०
		४० श्रेणिकानुं गणित	८-५०
		४१ अदारसो सत्तावन	५-००
		४२ गांधींनुं धर्मदर्शन	१२-००
		४३ आल मनोविज्ञान	५-५०
		४४ वेदपरिचयपुस्तिका, १ थी ६	१२-५०

કુરુ

पूर्वभूमिका

प्रकरण १

महिमा ध्वरतो

१. “अ” नादसृष्टिनुं प्रस्थानमिन्दुं छे : अे प्रमाणे पुराणपुरुष यरायरनुं आरंभमिन्दुं छे.
२. पूर्णं ज्ञानस्वरूप परमात्मानां पवित्र यरल्लोनुं सेवन न करे तो तमारा ज्ञानतो शा उपयोग ?
३. पुष्पोना सुवासपथ पर जेती गति छे जेवा परमात्मानां पवित्र यरल्लोमां आश्रय लेनारतो महिमा छे. तेज्यो सहैव अक्षयधाममां वास करशे.
४. ष्ट—अनिष्टथी पर जेवा परमात्मानां यरल्लोने दृढताथी आलिङ्ग छे जेतो न महिमा छे : ज्वनतो ताप जेमने क्षरयै स्पर्शतो नथी.
५. परमात्मानुं स्तवन अंतरना जिंडालुमांथी करे छे जेमतो न महिमा छे : तेमने सह—असहनी आपत्तिना कर्मक्षममांथी मुक्ति सांपडे छे.
६. जितेन्द्रिय जेवा परमात्माज्ये यीधेला धर्ममार्गनुं अनुसरणु करनाराज्येतो महिमा छे : तेज्यो न अक्षयधाम भोगवशे.
७. अद्वितीय जेवा परमात्मानां यरल्लोमां न्ने आश्रय ले छे, तेज्यो न परितापथी मुक्त थाय छे.
८. अनंत आकर्षल्लोना महासागरते ज्योणंगवो अशक्य छे : महिमावंत जने सहगुण्णी परमात्मानां यरल्लोने आलिङ्गन करनार माटे जे मुश्किल नथी.
९. अष्टगुण्युक्त परमात्मानां यरल्लारविंदमां जेमनुं मस्तक नमतुं नथी, जेमनुं मस्तक नउ छिन्द्रियोनुं मात्र जोपुं छे.
१०. जेज्यो परमात्मानां यरल्लोतो आश्रय ले छे, तेज्यो नमभरणुतो अनंत महासागर पार करी जय छे, जीनज्यो नहि.

પ્રકરણ ૨ વર્ષાસ્તુતિ

૧૧. વર્ષાની અચૂક દૃષ્ટિ જ પૃથ્વીની જીવાદોરી છે : વર્ષાને અમૃતરૂપે જુઓ - અમૃત એટલે દેવતાઓનું પેય.
૧૨. જીલને મીઠો લાગતો અનાજનો એક એક કણ વર્ષાએ માનવીને આપેલો ઉપહાર છે, વર્ષા પોતે પણ માનવીના આહાર છે.
૧૩. જે વર્ષા ન વરસે તો મહાસાગરથી વીંટળાયેલી હોવા છતાં પૃથ્વી ભીખુ દુઃખીથી ભરખાઈ જવાની.
૧૪. જે અંતરીક્ષનાં ઝરણાં સુકાઈ જશે તો ખેડૂતો હળ હાંકતા બંધ થશે.
૧૫. વર્ષા જ વિનાશનું નિમિત્ત છે, અને એની એ વર્ષા વિનાશ પકીના નવ-જીવનનું પણ નિમિત્ત બને છે.
૧૬. અંતરીક્ષમાંથી જળની વર્ષા નહિ થાય તો ઘાસ પણ ઊગતું અટકી જશે.
૧૭. જે અંતરીક્ષ મહાસાગરના જળને શોષવાનું અને તેને પુનઃ વરસાવવાનું બંધ કરશે તો પ્રચંડ મહાસાગરો દુર્ગન્ધથી જવાઈ ઊડશે.
૧૮. જે આકાશ શુષ્ક બની જશે તો દેવોને હવિ નહિ મળે, પૃથ્વી પર ઉત્સવો નહિ થાય.
૧૯. જે સ્વર્ગની સરવાણીઓ વરસ્યા વિના રહેશે તો વિશાળ પૃથ્વી પર દયા કે તપનું નામનિશાન નહિ રહે.
૨૦. જળ વિના આ પૃથ્વીની લીલા શક્ય નથી : એટલે જ ધર્મના મનુષ્યોનો સદાચાર વર્ષા પર અવલંબે છે.

પ્રકરણ ૩

ત્યાગીના મહિમા

- ૧. ઇન્દ્રિયસુખ પરહરી દેનાર અને સંયમી જીવન ગાળનાર મનુષ્યનો જ મહિમા છે : શાસ્ત્રો પણ તેઓની જ કીર્તિ સ્તવે છે.
- ૨. ત્યાગી મનુષ્યની મહાનતાનું માપ તમે કાઢી શકો નહિ - નિર્જીવ મનુષ્યોની સંખ્યા પણ ગણી શકાય નહિ.
- ૩. જેમણે ધૃહ જીવનની પરલોક સાથે તુલના કરી છે અને આ સંસારનો ત્યાગ કર્યો છે તેમનો જ મહિમા છે : તેઓની મહત્તાથી આ પૃથ્વી આલોકિત થઈ બેસી છે.
- ૪. જે રીતે અંકુશ હાથીને વશમાં રાખે છે એ રીતે દૃઢ સંકલ્પ દ્વારા જે પંચેન્દ્રિયોને વશ કરે છે એવાં મનુષ્યોનો જ મહિમા છે : તે સ્વર્ગનાં ક્ષેત્રો માટેનું ઉત્તમ ધર્મ છે.
- ૫. જેણે પંચેન્દ્રિયોની વાસનાને શાંત કરી દીધી છે એવા યોગીન્દ્રની શક્તિ તમારે જાણવી છે ? તમે દેવાધિદેવ ઇન્દ્ર તરફ દ્રષ્ટિ કરો. ^૧ આ એક ઉદાહરણ જ પૂરતું છે.
- ૬. અસાધ્યને સાધ્ય કરે તે મહાન. એ સાધ્ય ન કરી શકે તે નિર્ધન.
- ૭. જે સ્પર્શ, રસ, રૂપ, શબ્દ અને ગંધની લીલાનો પાર પામી જાય છે તેમનો જ મહિમા છે. એનું શાસન આ જગત પર રહેશે.
- ૮. જેની વાણીમાં અપાર સામર્થ્ય છે એવા પુરુષોની મહત્તા જ ધર્મશાસ્ત્રો ઉદ્ઘોષે છે.
- ૯. વૈરાગ્યની શિલા પર જેમનું આસન છે એવા ઋષિઓનો કોપ ક્ષણભર પણ સહન કરવો અશક્ય છે.
- ૧૦. બ્રાહ્મણોને પણ ત્યાગી પુરુષો તરોડે જોવા, કારણ કે પ્રાણી માત્ર પ્રત્યે તેઓ અનુકંપા રાખે છે.

અહીં ગૌતમ મુનિએ ઇન્દ્રને આપેલો શાપ અભિપ્રેત છે.

પ્રકરણ ૪ સદાચારનો મહિમા

૩૧. ધર્મથી મોક્ષ અને સંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. તે પછી ધર્મથી વધારે કલ્યાણકર ખીજું શું હોઈ શકે?
૩૨. ધર્મ કરનાં વધુ મહાન સંપત્તિ કોઈ પ્રાપ્ત કરી શકતું નથી, અને ધર્મને વિસારે પાડવો એનાથી મોટું કોઈ દુર્દૈવ નથી.
૩૩. ધર્મના માર્ગથી ચલ્યા વિના, તમારું સામર્થ્ય અને સાધનો જેટલા આગળ ધપાવે તેટલા આગળ ધપો.
૩૪. હૃદયથી શુદ્ધ બનો : આ એક અનુશાસનમાં સમગ્ર ધર્મનો સમાવેશ થઈ જાય છે. બાકી કેવળ માયાવિસ્તાર છે.
૩૫. અસૂચા અને લાલસા, ક્રોધ અને કટુવાણીથી દૂર રહો. ધર્મનો એ જ પંથ છે.
૩૬. હું ક્રમેક્રમે ધર્મિષ્ઠ બનીશ એવો દિવાસો હૃદયને ન આપતા. અત્યારથી જ ધર્મિષ્ઠ જીવન જીવવાનો આરંભ કરો : મૃત્યુની ક્ષણે જ્યારે સઘળા ખસી જશે ત્યારે ધર્મ જ સાથી બનશે.
૩૭. મનુષ્ય ધર્મિષ્ઠ થશે તો એને શો લાભ થશે એ પ્રશ્ન ન કરો. પાલખીમાં ખેઠો છે એને જુઓ અને પાલખી ઉપાડે છે એને જુઓ.
૩૮. એક ક્ષણ પણ નકામી ન જવા દેતાં તમે જીવનભર સત્કૃત્યો કરતા રહો તો જન્મ-મરણના ફેરામાંથી મુક્ત થવાના માર્ગ પર તમારી ગતિ થાય છે.
૩૯. સદાચારી જીવનમાંથી મળતો આનંદ એ જ ખરો આનંદ છે. બાકીના આનંદો અંતે અકીર્તિ અને દુઃખમાં પરિણમે છે.
૪૦. એ જ કર્મો કરવાં જોઈએ, જેનો આધાર ધર્મ હોય. સત્પુરુષોને ન રુચે એવાં કર્મોથી દૂર રહો.

अंड १
सहाचार

વિભાગ ૧

ગૃહસ્થીનું જીવન

પ્રકરણ ૫

ગૃહસ્થ જીવન

જીવનના અન્ય ત્રણ આશ્રમોના અનુસરનારાઓ માટે ગૃહસ્થ મુખ્ય આવારૂપ છે.

ગૃહસ્થ પિતૃઓનો, અશરણોનો અને ત્યાગીઓનો મિત્ર છે.

ગૃહસ્થનાં પાંચ કર્તવ્યો છે : ૧. પિતૃ-તર્પણ, ૨. દેવ-તર્પણ, ૩. અતિથિ-સત્કાર, ૪. સ્વજનોની સેવા, ૫. આત્મોન્નતિ.

શાળા પુરુષોની નિંદાથી ડરતા અને ભોજન પહેલાં ભિક્ષાદાન કરતા મનુષ્યનો મહિમા કરો : એની કુટુંબવેલ કદી સુકાશે નહિ.

જે ઘર પ્રેમથી ભયું ભયું હોય અને ધર્મભાવથી વાતાવરણ ગુંજતું હોય તો તે ઘર પરિપૂર્ણ અને કૃતાર્થ છે.

જે મનુષ્ય ગૃહસ્થનાં તમામ કર્તવ્યો ઉચિત રીતે કરતો રહે તો પછી તેને અન્ય કર્તવ્યો કરવાની શી જરૂર ?

જે ધર્માનુસાર કુટુંબજીવન વિતાવે છે અને ગૃહસ્થ તરીકેનાં કર્તવ્ય નિષ્ઠાપૂર્વક આચરે છે તે મુમુક્ષુઓમાં શ્રેષ્ઠ છે.

બીજાં પોતાનાં વ્રતોનું પાલન કરી શકે તે માટે જે મદદરૂપ થાય છે અને ધર્માનુસાર જીવન જીવે છે એવા ગૃહસ્થનો મહિમા કરો : અનશન અને પ્રાર્થનામાં જીવન વ્યતીત કરનાર કર્તાય તે મહાન સંત છે.

સદાચાર વિશેષે કરીને ગૃહસ્થાશ્રમ સાથે સંકળાયેલો છે, અને સત્કીર્તિ એનું આભૂષણ છે.

જે ગૃહસ્થ જીવન જીવવું જોઈએ તે રીતે જીવે છે તેને લોકો મનુષ્યોમાં દેવસમાન લેખે છે.

પ્રકરણ ૬

સહગુણી પત્નીનું સુખ

૫૧. પતિની આવકમાં પોતાની જાતને ગોઠવી મૂલ્યે જે કર્તવ્ય બજાવવાનું હોય તેમાં સમાનભાવે જે પત્ની પ્રવૃત્ત થાય છે તે જ જીવનસાથી છે.
૫૨. પત્ની જે પત્ની તરીકેના કર્તવ્યને પરિપૂર્ણ કરવામાં નિષ્ફળ નીવડે તો બીજી સમસ્ત સાનુકૂળતાઓ નિરર્થક છે.
૫૩. પત્ની જે ગુણસંપન્ન, તો પછી દારિદ્ર્ય ક્યાં છે? અને એનામાં જે સામર્થ્ય ન હોય તો વૈભવ ક્યાં છે?
૫૪. સ્ત્રી જ્યારે શીલસંપન્ન હોય ત્યારે એનાથી ભગ્યતર બીજું શું હોઈ શકે?
૫૫. નિષ્કાવાન પત્ની સવારે જાગીને ઈશ્વરનો વિચાર નથી કરતી, પતિની સેવામાં રત થઈ જાય છે અને એમાં જ બધું આવી જાય છે. પછી તો વાદળો પણ એની ઈચ્છાને વશ થશે અને એની આસાથી વરસાદ વરસશે.
૫૬. તે જ સાચી મૂલિણી, જે પોતાનાં શીલ અને ચારિત્ર્યની રક્ષા કરે અને પતિની પ્રેમાળપણે પરિચયાં કરે.
૫૭. સ્ત્રીને બંધનમાં રાખવાનો શો અર્થ? એના શીલની સાચી રક્ષા તો એનું અંતઃકરણ જ કરે છે.
૫૮. ઉત્તમ પુત્રને જન્મ આપનાર સ્ત્રીનો મહિમા કરો : દેવલોકમાં પણ એનું સ્થાન જીંચું છે.
૫૯. જેના ધરની પ્રતિષ્ઠા નથી એવા મનુષ્યની શી વાત કરવી? એ સિંહની માફક જીંચી ગર્દન રાખી ચાલી શકતો નથી.
૬૦. પુણ્યશ્લોક ધર એ સર્વોચ્ચ આશીર્વાદ છે, અને સહગુણી બાળકો એ એનો પરમ મહિમા છે.

પ્રકરણ ૭

સંતતિ

૬૧. વ્યક્તિ પર ગમે તેટલા આશીર્વાદો વરસે પણ કર્તવ્યદીપને અગ્નિવાળે ઊછરતાં બાળકો મેળવ્યાના આનંદની સરખામણીમાં કોઈ ન આવી શકે.
૬૨. જેનાં બાળકો નિષ્કલંક ચારિત્ર્યવાળાં છે તેને સાત જન્મ સુધી અશુભ સ્પર્શનું નથી.
૬૩. બાળકો જ મનુષ્યની સાચી સંપત્તિ છે, કારણ કે તેઓ પોતાનાં કાર્યોનું પુણ્ય માતાપિતાને અર્પણ કરે છે.
૬૪. શિશુની નાજુક આંગળીઓથી કબ્રોળાયેલી ઘેંસ સ્વર્ગના અમૃતથી પણ વધુ મીઠી છે.
૬૫. બાળકોનો સ્પર્શ દેહનો આનંદ છે, કાનનો આનંદ છે તેમની કાસીઘેલી વાણી.
૬૬. જેમને બાળકો નથી અને જેમણે બાળકોની નવજાત વાણીના ધ્વનિ સાંભળ્યા નથી તેઓ જ વાંસળી અને વીણાના મધુર સંગીતની વાતો કરે છે.
૬૭. પિતાનું પુત્ર પ્રત્યેનું કર્તવ્ય શું? સમાજમાં એ અથ પંક્તિમાં બિરાજી શકે એવી એને પાત્રતા અપાવવી તે.
૬૮. પોતાનાં સંતાનોની પ્રજ્ઞાના અહલ્યમાં અસ્ત થવામાં પ્રત્યેક માનવીને પરિતોષ મળે છે.
૬૯. પુત્ર જન્મે છે ત્યારે માતાને મહાન આનંદ થાય છે, પરંતુ પુત્રની કીર્તિગાથા સાંભળે છે ત્યારે માતાનો આનંદ મહત્તર હોય છે.
૭૦. પુત્રનું પિતા પ્રત્યેનું કર્તવ્ય શું? એ રીતે જીવનું જેથી લોકો આશ્ચર્યમુગ્ધ થઈ કહે: “ પિતા કેવા પુણ્યશાળી હશે કે એમને આવો પુત્ર મળ્યો ! ”

પ્રકરણ ૮

પ્રેમ

૧૦૧. પ્રેમનાં દ્વાર કેમ અંધ થઈ શકે? પ્રેમીઓની આંખોમાં સ્વતઃ પ્રગટતાં મૃદુ અશ્રુબિન્દુઓ જ પ્રેમની પ્રતીતિરૂપ નથી?
૧૦૨. જે પ્રેમ નથી કરતા એ પોતા માટે જ જીવે છે, જે પ્રેમ કરે છે એ ખીન્નઓ માટે પોતાનાં અસ્થિ પણ સમર્પી દે છે.
૧૦૩. આત્મા અસ્થિપિંજરના અંધનમાં પુનઃ એક વાર આવવા સંમત થાય છે, એ જ પ્રેમની કસોટી છે.
૧૦૪. પ્રેમ હૃદયને સહુ પ્રત્યે મૃદુ બનાવે છે અને મૃદુતાથી મિત્રતારૂપી અમૂલ્ય વૈભવ પ્રાપ્ત થાય છે.
૧૦૫. કહે છે કે ભાગ્યવાનતા આશિષ એ ખીજું કંઈ નથી પણ ભૂતકાળમાં વ્યક્તિએ દાખવેલ પ્રેમયુક્ત મૃદુતાનો દેવોએ આપેલો પુરસ્કાર છે.
૧૦૬. પ્રેમ એ સદાચારીઓ માટે જ છે એવું કહેનારા મૂર્ખ છે : દુર્જનો સમક્ષ પણ મનુષ્યનો ખરો સાથી પ્રેમ જ છે.
૧૦૭. અસ્થિ વિનાના જંતુઓને સૂર્ય કેવી રીતે યાળી નાખે છે તે તો જુઓ : તેવી જ રીતે સદાચાર અને સ્નેહભર્યું વર્તન મનુષ્યની નિષ્કુરતાને ભરમ કરી દે છે.
૧૦૮. પ્રેમ શું છે એ જોતું હૃદય બાણતું નથી એવા મનુષ્ય તરફ દષ્ટિપાત કરો : મરુભૂમિનાં વૃક્ષોને કૂંપણો કૂટશે ત્યારે જ એમને ઐશ્વર્ય સમજાશે.
૧૦૯. આત્માના આસૂંધણુ સમા પ્રેમને હૃદયમાં સ્થાન ન હોય તો પછી બહારના સૌંદર્યનો શો અર્થ ?
૧૧૦. જીવનનું આસન પ્રેમમાં છે : જે મનુષ્યમાં પ્રેમ નથી તે ચર્મથી મટેલો અસ્થિરાશિ છે.

પ્રકરણ ૯

અતિથિ-સત્કાર

૮૧. શાણ્ણાં મનુષ્યો શા માટે પરિશ્રમ કરે છે અને મૃહસ્થાશ્રમો બને છે ? અતિથિઓને જમાડવા અને યાત્રાળુઓને આશ્રય આપવા.
૮૨. અતિથિ ઘરઆંગણે હોય ત્યારે ઘરમાં અમૃત હોય તો પણ તેનું પાન એકલાં એકલાં ન કરાય.
૮૩. આંગણે આવતા અતિથિને આદર આપવાનું જે ચૂકતો નથી તેનું કદી અથુભ થતું નથી.
૮૪. હોક પર સ્મિત ધારીને જે સુપાત્ર અતિથિઓનો સત્કાર કરે છે તેમનો મહિમા કરો : લક્ષ્મી પણ એ ઘરોમાં નિવાસ કરવામાં કૃતાર્થતા અનુભવે છે.
૮૫. અતિથિને પ્રથમ જમાડી શેષ રહેલાનો આહાર કરે એવા મનુષ્યનો મહિમા છે : તેના ખેતરમાં બી વાવવાની જરૂર છે ખરી ?
૮૬. વિદાય થતા અતિથિની જેણે સેવા-શુશ્રૂષા કરી છે અને આવનારા અતિથિની જેને પ્રતીક્ષા છે એવા મનુષ્યનો મહિમા કરો : દેવતાઓના દ્વારે એ આવકાર-પાત્ર અતિથિ છે.
૮૭. અતિથિ-સત્કારનું માહાત્મ્ય એટલું બધું છે કે એના વિશે અમે કંઈ કહી શકીએ તેમ નથી : ઉત્તમ પ્રકારનો અતિથિ એ આપણા યજ્ઞની કસોટી છે.
૮૮. જે આતિથ્યનો યજ્ઞ નથી કરતો એના તરફ દષ્ટિ તો કરો : એક દિવસ એ કહેવાનો કે મેં સખત પરિશ્રમ કરીને ભારે સંપત્તિ એકત્ર કરી છે, પણ એ બંધી નિરર્થક છે, એમાંથી મને કંઈ સાંત્વન મળતું નથી.
૮૯. વૈભવની છોળો વચ્ચે યાત્રાળુનો આદરસત્કાર ન કરવો એ જ ખરી નિર્ધનતા છે : માત્ર મૂર્ખાઓ જ એવું કરે છે.
૯૦. નાજુક પુષ્પ તો નાક પાસે લઈ જઈ સૂંઘવામાં આવે ત્યારે જ મૂરઝાય છે : અતિથિના હૃદયને વિહારવા માટે માત્ર દષ્ટિ જ પૂરતી છે.

પ્રકરણ ૧૦ માયાળુ વાણી

૯૧. સદાચારી મનુષ્યની વાણી માયાળુ અને મદ્દુતાપૂર્ણ હોય છે : એ જલનામથી નથી હોતી.
૯૨. ઉદારમના ઉપહાર કરતાં મધુર વાણી અને પ્રેમભરી અમીદષ્ટિ અધિક શ્રેષ્ઠ છે.
૯૩. મધુર અને અનુગ્રહપૂર્ણ દષ્ટિનો અને હૃદયમાંથી નીતરતી પ્રેમાળ વાણીનો મહિમા કરો : ત્યાં જ ધર્મનો વાસ છે.
૯૪. કોઈ પણ વ્યક્તિની સાથે વાત કરતાં જે સદૈવ મધુર વાણી ઉચ્ચારે છે તેનો મહિમા કરો : દુઃખમાં વૃદ્ધિ કરનાર દારિદ્ર્ય કદી તેની સમીપ નહિ આવે.
૯૫. વિનય અને પ્રેમાળ વાણી મનુષ્યનાં ખરાં આમૂષણો છે, બીજાં એકંદ્ર નહિ.
૯૬. જે તમારા વિચારો શુભ હશે અને વાણી સૌમ્ય હશે તો પાપવૃત્તિ ઓસરતી જશે અને ધર્મભાવનાની વૃદ્ધિ થશે.
૯૭. હિતકર અને શ્નેહાળ વાણી મિત્રો ઊભા કરે છે અને ક્ષણદાયક નીવડે છે.
૯૮. માયાળુ અને અદ્વેષપાથી મુક્ત વાણી આ લોકમાં તેમ જ પરલોકમાં કલ્યાણ-પ્રદ અને છે.
૯૯. પ્રસન્ન વાણીનો પરિતોષ જેના મનને સભર કરી ગયો છે, તેને ઉગ્ર વાણી ઉચ્ચારવી કેમ ગમતી હશે ?
૧૦૦. મધુર વાણીથી કામ સરતું હોય ત્યારે કઠોર વાણીનો ઉપયોગ કરનાર મનુષ્યને કેવો ગણવો ? તે પકવ ફળ કરતાં અપકવ ફળ પસંદ કરે છે.

પ્રકરણ ૧૧

કૃતજ્ઞતા

૧૦૧. ઋણભાર વિનાના સૌજન્યનો જ મહિમા છે : એની અપેક્ષાએ સ્વર્ગ અને પૃથ્વી પણ અતિ રંક છે.
૧૦૨. અણીને વખતે કરેલો ઉપકાર ભલે ઓછો હોય : એનું મૂલ્ય અખિલ વિશ્વ કરતાંયે અધિક છે.
૧૦૩. પ્રત્યુપકારની અપેક્ષા વિના કરેલા અનુગ્રહનો મહિમા છે. એની સરખામણીમાં મહાસાગર પણ તુચ્છ લાગશે.
૧૦૪. પ્રાપ્ત થયેલો લાભ ભલે રાઈના દાણા જેવો હોય : શ્રેષ્ઠ માનવીઓની દષ્ટિએ તો એ વટવૃક્ષ જેવો છે.
૧૦૫. કૃતજ્ઞતાનું માપ કેટલી સહાય મળી છે તેના પરથી જ માત્ર નથી નીકળતું : ઉપકૃત વ્યક્તિની ખાનદાની ઉપર પણ એનો આધાર છે.
૧૦૬. પવિત્ર પુરુષોની મૈત્રી કદી વિસારે ન પાડતા : આપત્તિમાં જે તમારી સહાયમાં ઊભો છે એને પણ તજી ન દેતા.
૧૦૭. અણીને સમયે જેમણે સહાય કરી છે તેમને ઉત્તમ પુરુષો તો કૃતજ્ઞતાપૂર્વક સાત જન્મ સુધી યાદ કરશે.
૧૦૮. ઉપકારને ભૂલી જવામાં તો અકુલીનતા છે : ક્રોધિએ કરેલું અપમાન તત્ક્ષણ વીસરી જાય એ કુલીનતાનું લક્ષણ છે.
૧૦૯. અપકાર કરનાર એક નજીવો ઉપકાર કરે તેની યાદ તાજી થતાં અસહ્ય અપકાર પણ ક્ષમાપાત્ર બને છે.
૧૧૦. ખીજા તમામ પ્રકારના અપરાધો કરનાર વ્યક્તિનો મોક્ષ થાય છે : પણ કૃતજ્ઞ નરાધમનો ક્રોધ ઉગારો નથી.

પ્રકરણ ૧૨

ન્યાયપરાયણતા

૧૧૧. ધર્મયુક્ત જીવનનો આદ્યાક્ષર ન્યાયનિષ્ઠા છે : ન્યાયનિષ્ઠા એટલે જેના હક્કનું જે હોય તે તેને આપી દેવું, પક્ષી એ અપરિચિત હોય, મિત્ર હોય કે શત્રુ હોય.
૧૧૨. ન્યાયપરાયણ વ્યક્તિની સમૃદ્ધિ કદી ઘટતી નથી : પેઠીઓની પેઠીઓ સુધી તે ટકી રહે છે.
૧૧૩. સનમાર્ગથી ચાતરીને ચાલી આવતી સંપત્તિનો સ્પર્શ પણ ન કરતા : પક્ષી ભલે તેમાંથી ગમે તેટલો લાભ મળતો હોય !
૧૧૪. ઉત્તમ અને કનિષ્ઠ વ્યક્તિઓનો નિક્ષ્પ તેમની સંતતિ છે.
૧૧૫. સહ-અસહ તો સૌ કોઈના જીવનમાં આવે છે : પરંતુ ન્યાયી હૃદય એ જ મનુષ્યોનું ભૂખણું છે.
૧૧૬. બ્યારે તમારું હૃદય સનમાર્ગ છોડી અસત્ માર્ગે વળે ત્યારે બાણબને કે તમારો નાશ નજીક છે.
૧૧૭. જગત ન્યાયી અને સહગુણી મનુષ્યની દરિદ્રતાને તિરસ્કારતું નથી.
૧૧૮. ત્રાજવાંતી દાંડી તરફ દષ્ટિ કરો. તે સીધી છે અને સમતોલ રહે છે. શાણા મનુષ્યોની પ્રતિષ્ઠા પણ એવી જ છે. તેઓ આ પક્ષે કે બીજા પક્ષે નમી જતા નથી.
૧૧૯. મનુષ્યના મુખમાંથી આવતી ન્યાયયુક્ત વાણી જ સાચેસાચ ન્યાય છે, જે એનું હૃદય ક્યારેય સત્યથી વિમુખ થતું ન હોય તો.
૧૨૦. ખીજના અને પોતાના વ્યવસાયનું હિત કરનાર મનુષ્યનો મહિમા કેવો : એનો વ્યવસાય વિસ્તરતો રહેવાનો.

પ્રકરણ ૧૩

સંયમ

૧૨૧. આત્મસંયમ સ્વર્ગનું દ્વાર છે, પણ અનિયંત્રિત વાસના અનંત અંધકાર માટેનો રાજમાર્ગ છે.
૧૨૨. આત્મસંયમની ખળતાની જેમ જ રક્ષા કરો : આ જીવનમાં એથી ચડિયાતી સંપત્તિ બીજી એકેય નથી.
૧૨૩. પાર્થિવ પદાર્થોનો સાચો વિવેક કરનાર અને સંયમો જીવન જીવનાર મનુષ્યનો મહિમા કરો : શાણપણ અને અન્ય તમામ આશીર્વાદ એને પ્રાપ્ત થશે.
૧૨૪. વાસના પર વિજય મેળવ્યો છે અને કર્તવ્યમાંથી ક્યારેય ચલિત થયો નથી એવા મનુષ્યનો મહિમા કરો : તેની પ્રતિભા પહાડ કરતાં પણ મહાન છે.
૧૨૫. નમ્રતા સૌ મનુષ્યો માટે ભૂપણરૂપ છે : પણ શ્રીમંતોમાં તો એ પૂર્ણ આભારી ઝળઝળાં થાય છે.
૧૨૬. કાયબો જેમ પોતાના અવયવો સંકેલી લે છે, તે રીતે જે પચેન્દ્રિયો આત્મા તરફ વાળે છે તેવા મનુષ્યનો મહિમા કરો : એણે પોતાને માટે એવો રત્નરાશિ એકઠો કર્યો છે જે સાત જન્મ સુધી ચાલશે.
૧૨૭. તમે ક્યા ઉપર નિગ્રહ ન રાખો, પણ જીભ પર તો નિગ્રહ રાખો જ : નિગ્રહ વિનાની જીભ ગમે તેવો બકવાટ કરશે અને તમને ઘેરા શોક પ્રતિ દોરી જશે.
૧૨૮. તમારો એક શબ્દ પણ અન્યને દુઃખદાયક બને તો તમારા બધા જ સહયુગ્મો લોપ પામશે.
૧૨૯. અગ્નિનો દાહ કાળે કરી રુઝાય છે : વાણીનો દાહ ક્યારેય રુઝાતો નથી.
૧૩૦. શાણપણ અને આત્મસંયમ કેળવનાર અને અંતઃકરણમાં ક્રોધને પ્રવેશવાનો અવકાશ ન આપનાર મનુષ્યનો મહિમા કરો : એના મુખદર્શન માટે સ્વયં ધર્મ એના ઘરની યાત્રાએ આવશે.

પ્રકરણ ૧૫

પરસ્ત્રી પ્રત્યેની મર્યાદા

૧૪૧. સહ-ધર્મ અને અર્થ પ્રત્યે જેમની દૃષ્ટિ વળી છે તેમનો મહિમા કરો : તેઓ પરસ્ત્રીની ઇચ્છા કરવાની ભૂલ કદી કરતા નથી.
૧૪૨. જેમણે સન-માર્ગનો ત્યાગ કર્યો છે એવા લોકોમાં, બીજાને ઉંચરે ભટક્યા કરે એના જેવો મહાભૂખ બીજાને કોઈ નથી.
૧૪૩. શંકાથી પર મિત્રના ઘર પર જે કુદૃષ્ટિ કરે છે તેઓ ખરેખર મૃત્યુના મુખમાં પડે છે.
૧૪૪. મનુષ્ય ભણે ગમે તેટલો મોટો હોય પણ વ્યભિચાર દ્વારા કેટલી માનહાનિ થશે એનો સહેજ પણ વિચાર કર્યા વિના એનું આચરણ કરે તો એની મોટાઈનો શો અર્થ ?
૧૪૫. પાડોશની પત્ની સહજ પ્રાપ્ય છે એમ માની જે એની આસપાસ ભમ્યા કરે છે એ વ્યક્તિ તરફ નજર કરો : એનું નામ કાયમ માટે કલંકિત બને છે.
૧૪૬. વ્યભિચારી દ્રુપ, પાપ, ભય અને લાજની પ્રવૃત્તિઓમાંથી ક્યારેય નિવૃત્ત થતો નથી.
૧૪૭. પાડોશની પત્નીના લાવણ્યથી જેનું હૃદય આકર્ષાતું નથી એ જ સદાચારી મૂહસ્થ છે.
૧૪૮. પર-પત્ની પ્રત્યે જે મીટ પણ માંડતો નથી એવા ઉચ્ચ આત્માનો મહિમા કરો : એ સદાચારી કરતાં પણ વિશેષ છે. એ સંત છે.
૧૪૯. વિશ્વની તમામ મંગળ વસ્તુઓ માટે ઇહલોકમાં કોણ પાત્ર છે ? - લાયક છે ? જેમના બાહુ પરાઈ સ્ત્રીને સ્પર્શ કરતા નથી તે જ.
૧૫૦. બીજા કોઈ પણ પાપના માર્ગે તમે કદાચ પ્રવૃત્ત થાઓ, પણ વ્યભિચારના પાપમાંથી તો સુક્ત જ રહેજો. એટલું કરશો તો પણ તમને પ્રતિષ્ઠા મળશે.

પ્રકરણ ૧૬

ક્ષમા

૧૫૧. ધરતી પોતાને ઊંડેથી ખોદનારને પણ પોષણ આપે છે : તમારી અપકીર્તિ કરનારને પણ તમે સાંખી લેજો : એમાં જ ખરી મોટાઈ છે.
૧૫૨. તમને કોઈ હાનિ પહોંચાડે તો તેને સદૈવ ક્ષમા આપજો : પણ તમે ભૂલી જઈ શકો તો એથી થ ઉત્તમ.
૧૫૩. આતિથ્ય ન કરવું એ સૌથી શરમજનક દરિદ્રતા છે : ભૂખની મંદતાને સહન કરવી એ સૌથી મોટું સામર્થ્ય છે.
૧૫૪. તમારી મહત્તા તમારે અચલિત રાખવી હોય, તો બીજાઓની ક્ષતિઓને ક્ષમા કરવાની આદત ધીરજપૂર્વક કેળવો.
૧૫૫. અપકારનો બદલો લેનારાની શાણો મનુષ્ય ઝાઝી કિંમત આંકતો નથી. જેઓ પોતાના શત્રુઓને ક્ષમા આપે છે તેમને તેઓ સુવર્ણ જેવા ગણે છે.
૧૫૬. વેરનો આનંદ બહુ બહુ તો એક દિવસ ટકે છે : પણ ક્ષમા આપનારની કીર્તિ ચિરંજીવ રહે છે.
૧૫૭. તમને થયેલો અન્યાય ભલે ગમે તેટલો મોટો હોય, તમે એને હૈયે ન લાવો, અને વેર લેવાના વિચારથી અજગા રહો.
૧૫૮. જેમણે ધમંડમાં તમને હાનિ પહોંચાડી હોય તેમને તમે ખાનદાનીથી છૂતી લો.
૧૫૯. નિન્દા કરનારાઓની કટુ વાણીને જે સહન કરી લે તેઓ ત્યાગીઓ કરતાં પણ મહાન દોષિતા સંત છે.
૧૬૦. જેઓ અનશન કરીને તપ કરે છે તેઓ મહાન છે, પણ તેમનું સ્થાન પોતાની નિન્દા કરનારાઓને જે ક્ષમા આપે છે, તેમના પછી આવે છે.

પ્રકરણ ૧૭

અસૂયાનો અભાવ

૩૬૧. તમારું હૃદય અસૂયાની તમામ લાગણીઓથી મુક્ત છે એવું અનુભવો ત્યારે માનવને કે એ સહગુણ તરફ વળ્યું છે.
૩૬૨. તમામ અસૂયાઓથી મુક્ત એવો સ્વભાવ : એના જેવો મહાન ખીન્ને એકેય આશીર્વાદ નથી.
૩૬૩. જે પાડોશીની સમૃદ્ધિથી રાજી થવાને બદલે ઈર્ષ્યા કરે છે એ મનુષ્ય ન સહગુણને જાણે છે, ન માનસિક શાંતિને.
૩૬૪. શાણો મનુષ્ય અસૂયા દ્વારા કોઈને હાનિ પહોંચાડતો નથી : હલકી ભાવના મનમાં રાખવાથી કેવું માકું પરિણામ આવે છે તેનો તેને ખ્યાલ હોય છે.
૩૬૫. ઈર્ષ્યાળુ માનવી માટે અસૂયા પોતે જ પૂરતી શિક્ષા છે : એના દુશ્મનો જે એને જતો કરશે તો એની અસૂયા એનો નાશ કરશે.
૩૬૬. ખીન્નને આપેલું દાન જે સહન કરી શકતો નથી એવા મનુષ્યનો વિચાર કરો : એનું કુટુંબ રોટલાના ટુકડા માટે અને કપડાં માટે આંગણે આંગણે ભટકશે અને છેવટે નાશ પામશે.
૩૬૭. ભાગ્યલક્ષ્મી ઈર્ષ્યાળુ સાથે રહી શકતી નથી : આવા માણસને તે પોતાની મોટી બહેન વિપત્તિને આશરે છોડી દે છે, અને પોતે ખસી જાય છે.
૩૬૮. ધૃણાપાત્ર અસૂયા દારિદ્ર્ય આણે છે અને છેવટે નરકના દરવાજા સુધી દોરી જાય છે.
૩૬૯. ઈર્ષ્યાળુ મનુષ્યનો વૈભવ અને ઉદારમનાની કૃપણતા એકસરખી વિસ્મયકારક ઘટનાઓ છે.
૩૭૦. અસૂયાથી કદી સમૃદ્ધિ આવતી નથી : ઉદારમનાની કદી પડતી થતી નથી.

પ્રકરણ ૧૮

લોભનો અભાવ

૧૭૧. અન્ય મનુષ્યની સંપત્તિની સ્પૃહા કરનાર નિર્લબ્ધ મનુષ્યથી ચેતતા રહે : તેની દુષ્ટતા વધતી જવાની અને તેના કુટુંબની પકતી થવાની.
૧૭૨. દુષ્ટતાથી વિમુખ રહેનાર મનુષ્યોનો મહિમા કરો : તેઓ નિસ્પૃહી હોય છે અને દુષ્કર્મોને કદી નમતું આપતાં નથી.
૧૭૩. અપાર્થિવ આનંદની ઝંખના રાખનારા મનુષ્યનો મહિમા કરો : તેઓ આનંદનો લોભ કરતા નથી અને ક્યારેય અન્યાયને નમતું આપતા નથી.
૧૭૪. જેમણે ઇન્દ્રિયો પર પ્રભુત્વ મેળવ્યું છે અને જેમની દષ્ટિ વિશાળ થઈ છે એવા મનુષ્યનો મહિમા કરો : “અરે, અમને વાસના રહી ગઈ છે” એવું કહેવા તેઓ ક્યારેય લલચાતા નથી.
૧૭૫. ધુલ્લિ સૂક્ષ્મ અને ગ્રહણ કરી શકે તેવી હોય પણ જે તે લોભથી લલચાઈ જાય અને ચૈતન્યશૂન્ય કાર્યો કરવાની સંમતિ આપે તો તેનો શો અર્થ ?
૧૭૬. જે મનુષ્ય ભગવત્કૃપા ઝંખે છે અને સન્માર્ગે ચાલે છે એ પણ જે લક્ષ્મીની લાલચમાં પડીને પ્રપંચ કરશે તો એનો નાશ થશે.
૧૭૭. લોભવૃત્તિથી પ્રેરાઈને એકલી કરેલી સંપત્તિથી લલચાતાં નહિ : સુખના દિવસોમાં પણ એનું ઈળ કટુ હોય છે.
૧૭૮. તમારી સંપત્તિ કદી ઓછી ન થાય એમ તમે ઇચ્છતા હો તો પાડોશીના ધનની લાલચ ન રાખો.
૧૭૯. ન્યાયપટુ અને નિર્લોભી મનુષ્યનો મહિમા કરો : લક્ષ્મી તેની પાત્રતા જાણે છે અને શોધતી શોધતી તેને આંગણે આવી પહોંચે છે.
૧૮૦. જે આકાંક્ષા દૂરદર્શી નથી તે વિનાશ સન્ને છે : જે મહાનુભાવિતા એમ કહે છે, “હું નિર્વિકરૂપ છું”, તે સર્વત્ર વિજયી થાય છે.

પ્રકરણ ૧૯
નિંદા ન કરો

૧૮૧. જે મનુષ્ય અન્યાય કરે છે અને ધર્મ કે સદાચારની વાત કરતો નથી એને જે કોઈ એમ કહે કે, “ અરે, આ માણસ પીઠ પાછળ કોઈની નિંદા કરતો નથી, ” તો તેને એ મધુર લાગશે.
૧૮૨. સદ્દેશી વિમુખ થઈને પૂરું કરવું એ ખોટું છે : પણ સામે મોંએ હસવું અને પીઠ પાછળ નિંદા કરવી એ તો એથી થે પૂરું છે.
૧૮૩. જૂકું બોલીને કે નિંદા કરીને જીવવું એના કરતાં તો તાત્કાલિક મરી જવું ઉત્તમ છે. આવા મૃત્યુથી સદાચારણનાં ક્ષણ મળે છે.
૧૮૪. કોઈ મનુષ્યે મોઢામોઢ તમારું અપમાન કર્યું હોય તો પણ તેની ગરહાજરીમાં એની નિંદા કરશો નહિ.
૧૮૫. હોંક સદાચારની વાતો કરે, પણ નિંદાખોર જીભ હૃદયની ક્ષુદ્રતાની ચાડી ખાય છે.
૧૮૬. જે તેમને અન્યની નિંદા કરશે તો તે તમારાં છિદ્રો શોધી કાઢશે અને એમાંનાં જે અવમાધમ હશે તેમને ખુશ્કાં પાડશે.
૧૮૭. નિંદામાં રસ લેનારા મનુષ્યથી સાવધ રહો : મિત્ર ખતાવવાની મધુર કલા તેમને આવડતી નથી અને દ્વેષથી તંગ આવી ગયેલા પુરાણુ મિત્રોને પણ તેઓ દૂર કાઢે છે.
૧૮૮. મિત્રોનાં દોષો જગજ્જીર કરવામાં જેમને આનંદ આવે છે, તેઓ પોતાના દુશ્મનોના દોષોને શી રીતે જતા કરવાના ?
૧૮૯. પીઠ પાછળ નિંદા કરનારાઓનો ભાર વહન કરવા માટે ધરતી માતા પોતાની કર્તવ્યનિષ્ઠાને જ મદદે બોલાવતી હશે ને ?
૧૯૦. પોતાના દુશ્મનોના દોષોનું મનુષ્ય જેમ સૂક્ષ્મ પરીક્ષણ કરે છે તેમ પોતાના દોષોનું પણ કરે તો ક્યારેય અનિષ્ટ એને સ્પર્શે ખરું ?

પ્રકરણ ૨૦

મિથ્યા પ્રલાપ ન કરો

૧૯૧. મિથ્યા પ્રલાપથી સાંભળનારાઓને ગુસ્સે કરનાર વ્યક્તિને લક્ષમાં રાખો : સહુ કોઈ તેની ઘૂણા કરશે.
૧૯૨. અનેક વ્યક્તિઓની સમક્ષ મિથ્યા પ્રલાપ કરવો એ પોતાના મિત્રને દુઃખ પહોંચાડવા કરતાં પણ વિશેષ ખરાબ છે.
- ૧૯૩ ને પોકળ શબ્દોની લીલામાં રાચે છે તે પોતાની જ અપાત્રતા બહાર કરે છે.
૧૯૪. ને સભામાં વાણીનો અકારણ કોલાહલ રચી દે છે એ વ્યક્તિને તો જુઓ : એનું કયું એ કર્યાણુ નહિ થાય. ને કંઈ ઘટ હશે તે પણ તેને છોડી જશે.
૧૯૫. માનનીય વ્યક્તિ પણ જો મિથ્યા વાણી ઉચ્ચારશે તો માનપાન ગુમાવશે.
૧૯૬. પોકળ શબ્દો પ્રત્યે પ્રેમ કરનારને મનુષ્ય ન કહેતા, એ મનુષ્યો છોતરાં સમાન છે.
૧૯૭. શાણું મનુષ્યોને ઠીક લાગે તો ભલે કઠોર વાણી ઉચ્ચારે, પરંતુ નિરર્થક પ્રલાપથી અગગા રહેવું એમના હિતમાં છે.
૧૯૮. ગહન કોયલાઓના ઉકેલમાં જે શાણું મનુષ્યોનું ચિત્ત લાગ્યું છે તેઓ અર્થગંભીર શબ્દો સિવાય બીજું કંઈ જ બોલતાં નથી.
૧૯૯. પૂર્ણ દષ્ટિવાળા ભૂલમાં પણ મિથ્યા વાણી ઉચ્ચારતા નથી.
૨૦૦. એ જ શબ્દો બોલો, જે બોલવા જેવા હોય; નિરર્થક અને પોકળ શબ્દો કદી બોલતા નહીં.

પ્રકરણ ૨૧

અસત કર્મનો ભય

૨૦૧. દુષ્ટ લોકો પાપને નામે યોગખાતા દોષથી ભયભીત થતા નથી : સજ્જનો તો એનાથી દૂર ભાગે છે.
૨૦૨. પાપ પાપને પ્રગટાવે છે : એટલે અગ્નિ કરતાં પાપથી વિશેષ ચેતીને ચાલવું જોઈએ.
૨૦૩. કહે છે કે શત્રુઓને હાનિ પહોંચાડવાથી અળગા રહેવામાં જ શ્રેષ્ઠતમ શાણપણ છે.
૨૦૪. મનુષ્ય અસાવધપણે પણ અન્યના વિનાશ માટે પ્રયત્નો ન કરે : જે દુષ્ટ પેંતરો રચે છે તેના વિનાશની યોજના ન્યાયદેવતા પોતે જ ધડી કાઢશે.
૨૦૫. ‘હું ગરીબ છું’ એમ કહી મનુષ્ય દુષ્ટતાનો માર્ગ ન લે : જે એ એમ કરશે તો તે પહેલાં કરતાં પણ વિશેષ દારિદ્ર્યમાં ડૂબી જશે.
૨૦૬. આપત્તિઓથી દુઃખી થવાનું જે ન ઇચ્છે તે ખીજાને હાનિ પહોંચાડવાથી અળગો રહે.
૨૦૭. અન્ય શત્રુઓથી છટકી જવા માટે રસ્તો છે, પણ દુષ્ટો ક્યારેય નાશ પામતાં નથી. એ તો પીછો પકડે છે અને એના કર્તાનો સર્વનાશ કરે છે.
૨૦૮. મનુષ્ય જ્યાં જ્યાં જાય ત્યાં પડછાયો તેને છોડતો નથી અને તેનાં પગલાં સાથે જ જડાયેલો રહે છે. તેવી જ રીતે દુષ્ટો તેમના કર્તાનો પીછો પકડે છે અને તેમનો નાશ કરે છે.
૨૦૯. મનુષ્ય જે પોતાની જાતને ચાહતો હોય, તો તેણે તેના ચિત્તને અશુભની દિશામાં લગાર પણ ન ઢળવા દેવું.
૨૧૦. આપત્તિઓથી સુરક્ષિત રહેવા ઇચ્છતો મનુષ્ય ખોટું કામ કરવા પ્રેરાતો નથી.

પ્રકરણ ૨૨

પરકાર્ય-તત્પરતા

૨૧૧. કૃપાનિધાન પ્રત્યુપકારતી અપેક્ષા વિના કામ કરે છે : જળથી ભરપૂર વાદળોનું ઝણ જગત ક્યારેય ચૂકવી શકે ખરું ?
૨૧૨. સન્નજન પુરુષોએ સ્વ-પરિશ્રમથી એકત્ર કરેલી સંપત્તિ પરજનહિતાય જ હોય છે.
૨૧૩. ઇહલોકમાં કે સ્વર્ગમાં કૃપાપૂર્ણ સૌજન્ય કરતાં બીજું કશુંય ઉત્તમ નથી.
૨૧૪. એ જ જીવે છે જે ઔચિત્યને જાણે છે : જેને ઔચિત્યનું જ્ઞાન નથી એને તો નિર્જીવ સાથે જ મૂકવા રહ્યા !
૨૧૫. પાણીથી છલોછલ ભરાયેલા ગામના તળાવનો મહિમા છે : વિશ્વ પ્રત્યે પ્રેમ કરતા શાણા મનુષ્યની સંપત્તિ પણ એના જેવી છે.
૨૧૬. જેવું ગામની મધ્યમાં આવેલું ફળથી લયેલું વૃક્ષ — એવી જ ઉદાર મનુષ્યોની સંપત્તિ.
૨૧૭. આરોગ્યપ્રદ ઔષધિઓ આપતા વૃક્ષની જેમ પરોપકારી સન્નજનનું ધન પણ સૌને સુલભ છે.
૨૧૮. ન્યાય અને ઔચિત્ય જાણનાર મનુષ્યનો મહિમા કરો : માઠા દિવસો આવ્યા હોય ત્યારે પણ તેઓ બીજાનું ભણું કરવાનું ચૂકતા નથી.
૨૧૯. ભદ્ર પુરુષ પોતાની જાતને ત્યારે જ દરિદ્રી લેખે છે, ન્યારે તેની સહાય માગવા આવેલાની માગણી પૂરી કરવા તે અસહાય બને છે.
૨૨૦. પરોપકાર ક્યારેક સર્વાનાશ પણ સર્જે — આવે સમયે જાત વેચવી પડે તો ભલે, પણ પરોપકારની તક જતી ન કરાય.

પ્રકરણ ૨૩

દાન

૨૨૧. ગરીબોને આપવું એ જ ખરું દાન છે : બીજાં બધાં દાન ધીરાણુ જેવાં છે.
૨૨૨. સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થતું હોય તો પણ હાથ લાંબાવવો એ ખરાબ છે : ભલે સ્વર્ગ ન મળે પણ દાન આપવું એ શ્રેષ્ઠ સહુગુણ છે.
૨૨૩. કુળવાન મનુષ્ય દાન કરે છે પણ ક્યારેય એવું કહેતો નથી કે 'મારી પાસે કંઈ નથી.'
૨૨૪. લેનારના મુખ પર સંતોષનું ચિન્હ જોવા ન મળે ત્યાં સુધી આપનારનું હૃદય હરખાતું નથી.
૨૨૫. ભૂખ પર વિનય મેળવવો એ વિનયતા માટે સૌથી શ્રેષ્ઠ આત્મવિનય છે : જે અન્યની ભૂખ સંતુષ્ટ કરવા આત્મમલિદાન કરે છે તેને જ આવો વિનય પ્રાપ્ત થાય છે.
૨૨૬. ગરીબોના ઉદર કોરતી ભૂખને સંતોષતી : આ રીતે જ શ્રીમંત મનુષ્ય નખળા દિવસોમાં ટકી રહેવાનું પુણ્ય પ્રાપ્ત કરે છે.
૨૨૭. બીજાને વહેંચીને જે મનુષ્ય આહાર કરે છે તેને ભૂખ નામનો ભૂંડો રોગ કદી લાગ્ય પડતો નથી.
૨૨૮. નિષ્કુર હૃદયના લોકો સંપત્તિનો સંગ્રહ કરી તેનો નાશ કરે છે : અન્યને આપવામાંથી મળતો આનંદ તેમણે કદી નહીં ચાખ્યો હોય !
૨૨૯. કંઠૂસે પોતાને માટે સંગ્રહેલું ભોજન ભિખારીની શેડીના ટુકડા કરતાં પણ વધારે ભૂંડું છે.
૨૩૦. મૃત્યુ જેવું અકારુ કશું નથી : પણ દાન માટે હાથ લાંબાવનારની પાસે કાંઈ જ નથી હોતું ત્યારે મૃત્યુ પણ મધુરું લાગે છે.

પ્રકરણ ૨૪

૫૨૧

૨૩૧. ગરીબોને આપો અને તમારા નામના મહિમામાં કીર્તિનું પીછું ઉમેરો : મનુષ્ય માટે આ કરતાં બીજાં મોટાં લાભ એકેય નથી.
૨૩૨. ગરીબોને જે દાન કરે છે તેમના જ ગુણગાન સર્વની જીભ ઉપર રમે છે.
૨૩૩. પૃથ્વી પરથી બીજી તમામ વસ્તુઓ નાશ પામે છે, પણ માનવજાતના ઇતિહાસમાં જેમની સિદ્ધિઓ અપૂર્વ છે એવા મહાપુરુષોની કીર્તિ અજરઅમર છે.
૨૩૪. ચિરંજીવ વિશ્વવ્યાપી યશ પ્રાપ્ત કરનારનો મહિમા કરો : સ્વર્ગના દેવતાઓ સાધુ-સંતો કરતાં પણ તેમને વિશેષ પસંદ કરે છે.
૨૩૫. કીર્તિ અને ભવ્યતા અર્પિતું મૃત્યુ તો બીજા કોને મળે? માત્ર આત્મવાન પુરુષો જ એ સિદ્ધ કરી શકે છે.
૨૩૬. આ સંસારમાં આવીને મનુષ્યે કીર્તિ અને ગૌરવ મેળવવાનો પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ. આ જન્મ ધરીને જે એ નથી કરી શક્યા તેઓ જન્મ્યા જ ન હોત તો વધારે સારું હતું.
૨૩૭. જે લોકો સ્વતઃ દોષમુક્ત નથી તેઓ પોતાની જાત પર શોષ કરતા નથી : શા માટે તેઓ તેમના નિન્દક પ્રત્યે શોષ કરતા હશે?
૨૩૮. કીર્તિરૂપી જીવન જેમણે પ્રાપ્ત કર્યું નથી તેમનું જીવન શરમરૂપ છે.
૨૩૯. લજ્જાળુ લોકોનાં પગલાંથી ચંપાયેલી ધરતીનો વિચાર કરો : ભૂતકાળમાં ભલે એ સમૃદ્ધ હોય તો પણ એક દિવસ એ સદંતર દરિદ્રતામાં લય પામવાની.
૨૪૦. નિષ્કલંક રીતે જીવન જીવનાર જ સાચું જીવન જીવે છે : કીર્તિવિહોણું જીવન જીવનાર જ મૃત્યુ પામે છે.

વિભાગ ૨

તપસ્વી જીવન

પેઠા વિભાગ અ : સાધના : વ્રત

પ્રકરણ ૨૫

દયા

૨૪૨. દયાથી ઉભરાતું હૃદય એ જ મુખ્ય સંપત્તિ છે : ભૌતિક સમૃદ્ધિ તો નીચા માણસો પાસે પણ હોય છે.
૨૪૨. સન્માર્ગે ચાલો અને દયાળુ થતાં શીખો : અન્ય ધર્મોના ઉપદેશો જ્ઞેશો તો જણાશે કે દયા જ મુક્તિ અપાવે છે.
૨૪૩. દયાળુ હૃદયવાળાઓને અધિકાર અને કડુતાભર્યા જગતમાં જતું પડતું નથી.
૨૪૪. પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે માયાળુ અને દયાળુ વર્તન રાખનારની પાછળ આત્મા થરથર કંપે એવાં કર્મકળ આવતાં નથી.
૨૪૫. દયાળુને કલેશ કદી સ્પર્શતો નથી : ભરપૂર વાયુથી વીંટળાયેલી વસુંધરા એ વાતની સાક્ષી પૂરે છે.
૨૪૬. દયાધર્મ તજી દેનાર અને પાપકર્મ કરનાર વિશે શાણા પુરુષો કહે છે કે ગત જન્મોમાં દયાધર્મ પ્રત્યે ખેદરૂપી રાખવા બદલ ભયંકર દુઃખો સહન કરવાં પડ્યાં છે, છતાં એ યોધપાઠ વીસરી ગયો છે.
૨૪૭. નિર્ધન માટે જેમ આ જગત નથી, તેમ દયાહીન માટે પરલોક નથી.
૨૪૮. ધનહીન મનુષ્ય સમૃદ્ધિવાન બને તેવો સંભવ છે : પણ દયાહીન ખરેખર દરિદ્રી હોઈ એમનો દિવસ ફરતો નથી.
૨૪૯. વ્યગ્ર ચિત્તવાળા માટે જેમ સત્યનું દર્શન કરવું મુશ્કેલ છે, તેમ કઠોર હૃદયવાળા માટે સત્કર્મો થવાં કઠણ છે.
૨૫૦. જ્યારે તને નયનાને પીડવાનું મન થાય ત્યારે અધિક બળવાન આગળ ભયથી કંપતાં તને અંદરથી કેતું લાગતું હતું તે યાદ કરજો.

પ્રકરણ ૨૬

નિરામિષ આહાર

૨૫૨. પોતે તગડા થવા માટે જે અન્યનું માંસ ખાતો હોય તે દયાની લાગણી ટૂંકી રીતે અનુભવી શકે ?
૨૫૨. ઉડાઉના હાથમાં સમૃદ્ધિનો સંચય થતો નથી : તેવી રીતે માંસાહારીના હૃદયમાં દયા જેવા મળતી નથી.
૨૫૩. માંસલક્ષી મનુષ્યનું હૃદય પોલાદથી વીંટળાયું હોઈ શુભ તરફ વળતું નથી.
૨૫૪. પશુઓની હત્યા કરવી એ નિઃસંદેહ નિષ્કૃરતા છે : તેમના માંસનો આહાર કરવો એ ખરેખર પાપ છે.
૨૫૫. નિરામિષ ભોજન એ જીવન છે. જે તું માંસાહારી હોઈશ તો નરકનો ખાડો તને બહાર કાઢવા માટે મોં ખોલશે નહીં.
૨૫૬. જગત જે માંસાહારની ઇચ્છા ન કરે, તો વેચનારું પણુ કોઈ ન રહે.
૨૫૭. અન્ય જીવંત પ્રાણીઓને ભોગવતી પડતી મનોયાતનાનો મનુષ્યને ખ્યાલ આવે તો તે માંસ ખાવાનો વિચાર નહીં કરે.
૨૫૮. માયા અને અજ્ઞાનના અંધનમાંથી બચી જનાર લોકો નિજીવ પ્રાણીનું માંસ ખાતા નથી.
૨૫૯. હત્યા અને જીવતાં પ્રાણીઓના આહારથી અગામી રહેવું એ યજ્ઞમાં હનર આહુતિઓ હોમવા કરતાં શ્રેષ્ઠતર છે.
૨૬૦. અહિંસક અને નિરામિષ વ્યક્તિનો મહિમા કરો : જગતના તમામ લોકો એનું અભિવાદન કરશે.

પ્રકરણ ૨૭

તપ

૨૬૧. યાતનાઓને ધીરજપૂર્વક સહન કરવી અને જીવહિંસા ન કરવી, એમાં સમગ્ર તપનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
૨૬૨. પૂર્વજન્મોમાં તપ દ્વારા યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી હોય તે જ તપ કરી શકે : અન્ય માટે તપશ્રયા કરવી લાભકર્તા નથી.
૨૬૩. તપસ્વીઓની ચાકરી કરનાર અને તેમને ખવડાવનાર લોકો જ્ઞેઃક્રમે, એ કારણે બાકીના લોકો તપ પ્રત્યે બેદરકાર બન્યા છે ?
૨૬૪. તમે શત્રુઓનો નાશ અને તમને ચાહનારની ઉન્નતિ ઇચ્છતા હો તો ખ્યાલમાં રાખજો કે એ શક્તિ તપમાં જ રહેલી છે.
૨૬૫. તપ સકળ કામનાઓ પૂર્ણ કરે છે : એ કારણે લોકો તપ કરવા પુરુષાર્થ કરે છે.
૨૬૬. તપશ્રયા કરનાર જ આત્મહિત સાધે છે : અન્ય લોકો ઇચ્છાની કંઠડોમાં સપડાઈ પોતાનું જ અહિત કરે છે.
૨૬૭. સુવર્ણ જેટલું તપે તેટલો તેનામાં ચળકાટ આવે છે : તેવી રીતે તપશ્રયામાં ચાકરી યાતનાઓ સહન કરનાર તપસ્વીની પ્રકૃતિ વિશુદ્ધ બને છે.
૨૬૮. પોતાના પર પ્રભુત્વ મેળવનારને સૌ પૂજે છે.
૨૬૯. તપશ્રયા દ્વારા શક્તિ હાંસલ કરનાર વ્યક્તિ મૃત્યુ પર વિજય મેળવવામાં પણ સફળ થઈ શકે.
૨૭૦. કામનાવાળાઓની સંખ્યા જગતમાં ઘણી છે, કારણ કે તપ કરનારા જૂજ છે અને નહીં કરનારની સંખ્યા અધિક છે.

પ્રકરણ ૨૮

હંભ

૨૭૧. હંભીનો હંભ જોઈને પંચતત્ત્વો આપસઆપસમાં હસે છે.
૨૭૨. હૃદયમાં દુષ્ટતા હોય અને તેનો પોતાને ખ્યાલ હોય પછી રૂઆપ કરવાનો શો અર્થ ?
૨૭૩. પોતાના પર પ્રભુત્વ ન મેળવનાર વ્યક્તિ તપસ્વીનો વેશ ધારણ કરે છે ત્યારે વાઘનું ચામડું ઓઢીને ચરતી ગાય જેવો લાગે છે.
૨૭૪. સાધુતાના અંચળા નીચે પાપ કરનાર મનુષ્યથી સાવધ રહેજો : તે ઝાડીમાં સંતાઈ પક્ષીઓને પકડનાર પારધી જેવો છે.
૨૭૫. ઢોંગી પવિત્રતાનો ઢોંગ કરે છે અને કહે છે : ' મારા મનોવિકારોનો મેં નાશ કર્યો છે.' પણ આખરે તો એ દુઃખી થઈ ચીસો પાડશે કે ' મેં આ શું કર્યું', હાય, મેં આ શું કર્યું ?'
૨૭૬. હૃદયથી ત્યાગી ન હોય પણ ત્યાગી હોવાનો ઢોંગ કરી માણસોને છેતરે એના જેવો બીજો ખરાબ ધુતારો નથી.
૨૭૭. ચણાકી એક બાજુ દેખાવમાં સુંદર હોય છે, પણ એની બીજી બાજુ કાળા હોય છે. કેટલાક માણસો પણ તેવા હોય છે : બહારથી ઊજળા અને મનથી મેલા.
૨૭૮. મેલા હૃદયવાળા માણસો ઘણા છે, જે પવિત્ર ઝરણાંઓમાં સ્નાન કરે છે અને શિકાર શોધે છે.
૨૭૯. તીર સીધું હોય છે છતાં લોહીનું તરશ્યું હોય છે; વીણા બાંકી છતાં ઓમેર મંદુર સંવાદ વિસ્તારતી હોય છે; માટે મનુષ્યોને એમનાં કાર્યોથી ઓળખો, દેખાવથી નહીં.
૨૮૦. દુનિયા ઘૂણાતી દષ્ટિએ જોતી હોય તેવાં કાર્યોથી વેગળા રહેવા માટે જટાની કે સુંડતની જરૂર નથી.

પ્રકરણ ૨૯
છળકપટનો અભાવ

૨૮૧. જે તિરસ્કારપાત્ર બનવા ન માગતા હોય તેમણે છળકપટના વિચારથી સાવધ રહેવું જોઈએ.
૨૮૨. ‘હું મારા પાડોશીને છેતરીને કશુંક પડાવી લઈશ,’ આવો વિચાર કરવો એ પણ પાપ છે.
૨૮૩. કપટથી મેળવેલી સંપત્તિ ફૂલતી-ફાલતી લાગે છે, પણ વાસ્તવમાં તો એ સદાકાળ માટે શાપિત જ છે.
૨૮૪. લૂંટની વૃત્તિ સમય પાકતાં અનંત દુઃખ પ્રતિ દોરી બંધ છે.
૨૮૫. પારકાની સંપત્તિની સ્પૃહા કરનાર અને તે અસાવધ હોય ત્યારે તે લઈ લેવાની રાહ જોનાર વ્યક્તિથી સાવધ રહો : તે ઈશ્વરની કરુણાનો વિચાર કરતો નથી અને પ્રેમ તેના હૃદયથી વેગળો રહે છે.
૨૮૬. જે લૂંટ કરવા અધીરો બને છે, તે વસ્તુઓની સાચી તુલના કરી શકતો નથી : તે ધર્મને રાહે પણ ચાલતો નથી.
૨૮૭. પાર્થિવ પદાર્થોની પરખ કરીને જેણે હૃદયને દબાવ્યું છે એવા મનુષ્યનો મહિમા કરો : તે પાડોશીને છેતરવાની ભૂલ ક્યારેય કરતો નથી.
૨૮૮. ચોરના હૃદયમાં જેમ કપટનો વાસ છે તેમ પાર્થિવ વસ્તુઓને ઉચિત રૂપે જોનારના હૃદયમાં ધર્મનો વાસ છે.
૨૮૯. છળ અને કપટનું જ ચિંતન કરનાર મનુષ્ય પ્રત્યે દષ્ટિ તો કરો : તે સન્માર્ગ છોડી જશે અને નાશ પામશે.
૨૯૦. જે બીજાને છેતરે છે તે પોતાના દેહનો સ્વામી બની શકતો નથી; પણ જે સરળ છે તેઓ સ્વર્ગનો વારસો અચૂકપણે મેળવે છે.

પ્રકરણ ૩૦

સત્ય

૨૯૧. સત્યાર્થ શું છે? એ એવી વાણી છે જે અનિષ્ટના કલંકથી પૂર્ણપણે મુક્ત છે.
૨૯૨. અસત્ય પણ સત્યનો જ પ્રકાર છે - જે એમાંથી શુભ નિર્માણ થવાનું હોય તો.
૨૯૩. જેને તમે અસત્ય જાણતા હો તેને સત્ય તરીકે પકડી ન રાખો : અસત્ય ખોટા પછી તમારું અન્તઃકરણ તમને સન્તાપ આપશે.
૨૯૪. જેના હૃદયમાં લવલેશ પણ અસત્ય નથી એવા મનુષ્યનો મહિમા કરો : તે સર્વના હૃદયમાં શાસન કરે છે.
૨૯૫. સત્યમાં જ જેના હૃદયની નિષ્ઠા છે એવા મનુષ્યનો મહિમા કરો : એ તપસ્વી અને દાતા કરતાં મહાન છે.
૨૯૬. આ માણસ અસત્યથી અપરિચિત છે, એની નામનાથી મોટી બીજી કાઈ નામના નથી. આવો મનુષ્ય દોહદમન કર્યા વિના તમામ સદ્ગુણ પ્રાપ્ત કરે છે.
૨૯૭. જે મનુષ્ય ક્યારેય અસત્ય ન ખોલે તો અન્ય સદ્ગુણો એના માટે નિષ્પ્રયોજન છે.
૨૯૮. પ્રાણીમાત્ર બાહ્ય શુદ્ધિ કરે છે : હૃદયશુદ્ધિ સત્યનિષ્ઠાથી સિદ્ધ થાય છે.
૨૯૯. મહામના સૌ પ્રકાશને પ્રકાશ નથી ગણતા : સત્યના પ્રકાશને જ તેઓ સાચી જ્યોતિ તરીકે સ્થાપે છે.
૩૦૦. આ વિશ્વમાં અનેક વસ્તુઓ જોઈ છે : મેં જોયેલી તમામ વસ્તુઓમાં, સત્ય કરતાં ચડિયાતું બીજું કશું જ નથી.

પ્રકરણ ૩૧

ક્ષમાવૃત્તિ

૩૦૧. પ્રહાર કરવાનું સામર્થ્ય હોય છતાં મનુષ્ય પ્રહાર ન કરે ત્યારે એનામાં ક્ષમાવૃત્તિ છે એમ કહેવાય : દુર્બળ ક્ષમા કરે તો યે શું ને ન કરે તો યે શું ?
૩૦૨. જ્યારે તમે પ્રતિકાર કરવા અસમર્થ હો ત્યારે ગુસ્સો કરવો અનુચિત છે : તમારામાં સામર્થ્ય હોય ત્યારે તો ક્રોધથી અનુચિત ખીજું કંઈ નથી.
૩૦૩. ગમે તે વ્યક્તિએ તમારો અપરાધ કર્યો હોય, ક્રોધ ન કરો : ક્રોધ અનેક અનર્થોનું મૂળ છે.
૩૦૪. ક્રોધ શ્મિતને હણે છે અને ઉત્સાહને નષ્ટ કરે છે : ક્રોધ કરતાં વિશેષ ધાતક શત્રુ હોઈ શકે ખરો ?
૩૦૫. જો તમે તમારું હલું ચાહતા હો તો, ક્રોધથી દૂર રહેજો : જો તમે દૂર નહીં રહો તો તે તમારી પાસે આવશે અને તમારો વિનાશ કરશે.
૩૦૬. ક્રોધ જેની જેની પાસે જાય છે તેનો વિનાશ કરે છે : એનું સંવર્ધન કરનાર કુળને પણ એ હસ્તીભૂત કરે છે.
૩૦૭. મહાભૂલી વસ્તુની જેમ જો ક્રોધનું જતન કરે છે તે જમીન પર મૂડી અકળાવનાર મનુષ્ય જેવો છે : હાથને ઇચ્છ તથા વિના રહેતી નથી, ને ક્રોધ કરનારનો નાશ તથા વગર રહેતો નથી.
૩૦૮. તમારાં દુષ્ટત્યો સહસ્ર શિખાઓવાળા અગ્નિની જેમ બળતાં હોય ત્યારે પણ તમે ક્રોધમુક્ત રહો એ ઇષ્ટ છે.
૩૦૯. મનુષ્ય જો એના હૃદયમાંથી ક્રોધને દેશવટો દેશે તો એની સકળ ઇચ્છાઓ તત્કાળ પૂર્ણ થશે.
૩૧૦. ક્રોધથી પરાભૂત થાય છે તે મરેલા જેવો છે : ક્રોધને તિલાંજલિ આપે છે એ સંત જેવો છે.

પ્રકરણ ૩૨

હાનિ ન પહોંચાડવી

૩૧૨. જે મનુષ્ય હૃદયનો પવિત્ર છે તે રાજનું રાજ્ય મળતું હશે તો પણ અન્યને હાનિ પહોંચાડશે નહીં.
૩૧૨. ઘિક્કારથી પ્રેરાઈને ખીજાએ હાનિ પહોંચાડી હશે તો પણ નિર્મળ હૃદયનો મનુષ્ય તેને સામી હાનિ પહોંચાડશે નહીં.
૩૧૩. અકારણ હાનિ પહોંચાડી હોય એવા મનુષ્યને પણ હાનિ ન પહોંચાડો; એવું કરશો તો જેનું નિવારણ ન થઈ શકે એવી આપત્તિ તમે વહોરી લેશો.
૩૧૪. હાનિ પહોંચાડનારને મનુષ્ય શી રીતે શિક્ષા કરશે ? એ ભલે એનું શુભ જ ચિંતવે અને એ વ્યક્તિને મનોમન શરમિન્દી બનાવે.
૩૧૫. ખીજાને થતું દુઃખ એટલી જ તીવ્રતાથી જે ન અનુભવે અને અન્યને દુઃખ આપવાથી અગ્ગો ન રહે તેની બુદ્ધિ શા કામની?
૩૧૬. મનુષ્યને ત્યારે એકાદ પીડાનો અનુભવ થાય ત્યારે એવી પીડા ખીજાને ન કરવાનો સંકલ્પ કરે.
૩૧૭. જાણીનેઈને તમે કોઈને ક્યારેય અને કોઈ પણ માત્રામાં હાનિ ન પહોંચાડો તો એ મોટી વાત છે.
૩૧૮. પીડા શું છે એનો જોણે અનુભવ કર્યો છે તે અન્યને પીડા થાય એવું શી રીતે કરી શકે ?
૩૧૯. મનુષ્ય જો અપોર પહેલાં પોતાના પાડોશીને હાનિ પહોંચાડે, તો અપોર પછી પીડા આપમેળે જ એના આંગણામાં આવીને ઊભી રહે છે.
૩૨૦. ખૂરું કરનારના શિર પર બધી જ આપત્તિઓ ધૂમરીઓ ખાઈને પાછી ફરે છે : એટલે જે લોકો અનિષ્ટમાંથી ઊગરવા માગે છે તેઓ કુકર્મોથી મુક્ત રહે.

પ્રકરણ ૩૩

અહિંસા

૩૨૧. અહિંસા સર્વોત્તમ સદ્ગુણ છે; હિંસાની સાથે આરંભાય છે તમામ પાપોની વલુન્નર.
૩૨૨. ભૂખ્યાને જમાડીને જમો; અને હિંસા ન કરો; અથવા જ ધર્મગોષ્ઠાઓની અધી જ આજ્ઞાઓમાં આ સર્વશ્રેષ્ઠ છે.
૩૨૩. અન્નેડ સદ્ગુણ અહિંસા છે; સત્યનું સ્થાન પણ અહિંસા પછી જ આવે છે.
૩૨૪. સન્માર્ગ કોને કહેવો ? સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ જીવને પણ હિંસારવાનો વિચાર પ્રેરે તેને.
૩૨૫. વિવિધ પ્રકારનાં અનિષ્ટોથી ડરીને ચાલનારા ત્યાગીઓમાં જે હિંસાથી ડરીને ચાલે છે અને જીવનનો આદર કરે છે એ શ્રેષ્ઠ છે.
૩૨૬. અહિંસાત્રતની પ્રતિષ્ઠા કરનારનો મહિમા કરો. સર્વલક્ષી કાળ પણ એના આયુષ્ય પર આક્રમણ કરી શકતો નથી.
૩૨૭. પ્રાણ સર્વને પ્રિય છે. એટલે પોતાના પ્રાણને બચાવવા માટે અન્ય જીવોનો પ્રાણ હરી ન લેતા.
૩૨૮. યજ્ઞો કરવાથી મનુષ્યને અનેક પ્રકારનાં સુખ મળે એવું ભલે કહેવાય, પણ પવિત્ર હૃદયવાળો મનુષ્ય હિંસા દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલ આશીર્વાદોને વૃણારૂપદ લેખે છે.
૩૨૯. વિવેકશીલ પુરુષની દષ્ટિએ હિંસા કરીને જીવનાર લોકો શબ્દનું માંસ ખાનાર જેવા છે.
૩૩૦. જેનું દુર્ગન્ધયુક્ત શરીર નિરંતર દૂઝતા વ્રણોથી પિડાતું હોય એવા ભિખારી તરફ નજર તો કરો : એણે ગત જીવનમાં નિર્દોષોનું લોહી વહેવડાવ્યું હશે એમ જ્ઞાનીઓ કહે છે.

પેઠા વિભાગ બ : જ્ઞાને
પ્રકરણ ૩૪
સંસારની અસારતા

૩૩૧. ક્ષણિક પદાર્થોને શાશ્વત માની લેવા જેવી ભૂખ્તા ધીજી કોઈ નથી.
૩૩૨. આંજી નાખે તેવી સંપત્તિ, રમત જેવા ભેગી થયેલી મેદનીની જેમ આવે છે અને રમત પૂરી થતાં મેદની જેમ વિખરાઈ જાય છે, તેમ સંપત્તિ પણ અદૃશ્ય થઈ જાય છે.
૩૩૩. સંપત્તિ નશ્વર છે : જે તમે સંપત્તિવાન થયા હો તો ચિરકલ્યાણકારી કાર્યો કરવામાં વિલંબ ન કરતા.
૩૩૪. કાળ નિરુપદ્રવી લાગે છે, પણ વસ્તુતઃ તે કરવત જેવો છે, અને મનુષ્યના જીવનને નિરંતર વહેંચા કરે છે.
૩૩૫. જીભને પક્ષઘાત થઈ જાય અને જ્વાસ રૂંધાય તે પહેલાં વિનાવિલંબે મંગળ કાર્યોનો આરંભ કરી દો.
૩૩૬. ગર્ભ કાલે જે હતો તે આજે નથી : જગતનું આ એક મહદ્ આશ્ચર્ય છે.
૩૩૭. આલતી ક્ષણે મનુષ્ય જીવતો જ હશે એ નિશ્ચિત નથી, છતાં એ કરોડો તરંગો કરે છે.
૩૩૮. પક્ષીનું બચ્ચું ઈડાના તૂટેલા કોચલાને છોડીને જીડી જાય છે : આત્મા અને દેહ વચ્ચેના પ્રેમનું એ પ્રતીક છે.
૩૩૯. મૃત્યુ નિદ્રા જેવું છે, અને જીવન નિદ્રા પછીની જાગૃતિ જેવું છે.
૩૪૦. આ ક્ષુદ્ર શરીરમાં આશ્રય લેવાની આત્મા શા માટે ઇચ્છા કરતો હશે ? શું એને પોતાનો શાશ્વત નિવાસ નહીં હોય ?

પ્રકરણ ૩૫

ત્યાગ

૩૪૧. જેમ જેમ મનુષ્ય સાંસારિક વસ્તુઓનો ત્યાગ કરતો જાય છે તેમ તેમ તેને લગતી વ્યધિઓમાંથી પણ તે મુક્ત થાય છે.
૩૪૨. આનંદ જોઈતો હોય તો નિઃસંગ બની જાઓ : સર્વ સંગ પરિત્યાગ કરવાથી અપાર આનંદ મળશે.
૩૪૩. પચેન્દ્રિયનું દમન કરો અને જેમાં જેમાં તમને મળ આવતી હોય તેનો સંગ સદંતર છોડી દો.
૩૪૪. અપરિગ્રહવ્રત એ જ મનુષ્યનું ખરું વ્રત છે. એક પણ વસ્તુનો પરિગ્રહ ફરીથી તેને જાળમાં ફસાવી દે છે.
૩૪૫. જન્મ-મરણના ફેરાનો અંત લાવવાનું નક્કી કર્યું હોય તેઓ માટે દેહ પણ ભારરૂપ બની જાય છે. તો પછી બીજાં તો કેટલાં બધાં બંધનો છે ?
૩૪૬. 'હું' અને 'મારા'નો ભાવ માયા અને મિથ્યા ગર્વ નથી તો શું છે ? જે એનું દમન કરે છે તે સ્વર્ગ કરતાં પણ બીજાં લોકમાં પ્રવેશે છે.
૩૪૭. જે મનુષ્ય આસક્તિઓને વળગી રહે છે તેનો વિચાર કરો : મનોબાતના અને વિષાદ તેને ઝસી લેશે.
૩૪૮. જેમણે સંપૂર્ણ ત્યાગ કરી દીધો છે, તેઓ નિર્વાણના પંથ પર છે. બાકીનાં બધાં માયાજાળમાં જકડાયેલાં છે.
૩૪૯. જે ક્ષણે આસક્તિઓનો લોપ થાય છે તે જ ક્ષણે જન્મ-મરણનું ચક્ર થંભી જાય છે : જે આસક્તિમાં રહે છે એ આ ફેરામાં ફરતો જ રહે છે.
૩૫૦. બધી જ આસક્તિઓ પર વિજય મેળવ્યો છે એવા પરમાત્મા પ્રત્યે આસક્તિ રાખો : એનામાં જ હૃદયને સંલગ્ન કરો જેથી તમારાં તમામ બંધનો છૂટી જાય.

પ્રકરણ ૩૬

સત્યનો સાક્ષાત્કાર

૩૫૧. સારભૂત વસ્તુ છોડીને અસાર વસ્તુને સત્ય માની બેસનારાઓનો વિચાર કરો : એથી આત્માને આ દુઃખમય સંસારમાં વારંવાર આવવું પડે છે.
૩૫૨. જે મોહનિર્મુક્ત છે અને જેની દૃષ્ટિ નિરબ્ધ અને નિર્મળ છે તેની પાસે અધિકાર ટકતો નથી; આનંદ તેનું સાન્નિધ્ય શોધે છે.
૩૫૩. જેનો સંશય ટળી ગયો છે અને જેને સત્યનો સાક્ષાત્કાર થયો છે એવા મનુષ્યનો મહિમા કરો : પૃથ્વી કરતાં સ્વર્ગ તેની વધુ તજક છે.
૩૫૪. માનવ દેહ પ્રાપ્ત થયા પછી જે સત્યનો સાક્ષાત્કાર ન થાય, તો આ રત્નચિંતામણિ જન્મનો શો અર્થ ?
૩૫૫. શાણાની સમજણ પ્રત્યેક વસ્તુમાં સત્ય અને અસત્યનો વિવેક કરે છે, પછી ભલે એ વસ્તુ કોઈ પણ પ્રકારની હોય.
૩૫૬. જેણે ઊંડું અધ્યયન કર્યું છે અને સત્યનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે એવા મનુષ્યનો મહિમા કરો : પુનઃ આ સંસારમાં દોરી જાય એવા માર્ગ પર એ ક્યારેય પગલાં નહીં માંડે.
૩૫૭. જેણે મનન-ચિંતન કરીને સત્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે, તેને ભવિષ્યના જન્મોનો વિચાર કરવાનો રહેતો નથી.
૩૫૮. સત્પુરુષો જન્મ-મરણના ફેરામાંથી ઊગરી જવા પૂર્ણતા અને સત્યને મેળવવાનો પુરુષાર્થ કરે છે.
૩૫૯. આત્મોદ્ધાર માટેનાં સાધનોની જેને સમજ છે અને જે સર્વ પ્રકારની આસક્તિ પર વિજય મેળવવા પુરુષાર્થ કરે છે એવા મનુષ્યનો મહિમા કરો : એના ભાગ્યમાં લખાયેલી પીડાઓ એને ભોગવવી પડતી નથી.
૩૬૦. જેણે ધૃત્ય, કૌશલ અને મોહ એ ત્રણે દુષણો પર વિજય મેળવ્યો છે તેની સઘળી વિટંબણાઓનો અંત આવે છે.

પ્રકરણ ૩૭
વાસનાનો ક્ષય

૩૬૧. વાસના પ્રત્યેક આત્મામાં પોતાનું બીજ રોપે છે. એનો અમોઘ પાક એટલે જન્મ-મરણનો ચક્રાવો.
૩૬૨. તમારે કશા માટે પણ જૂરવું હોય, તો જન્મ-મરણના ચક્રાવામાંથી મુક્તિ મળે એ માટે જૂરો : જૂરવાની વૃત્તિ પર વિજય મેળવશો એટલે મુક્તિ મળશે.
૩૬૩. વાસનાનો ત્યાગ : આ વિશ્વમાં કે તેની પેલે પાર એના જેવી કોઈ સંપત્તિ નથી.
૩૬૪. પવિત્રતા એટલે વાસનામુક્તિ : પૂર્ણ સત્ય માટેની અભિપ્સાથી મુક્તિ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.
૩૬૫. તૃષ્ણા પર વિજય મેળવ્યો હોય તેઓ જ મુક્તાત્માઓ છે : બીજાઓ મુક્ત દેખાય છે, પણ ખરેખર તો તેઓ કારાવાસમાં છે.
૩૬૬. તમે જે ધર્મને ચાહતા હો તો વાસનામાંથી મુક્ત થઈ જવ : વાસના એટલે બંધન અને નિરાશા.
૩૬૭. મનુષ્ય વાસનાનું સર્વથા દમન કરશે તો મુક્તિ એની આજ્ઞા અનુસાર ચાલી આવશે.
૩૬૮. વાસનામુક્તને દુઃખ નથી : પણ વ્યગ્ર બની પદાર્થોને તદ્દસે છે તેના પર દુઃખની પરંપરા ઊતરી આવે છે.
૩૬૯. વાસના એટલે સર્વથી મોટી આપત્તિ. એનો જે નાશ કરે છે, તે આ જીવનમાં જ શાશ્વત આનંદ પ્રાપ્ત કરે છે.
૩૭૦. વાસના ક્યારેય તૃપ્ત થતી નથી. પણ મનુષ્ય જે એને સંપૂર્ણપણે તજ દે તો તે જ ક્ષણે તે પરિતૃપ્ત બને છે.

*

*

*

પ્રકરણ ૩૮

પ્રારબ્ધ

૩૭૧. પ્રારબ્ધનાં પગલાં નજીક આવતાં સંભળાય ત્યારે મનુષ્ય કૃતનિશ્ચયી અને છે. પણ એ પગલાં ધીરે ધીરે ડૂબતાં લાગે ત્યારે એ પ્રમાદી અને છે.
૩૭૨. દુઃકૃતિ મનની શક્તિઓને મન્દ કરે છે, પણ ન્યારે પ્રારબ્ધની કૃપા થવાની હોય ત્યારે તેની પ્રજ્ઞા વિસ્તરવા માંડે છે.
૩૭૩. દૈવ વંકાય છે ત્યારે આદિમ અંધકાર સામ્રાજ્ય જમાની ખેસે છે : પછી વિદ્યા અને મર્મજ્ઞતા શા કામમાં આવે ?
૩૭૪. જગતના પરસ્પરવિરોધી એવા એ ભાગ પડે છે : એક પક્ષે યશસ્વી જીવન અને બીજા પક્ષે સાધુતામય જીવન.
૩૭૫. ન્યારે કાળ પ્રતિકૂળ હોય ત્યારે મંગળકારી વસ્તુઓ પણ અમંગળ અને છે, અને કાળ અનુકૂળ હોય ત્યારે અમંગળ વસ્તુઓ મંગળકારી અને છે.
૩૭૬. તમે ગમે તેટલી કાળજી રાખશો તો પણ પ્રારબ્ધને મંજૂર નહીં હોય. તે નહીં સચવાય : પણ તમારા પ્રારબ્ધમાં હશે તો તમે એને જાણીનેઈને ફેંકી દેશો તો પણ તમારી પાસેથી જશે નહીં.
૩૭૭. જગન્નિયંતાની આજ્ઞાઓ વિરુદ્ધ કરોડાધિપતિ પણ પોતાની સંપત્તિનો ઉપભોગ કરી શકતો નથી.
૩૭૮. દરિદ્રતાથી ગ્રસ્ત લોકો પોતાનાં હૃદય વેરાગ્ય તરફ વાળવાના : પણ જે દુઃખો તેમના ભાગ્યમાં લખાયાં હશે એ તો એમણે ભોગવવાં જ પડશે.
૩૭૯. શુભનાં પગલાં થાય અને માનવીઓ ઉત્સવ ઊજવે છે : તો પછી અશુભના આગમનથી તેઓ દુઃખી કેમ થતા હશે ?
૩૮૦. પ્રારબ્ધ કરતાં બળવાન બીજું શું છે ? એનો ભોગ અનેલાં મનુષ્ય પણ એને મહાત કરવા મનન કરે છે. પણ પ્રારબ્ધ એની ગણતરીઓ ખોટી પાડી તેને નીચે પછાડે છે.

अंड २
संपत्ति

વિભાગ ૧
રાજવી
પ્રકરણ ૩૯
રાજવીના ગુણ

૩૮૧. જે રાજવી પાસે વિનોદ, લક્ષ્મર, વસતિ, મંત્રીઓ, વિદેશી સત્તાઓ સાથે સંબંધ અને ક્ષિત્તેષધાની વ્યવસ્થા છે, તે રાજવીઓમાં સિંહ છે.
૩૮૨. રાજવીમાં ચાર ગુણો આવશ્યક : સાહસ, ઔદાર્ય, વિચક્ષણતા અને સામર્થ્ય.
૩૮૩. પૃથ્વીનું શાસન કરવા જન્મ્યા છે એવા મનુષ્યનો મહિમા કરો : તેઓ ત્રણ સદ્ગુણોથી યુક્ત હોય છે : જ્ઞાતિ, અભ્યાસ અને શીઘ્ર નિર્ણયશક્તિ.
૩૮૪. રાજવી સદ્ગુણમાં અમોઘ હશે, અધર્મને ઉન્મૂલ કરશે, સજગપણે પ્રતિદાનું રક્ષણ કરશે પણ શૌર્યના નિયમે ઉશ્લંઘવાનું પાપ નહીં કરે.
૩૮૫. રાજવીએ રાજ્યનાં આવકનાં સાધનો કેમ વિકસાવવાં અને રત્નરાશિને કેમ સમૃદ્ધ કરવો તે જાણવું જોઈએ : તેની પાસે સંપત્તિને જાળવવાની અને ખર્ચવાની કળા પણ હોવી જોઈએ.
૩૮૬. જેને રાજ્યની સમસ્ત પ્રજા મળી શકે છે, અને જેની વાણી કઠોર નથી એવા રાજવીનો મહિમા કરો : એના રાજ્યની કીર્તિ નવે ખંડમાં પ્રસરે છે.
૩૮૭. અનુકંપાશીલ હૃદયે આપનાર અને પ્રેમપૂર્વક શાસન કરનાર રાજવીનો મહિમા કરો : તેની કીર્તિથી પૃથ્વી જ્વાલિ જશે અને એ મનવાંછિત વિજયો મેળવશે.
૩૮૮. નિષ્પક્ષ રહી ન્યાય આપનાર અને પ્રજાનું રક્ષણ કરનાર રાજવીનો મહિમા કરો : મનુષ્યોમાં એ દેવ લેખાશે.
૩૮૯. જ્ઞાનને અપ્રિય એવા શબ્દો સહન કરવાના સદ્ગુણથી યુક્ત રાજવીનો મહિમા કરો : એની પ્રજા ક્યારેય એની છત્રછાયા નહીં છોડે.
૩૯૦. જે રાજવી ઉદાર, કૃપાવંત, ન્યાયી અને પ્રજાનું કાળજીપૂર્વક જતન કરતો હોય તેનો મહિમા કરો : રાજવીઓમાં તે જ્યોતિર્મય છે.

પ્રકરણ ૪૦

વિદ્યા

૩૯૧. ઇષ્ટ જ્ઞાન સંપૂર્ણપણે મેળવેા, અને મેળવ્યા પછી એ પ્રમાણે આચરણ કરે.
૩૯૨. મનુષ્યનાં સાચાં ચક્ષુ એ : અંજ્ઞાન અને અક્ષરજ્ઞાન.
૩૯૩. વિદ્યાવંતને જ ચક્ષુ હોય છે : વિદ્યાવિહીનને ચહેરામાં એ આકારાં હોય છે એટલું જ.
૩૯૪. વિદ્વાનોનું મિલન આનંદપર્વ છે, પણ જ્યારે વિદ્યાયત્ની ઘડી આવે છે ત્યારે તેમનાં હૃદય ચિંતામગ્ન અને છે.
૩૯૫. યાચક જેમ ધનિક પાસે દીન બને, એમ વિદ્યા મેળવવા માટે ગુરુ પાસે દીન બનેા : મનુષ્યોમાં જે સૌથી ઊતરતી કક્ષાના છે તેઓ જ વિદ્યા શીખવાની ના પાડે છે.
૩૯૬. જ્ઞાન એ વેળુમાંના વીરડા જેવું છે : જેમ વધારે ખોદો તેમ અધિક સ્વચ્છ અને ઉત્કૃષ્ટ પાણીની સરવાણીઓ ફૂટવાની.
૩૯૭. વિદ્વાનોને તો સર્વત્ર ઘર છે અને પ્રત્યેક પ્રદેશ જન્મભૂમિ છે : તો પછી મૃત્યુ પર્યાન્ત મનુષ્ય શિક્ષણ પ્રત્યે કેમ ઉદ્દાસ રહેતો હશે ?
૩૯૮. આ જન્મમાં મેળવેલી વિદ્યા સાત જન્મ સુધી મનુષ્યને શ્રેષ્ઠતા અપાવશે.
૩૯૯. વિદ્વાન મનુષ્ય એ સમજે છે કે જે વિદ્યા એને આનંદ આપે છે તે શ્રોતાઓને પણ આનંદિત કરે છે : આ કારણે તો એ વિદ્યાને અધિક પ્રેમ કરે છે.
૪૦૦. જ્ઞાનસંપત્તિ એ મનુષ્યનો અનશ્વર અને નિષ્કલંક રત્નરાશિ છે : એની આગળ બીજી સંપત્તિ તુચ્છ છે.

પ્રકરણ ૪૨

શિક્ષણ પ્રત્યે બેદરકારી

૪૦૧. વિપુલ જ્ઞાન વિના ઊંચા આસને ચડવું એ શેતરંજ વિના પ્યાદાં રમાડવા જેવું છે.
૪૦૨. જ્ઞાન વિના પોતાને વક્તા કહેવડાવવાની ઇચ્છા રાખનાર મનુષ્ય સામે જુઓ : એ પુરુષોની પ્રશંસાને પાત્ર બનવા અંખતી સુડોળ સ્તનપ્રદેશ વિનાની સ્ત્રી જેવો છે.
૪૦૩. વિદ્વાનો સમક્ષ જો મૂર્ખ મૌન જાળવશે તો તે ડાહ્યામાં ખપશે.
૪૦૪. અશિક્ષિત મનુષ્ય ગમે તેટલો પણ કુશળ હોય, વિદ્વાનો એના અભિપ્રાયને વજન નહીં આપે.
૪૦૫. શિક્ષણની ઉપેક્ષા કરી પોતે શાણો છે એમ જો માને છે તેવી વ્યક્તિનો વિચાર કરો : તે જ્યારે સભા સમક્ષ પોતાના હોઠ ખોલશે ત્યારે શરમમાં મુકાઈ જશે.
૪૦૬. વિદ્યાની ઉપેક્ષા કરનાર, ફસલ ન આપનાર ખરાબાની જમીન જેવો છે. લોકો એના વિશે એટલું જ કહે છે કે એ જીવે છે.
૪૦૭. જેની બુદ્ધિ ભય અતે સૂક્ષ્મથી ભેદાઈ નથી તે મનુષ્યનો વિચાર કરો : બાકી માણસનાં રૂપરંગ અતે માટીની પૂતળીના સૌંદર્યમાં શો ફરક?
૪૦૮. વિદ્વાન મનુષ્યનું દારિદ્ર્ય કષ્ટદાયક છે, પણ મૂર્ખનું ધન તો એથી પણ વધારે કષ્ટદાયક છે.
૪૦૯. નીચા કુળમાંથી આવતા વિદ્વાનને જેટલું માન મળે છે તેટલું ઊંચા કુળમાં જન્મેલા મૂર્ખને મળતું નથી.
૪૧૦. પશુથી મનુષ્ય જેટલો શ્રેષ્ઠ, તેટલો જ વિદ્વાન વિદ્યાવિહીનથી શ્રેષ્ઠ.

પ્રકરણ ૪૨

શાશ્વત્ત માણસોની શિખામણુ કાને ધરો

૪૧૧. શ્રવણેન્દ્રિય એ પ્રભુની પરમ દેણુગી છે : ખરે જ તે તમામ પ્રકારની સંપત્તિમાં મુગટમણિ છે.
૪૧૨. કાનને ભોજન મળતું હોય ત્યાં સુધી પેટના ભોજનનો વિચાર ન કરવો.
૪૧૩. જ્ઞાનની વાણીને જે સાંભળે છે એવા મનુષ્યનો માહિમા કરો : તેઓ પૃથ્વી પર વિહરતા દેવો છે.
૪૧૪. મનુષ્યે ભલે વિદ્યા સંપાદન ન કરી હોય, પણ એ ઓધવાણીને તો સાંભળે જ : આપત્તિઓ એને ઘેરી વળશે ત્યારે એ વાણી જ સહાય કરશે.
૪૧૫. ધર્મિષ્ઠનો ઉપદેશ મજબૂત લાકડી જેવો છે : એ સાંભળનારને લપસવા દેતો નથી.
૪૧૬. સહવચનો ભલે થોડાં હોય તો પણ ધ્યાનથી સાંભળજો : એ થોડાં વચનો પણ તમારું ગૌરવ વધારશે.
૪૧૭. જેણે ચિંતન-મનનમાં સમય વિતાવ્યો છે અને સત્પુરુષોનાં સુવચનો ધ્યાનપૂર્વક સાંભળીને આચર્યાં છે તે ભૂલથી પણ નિરર્થક વાતો કરતો નથી.
૪૧૮. ઓધવચનોથી નહિ ટેવાયેલા કાન સાંભળવાની ક્રિયા કરતા હોવા છતાં બહેરા છે.
૪૧૯. શાશ્વત્ત મનુષ્યોના સૂક્ષ્મ અને અર્થગંભીર સંવાદો જેને કાને પડ્યા નથી તે વાણીની નમ્રતા શી રીતે મેળવવાનો ?
૪૨૦. જે માત્ર જિહ્વાના રસને જ જાણે છે અને શ્રવણેન્દ્રિયના સ્વાદને માણતો નથી, એવો મનુષ્ય શુંવે તો પણ શું, અને મરે તો પણ શું ?

પ્રકરણ ૪૩

સમજ

૪૨૧. સમજ એ સર્વ આકસ્મિક ઘટનાઓ સામે અપ્તર છે. દુસ્મનો પણ એ દુર્ગતે ભેદી શક્તા નથી.
૪૨૨. મર્યાદાશીલ સમજ ધન્દ્રિયોના યથેચ્છ વિહારને અટકાવે છે, તેને પાપથી દૂર રાખે છે અને સન્માર્ગે વાળે છે.
૪૨૩. ગમે તે વ્યક્તિ હોય, એના વક્તવ્યમાંના સારાસારનો વિવેક કરો : સાચી સમજ એમાં સમાયેલી છે.
૪૨૪. સત્પુરુષ બધાં સમજી શકે તેવું બોલે છે અને અન્યની વાણીમાંના ગૂઢાર્થને પણ પામી શકે છે.
૪૨૫. સત્પુરુષ સૌને આકર્ષે છે : એની પ્રજ્ઞા સ્થિત હોય છે : એ ન ક્યારેય ઊભરાય છે, ન સંકોચાય છે.
૪૨૬. સંસારના આચારને સમજીને ચાલવું એમાં જ શાણપણ છે.
૪૨૭. શાણો મનુષ્ય ભવિષ્યમાં શું થવાનું છે તે જાણી શકે છે, પણ મૂર્ખ માણસ ભવિષ્યને જોઈ શકતો નથી.
૪૨૮. ભયસ્થાનમાં વિચારશૂન્ય થઈ ધસી જવું એ મૂર્ખતા છે. ભય રાખવા યોગ્ય વસ્તુઓથી ભય રાખવો એ શાણપણ છે.
૪૨૯. પ્રત્યેક આકસ્મિક ઘટના પરત્વે દૂરદર્શી મનુષ્ય સજ્જ હોય છે. કષ્ટ ઊભો કરે એવા આઘાતનો તેને ક્યારેય અનુભવ નહીં થવાનો.
૪૩૦. જેની પાસે સમજ છે તેની પાસે અધુ જ છે : મૂર્ખ પાસે અધુ છે, છતાં કંઈ જ નથી.

પ્રકરણ ૪૪

દોષોનું નિમૂલન

૪૩૧. જે વ્યક્તિ ધમંડ, ક્રોધ અને ક્ષુદ્રતાથી મુક્ત છે તેની ગરવાઈ તેના ઐશ્વર્યને શોભાવે છે.
૪૩૨. કૃપણતા, વધુ પડતો આત્મવિશ્વાસ અને અમર્યાદ સ્વાભિમાન રાજ્ની માટે દોષરૂપ છે.
૪૩૩. આત્મપ્રતિષ્ઠા માટે સન્નગ લોકો પોતાના રાઈ જેવડા દોષને પર્વત સમાન લેખે છે.
૪૩૪. તમારી નિર્મળતાઓ વિશે સાવધાન રહો : એ શત્રુ વિનાશને રસ્તે દોરી જાય છે.
૪૩૫. અણુધાર્યા સંકટ સામે સાવધ નથી રહેતા એનો વિચાર કરો : તેઓ અગ્નિનો તણખો પડતાં ઘાસની ગંજીની માફક લય પામે છે.
૪૩૬. રાજ્ની પ્રથમ પોતાના દોષ સુધારે અને પછી ખીજના દોષ જુએ તો કયું અનિષ્ટ એની પાસે આવી શકે ?
૪૩૭. જ્યાં ખર્ચ કરવો જોઈએ ત્યાં હાથ સંકોચનાર કૃપણનો વિચાર કરો : એનું ધન લક્ષ્મણરૂપ રીતે નાશ પામવાનું.
૪૩૮. અતિશય કૃપણતાને દુર્ગુણ ખીજ દુર્ગુણો સાથે મૂકી શકાય નહીં.
૪૩૯. ક્ષાથી, ક્યારેય કુલાઈ ન જશો. તમારું કયાણુ ન કરે એવું કોઈ દુઃસાહસ આચરતા નહીં.
૪૪૦. તમારું અંતઃકરણ જેમાં આનંદ અનુભવે છે એનો ખીજને ખ્યાલ ન આવેવા દો : પછી શત્રુઓના પ્રયત્નો નીરર્થક નીવડશે.

પ્રકરણ ૪૫

સજ્જનની મૈત્રી

૪૪૧. સદાચારનું આચરણ કરી જેઓ વધે પહોંચ્યા છે તેમનો આદર કરો અને તેમનો મૈત્રીભાવ સંપાદન કરો.
૪૪૨. તમારી આપત્તિઓનું નિવારણ કરી શકે અને આવનારી આપત્તિઓ સુરક્ષિત રાખી શકે એવી વ્યક્તિઓની અગાધ મૈત્રી કેળવો.
૪૪૩. સજ્જનોની પ્રીતિ તમે સંપાદન કરી શકો તો એ પરમ દુર્લભ સદ્ભાગ્ય ગણાશે.
૪૪૪. તમારાથી વધુ સુપાત્ર મિત્રો તમને મળે, તો તમે અપાર શક્તિ મેળવશો. એની પાસે બીજી તમામ શક્તિઓ ઝાંખી પડી જશે.
૪૪૫. સચિવો જ રાજવીની આંખો છે : તેમની પસંદગી વિવેક અને શાણપણથી થવી જોઈએ.
૪૪૬. જે સુપાત્ર મિત્રોનો અન્તરંગી છે, એ મનુષ્યોનો મહિમા કરો : એના શત્રુઓ એની સમક્ષ શક્તિહીન લાગશે.
૪૪૭. કાન આમળી શકે એવા અધિકારી સાથે જેની મૈત્રી બંધાઈ છે એનો નાશ કરવા કોણ સમર્થ છે ?
૪૪૮. પોતાને બે શબ્દો કહી શકે, એવા મનુષ્યો પર જેને વિશ્વાસ નથી એવા રાજવીનો વિચાર કરો : શત્રુઓ નહીં હોય તો પણ એનો નાશ થશે.
૪૪૯. જેમની પાસે મૂડી નથી તેમને નફો મળતો નથી : તેવી રીતે શાબ્દા માણસોની દૃઢ સહાય પર જેને વિશ્વાસ નથી એ રાજવીનું આસન સ્થિર નથી.
૪૫૦. સંખ્યાબંધ શત્રુઓ ઊભા કરવા એ મૂર્ખતા છે. પણ સારા માણસો સાથે સ્નેહસંબંધ તોડી નાખવો એ તો અનેકગણી મૂર્ખતા છે.

પ્રકલ્પ ૪૬

નીચની સંગત ન કરે.

૪૫૨. સજ્જનો કુસંગથી ડરે છે; પરંતુ દૂકા મનના તેમાં એટલા હળભળે છે કે જાણે એક જ કુટુંબના ન હોય !
૪૫૩. જાણતો પ્રવાહ જે જમીન પર થકતે વહે છે તેનાં રંગરૂપ ધારણુ કરે છે : તેમ મનને પણ સંગનો રંગ લાગે છે.
૪૫૪. મનુષ્યની સમજ એના મન પર આધારિત છે, પણ તેની પ્રતિષ્ઠાનો આધાર તેની સંગત પર છે.
૪૫૫. મનુષ્યનો સ્વભાવ એના મનમાં વસતો હોય છે. પણ જેની સાથે તેની ઊઠ-બેસ હોય છે તેના ઉપરથી જ તેના ખરા સ્વભાવનો ખ્યાલ આવે છે.
૪૫૬. હૃદયશુદ્ધિ અને કાર્યશુદ્ધિનો આધાર મનુષ્યની સંગશુદ્ધિ પર અવલંબે છે.
૪૫૭. જેનું હૃદય વિશુદ્ધ, તેની સંતતિ પણ વિશુદ્ધ હોય છે : એ રીતે જેને સજ્જનોનો સંગ હોય એ સમૃદ્ધિના પંથ પર વિહરે છે.
૪૫૮. શુદ્ધ હૃદય એ મનુષ્યની અમૂલ સંપત્તિ છે : સત્પુરુષો સાથેની સંગત મનુષ્યને પ્રતિષ્ઠા આપે છે.
૪૫૯. શાણા લોકો સર્વગુણસંપન્ન હોય તો પણ સજ્જનોની સંગત રાખે છે; આવી સંગત તેમને પ્રેરણારૂપ છે.
૪૬૦. સદ્ગુણ સ્વર્ગપ્રાપ્તિ કરાવે છે : સત્સંગ મનુષ્યને સત્પથ પર સ્થિર કરે છે.
૪૬૦. સત્સંગ જેવો મહાત મિત્ર તથી, અને કુસંગ જેવી મોટી આપત્તિઓ બીજું કોઈ લાવતું નથી.

પ્રકરણ ૪૭

વિચારીને કાર્ય કરો

૪૬૧. કોઈ પણ કામ શરૂ કરો તે પહેલાં કેટલી મૂડી નોંધવું, નફા કેટલો થશે, ખોટ કેટલી જશે એનું મનન કરો અને પછી જ એ કાર્ય હાથ ધરો.
૪૬૨. જે રાજવી કોઈ પણ સાહસ હાથ ધરતાં પહેલાં નીવડેલ મનુષ્યોની સલાહ લે છે તેના માટે કશું જ અશક્ય નથી.
૪૬૩. કેટલાંક કાર્યો બહુ મોટા લાભનું પ્રલોભન રચે છે, પણ તેમાં તો મૂળ મૂડી ય અતમ થઈ જાય છે. શાણાં મનુષ્યો એવાં કાર્ય હાથ ધરતાં નથી.
૪૬૪. બીજાં મારો ઉપહાસ કરશે એવો જોને ભય છે તેઓ પૂરેપૂરો વિચાર કર્યા વિના કોઈ પણ સાહસ હાથ ધરતાં નથી.
૪૬૫. એકેએક વિગતની યોજના કર્યાં પહેલાં યુદ્ધ આરંભવું એ ખેડેલી જમીનમાં શત્રુને વસાવી દેવા જેવું છે.
૪૬૬. કદી ન કરવા જેવી બાબતો આચરવી અને આચરવા જેવી બાબતોનું કદી આચરણ ન કરવું, એ વિનાશ નોતરવા સમાન છે.
૪૬૭. પૂર્ણ વિચાર કર્યાં વિના કોઈ પણ કાર્ય કરવાનો નિર્ણય ન કરો : 'અધુ'ં કર્યાં પછી હું 'વિચારીશ' એવું માનનાર મૂખ છે
૪૬૮. જેનાં કર્મોની ગતિ યોગ્ય માર્ગ પર નથી તેની મહદે અનેક વ્યક્તિઓ આવે છતાં તેની મહેનત એળે જવાની.
૪૬૯. જે તમે સામા માણસના શીલને અનુકૂળ લાભ નહીં મેળવી આપો તો ભણું કરવા જતાં પણ ભૂલથાપ ખાશો.
૪૭૦. જે કાર્ય કરવાનો નિર્ણય કરો તે નિંદાથી પર હોવું નોંધવું, કારણ કે પોતાને ન શીલે એવું કામ કરનારનો જગત ઉપહાસ કરે છે.

પ્રકરણ ૪૮
શક્તિનો ક્યાસ

૪૭૧. કોઈ પણ સાહસમાં પ્રવૃત્ત થાવ તે પહેલાં તેમાં રહેલી વિટંબણાઓ, શત્રુનું અને તમારું બળ, તમારા સાથીઓનું બળ, એ બંધી બાબતનો ધરાબર તોલ કરવો જોઈએ, અને પછી જ એમાં પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ.
૪૭૨. જે રાજની પોતાના સૈન્યની શક્તિ પિછાણે છે, જાણી લેવા જેવું જાણી લે છે, પોતાની શક્તિ અને માહિતીની મર્યાદા અતિક્રમતો નથી, તેનું આક્રમણ કદી નિષ્ફળ જશે નહીં.
૪૭૩. ધણી મહત્વાકાંક્ષી વ્યક્તિઓ પોતાને પક્ષે કેટલું સામર્થ્ય છે એનો વિચાર કર્યા વિના આક્રમક લડાઈમાં દોરવાઈ જાય છે, અને અધવચ્ચે જ નાશ પામે છે.
૪૭૪. સાથી રાષ્ટ્રો સાથે શાણપણથી ન વર્તનાર, પોતાના સામર્થ્યની મર્યાદાઓ ન જાણનાર અને અહંકારમાં ચક્ર્યૂર રહેનારનો સત્વરે નાશ થવાનો.
૪૭૫. ભલે એ મોરપિચ્છ હોય, પણ એનો એકસામટો ભાર ભરો તો ગાડાની ધરીતે ભાંગી નાખશે.
૪૭૬. વક્ષની ઉપરની ડાળી પર ગયેલા જે વધારે આગળ જવાની કોશિશ કરશે તો જિંદગી સુમાવવાના.
૪૭૭. તમારી સંપત્તિના પ્રમાણમાં દાન કરતા રહો : આવકને જાળવવાનો અને તેનો વ્યય કરવાનો એ જ ખરો માર્ગ છે.
૪૭૮. જે જવકતા પ્રવાહ પર તમે અંકુશ રાખી શકો, તો આવકનો પ્રવાહ ઓછો હશે તો ય સાધશે.
૪૭૯. પોતાની સંપત્તિનું માપ રાખ્યા વિના અમર્યાદ જીવન જીવનાર વૈભવશાળી થતો હોય એમ લાગે; પણ તેનો નાશ થવાનો અને નામનિશાન રહેવાનું નહીં.
૪૮૦. જે મનુષ્ય પોતાની સંપત્તિનું ધરાબર માપ કાઢ્યા વિના ખેઉ હથે ઉડાવતો જાય છે તેની સંપત્તિનું તળિયું વહેવું દેખાવાનું.

પ્રકરણ ૪૯

યોગ્ય પળને ઓળખો

૪૮૧. દિવસે કાગડો ધુવડ પર વિજ્ય મેળવે છે : એ રીતે જ ને રાજનીએ દુશ્મનને મહાત કરવો હોય તો યોગ્ય તકનો જ મહિમા છે.
૪૮૨. સમયની સાથે કદમ મિલાની ચાલો : એ રીતે ભાગ્યની દેવી સાથે તમારો સંબંધ દૃઢ રહેશે.
૪૮૩. યોગ્ય સાધનો અને યોગ્ય સમય પારખીને કાર્મ પણુ સાકસ કરો, પંક્ષી તમારા માટે અશક્ય શું છે ?
૪૮૪. સમયની પસંદગી અને ઉદ્દેશ બરાબર હશે તો તમે પૃથ્વી પર વિજ્ય મેળવી શકશો.
૪૮૫. વિજ્યાકાંક્ષી રાગ હલ્લો કરવાનો નિર્ણય કરતાં પહેલાં યોગ્ય સમયની સ્વસ્થ ચિત્તે રાહ નેશે; નિર્થક ઢાલાહલ કે ઉતાવળ કરશે નહીં.
૪૮૬. નેશથી હલ્લો કરતાં પહેલાં મેંદો જરા પાછો હકે છે : સામર્થ્યવાનની નિષ્ક્રિયતા પણ એના જેવી હોય છે.
૪૮૭. શાણો મનુષ્ય તત્કાળ ગુસ્સો પ્રગટ કરતો નથી. તેને પોતાના મનમાં પ્રવળવતો રાખે છે અને યોગ્ય તકની રાહ જુએ છે.
૪૮૮. તમારા પ્રતિપક્ષીઓ તમારા કરતાં અધિક બળવાન હોય ત્યારે નમતું જોખો. એમની શક્તિનાં બળતાં પાણી હોય ત્યારે આક્રમણ કરો તો સરળતાથી તેમનો વિધ્વસ કરી શકશો.
૪૮૯. તમને અસાધારણ તક મળી હોય ત્યારે અવલવ વિના અશક્ય લાગતી બાબત માટે પ્રયત્ન આદરી દો.
૪૯૦. વેળા પ્રતિકૂળ હોય ત્યારે બગવાની જેમ નિષ્ક્રિયતાનો ઢોંગ કરો; પરંતુ અનુકૂળ સમય આવતો જપાટાથી પ્રહાર કરો.

પ્રકરણ ૫૦
સ્થાન-પરીક્ષા

૪૯૧. દુશ્મનતાં દળને ઘેરી વળવાનું યોગ્ય સ્થળ ન મળે ત્યાં સુધી આક્રમણ શરૂ ન કરતા, અને દુશ્મનની તાકાતને ઓછી આંકવાની ધાતક ભૂત્ર પણ ન કરતા.
૪૯૨. તમારું લશ્કર અગણિત અને લડવા માટે તત્પર હોય છતાં લાભકારી કિસ્સેબંધીની યાત્રાતમાં બેદરકાર ન રહેતા.
૪૯૩. લશ્કર નાનું હોય છતાં યુદ્ધ માટે યોગ્ય સ્થળ પસંદ કરો અને જગરુક રહી કામગીરી બજાવો : તો મોટા લશ્કરની માફક વિજય મેળવશો.
૪૯૪. પૂર્વપરિચિત અને મજબૂત શાણ્યાં પર પડાવ નાખશો તો દુશ્મનોની તમામ યુક્તિઓ ધૂળમાં મળશે.
૪૯૫. ઊંડા પાણીમાં મગર સર્વશક્તિમાન છે, પણ પાણી બહાર તે મનુષ્યનું રમકડું બની જાય છે.
૪૯૬. મજબૂત પૈડાંવાળો રથ સમુદ્રના પાણી પર દોડતો નથી : પાણી પર ઝડપથી દોડતી નૌકા જમીન પર ચલાવી શકાતી નથી.
૪૯૭. પોતાની યોજનાઓ પ્રથમથી ઘડી રાખનાર અને યોગ્ય શાણ્યાં પર આક્રમણ કરનારને પોતાની હિંમત સિવાય બીજા કશાનો ખપ નથી.
૪૯૮. નાના લશ્કર માટે યોગ્ય હોય એવા સ્થળે મોટું લશ્કર લઈ યુદ્ધ કરશો તો સમગ્ર લશ્કરને આક્રમણ માટે અવકાશ નહીં રહે અને તે હતોત્સાહ થશે.
૪૯૯. કિસ્સેબંધી અને લશ્કર નખળાં હોય, છતાં પોતાની ભૂમિ પર લડનાર વ્યક્તિ પર હુમલો કરી વિજય મેળવવો સહેલો નથી.
૫૦૦. આંખનો પત્રકારો માર્યા વિના હજારો ભાક્ષાઓની ટક્કર ઝીલનાર હાથી કાંપમાં ફસાઈ જાય તો શિયાળ પણ તેને જીતી જાય છે.

પ્રકરણ ૫૧

વિશ્વાસ મૂકતાં પહેલાં ચકાસો

૫૦૧. વ્યક્તિને સત્તાની સોંપણી કરો તે પહેલાં તેનાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને જીવન પ્રત્યેનાં વલણને કસોટીમાં મૂકી તેની રાજનિષ્ઠા ચકાસો.
૫૦૨. ઉચ્ચ હોદ્દાની પસંદગી માટે વ્યક્તિમાં આટલા ગુણ જરૂરી : સારા કુટુંબમાં જન્મ, દોષમુક્ત જીવન અને લોકનિંદાથી ભીરુ સંવેદનશીલ હૃદય.
૫૦૩. વિરલ પાંડિત્ય અને વિશુદ્ધ હૃદય ધરાવતી વ્યક્તિની કસોટી કરશો તો એ પણ અજ્ઞાનથી સદંતર મુક્ત નહીં હોય.
૫૦૪. વ્યક્તિનાં સારાંતરસાં લક્ષણો શોધી ચકાસણી કરો અને ખેમાં ઠાનું વર્ચસ્વ છે તે જાણ્યા પછી પસંદગીનો નિર્ણય કરો.
૫૦૫. વ્યક્તિ ઉદારમના છે કે સંકુચિત મનની તે તમારે શોધવું છે? વર્તણૂક એ ચારિત્ર્યનો ગજ છે એ ખ્યાલમાં રાખો.
૫૦૬. સગાં-વહાલાં વિહોણી વ્યક્તિ ઉપર વિશ્વાસ મૂકતાં સાવધ રહેજો, કારણ કે તેઓ અનુરાગ વિનાના અને નિષ્કૃર હૃદયના હોવા સંભવ છે.
૫૦૭. વિશ્વાસ સલાહકાર તરીકે મૂખ્ સ્નેહીની પસંદગી કરશો તો એ તમને અનંત મૂર્ખામીઓમાં ધકેલી દેશે.
૫૦૮. કસોટી કર્યાં વિના અન્ય વ્યક્તિ પર વિશ્વાસ મૂકનારથી સાવધ રહો : એ પછીની પેઠી માટે પણ અનંત અનિષ્ટો સર્જશે.
૫૦૯. કસોટી કર્યાં વિના વ્યક્તિઓ પર વિશ્વાસ મૂકશો નહીં : કસોટી પછી દરેકને લાયકાત પ્રમાણે કામ સોંપો.
૫૧૦. કસોટી કર્યાં વિના વ્યક્તિ પર વિશ્વાસ મૂકવો અને સજ્જન લાગ્યો હોય તેના પર શંકા લાવવી એ બંને અનંત દુઃખો તરફ દોરી જાય છે.

પ્રકરણ પર

કસોટી અને કામની સોંપણી

૫૧૨. શુભ-અશુભનો વિત્રેક કરી શકે અને તેમાંથી શુભની જ પસંદગી કરે અને જ તમારી સેવામાં રાખે.
૫૧૨. તમારા રાજ્યનાં સાધનો વિકસાવવાને શક્તિમાન અને આવનાર આપત્તિઓનો ધક્કા જ કરનારને તમારો વહીવટ સોંપો.
૫૧૩. માયાળુ, હુદ્દિમાન, નિર્ણય લઈ શકે તેવી અને પ્રલોભનોથી મુક્ત એવી વ્યક્તિઓને જ નોકરી માટે પસંદ કરો.
૫૧૪. તમામ કસોટીઓમાંથી પસાર થનાર ઘણી વ્યક્તિઓ ન્યારે ખરેખર કર્તવ્ય અદા કરવાની વેળા આવે ત્યારે બદલાઈ જાય છે.
૫૧૫. વિષયની પૂરેપૂરી જાણકારી હોય અને ધીરજપૂર્ણકતો પરિશ્રમ કરવાની શક્તિ હોય એવાને જ કામ સોંપવું જોઈએ, તમારા પ્રત્યે ચાહના રાખનારને નહીં.
૫૧૬. કર્મચારીને પસંદ કરો અને તેને યોગ્ય કામ સોંપો : કામ કરવાનો સમય પાછી ગયા પછી જ તેની પાસે કામ શરૂ કરાવો.
૫૧૭. કર્મચારીની શક્તિનો અને તેની લાયકાતનો પ્રથમ ખ્યાલ મેળવો : પછી તેને જવાબદારી સોંપી દો.
૫૧૮. વ્યક્તિ હોદ્દા માટે લાયકાત ધરાવે છે એવું નક્કી કર્યા પછી એનું ગૌરવ જાળવો અને તે પોતાની કામગીરી ઉત્તમ રીતે બજાવી શકે તે માટે સુવિધાઓ કરી આપો.
૫૧૯. કાર્યદક્ષ કર્મચારી દ્વારા લેવાતી છૂટછાટો અંગે ગેરસમજૂતી ન કરો. એવું કરનાર પાસેથી ભાગ્ય વિદાય લેશે.
૫૨૦. રાજ્યની ભલે રોજબરોજ કારભારમાં ધ્યાન ન આપે : રાજ્યના અધિકારીઓ કર્મનિષ્ઠ હશે ત્યાં સુધી દેશને નુકસાન નહીં થાય.

પ્રકરણ ૫૩

સગાં-સંબંધીઓ પ્રત્યે મમતા

૫૨૧. આપત્તિ વેળા સગાં-વહાલાં પ્રત્યે જ પ્રીતિનું સાતત્ય જળવાઈ રહે છે.
૫૨૨. જેમના સ્નેહમાં કંદી ઝોટ નથી આવતી એવાં સ્વજનો જેને મળ્યાં હોય એ સહુભાગી વ્યક્તિનો ઉદય ક્યારેય અટકવાનો નહીં.
૫૨૩. પોતાનાં સગાં-સંબંધીઓમાં મુક્ત મને ન ભળનાર અને તેમનો પ્રીતિભાવ ન મેળવનાર વ્યક્તિ પાળ વિનાના જળાશય જેવી છે : સંપત્તિનાં જળ તેની પાસેથી વહી જવાનાં.
૫૨૪. સગાં-વહાલાંને સંપથી અને પ્રીતિભાવથી પોતાની પાસે રાખવાં એ જ એશ્વર્યનો ઉપયોગ અને હેતુ છે.
૫૨૫. વ્યક્તિ જે મધુરભાષી અને સગાં-વહાલાં પ્રત્યે ઉદાર હશે તો સ્વજનો તેની આસપાસ વીંટળાઈ રહેશે.
૫૨૬. જે વ્યક્તિ સંકોચ વિના છૂટા હાથે આપે છે અને ક્યારેય ક્રોધ કરતી નથી તેના જેટલો સ્નેહભાવ જગતમાં બીજા કોઈને મળતો નથી.
૫૨૭. કાગડો સ્વાથી બની અન્ય કાગડાઓથી છુપાતીને ખાતો નથી પણ બંધાની સાથે પ્રેમપૂર્વક ખાય છે : આવા સ્વભાવવાળી વ્યક્તિઓ પાસે જ લક્ષ્મી રહે છે.
૫૨૮. રાજવી સગાંઓ પ્રત્યે સમાન વર્તાવ કરવાને બદલે દરેકની ગુણવત્તા પ્રમાણે જુદો જુદો વર્તાવ કરે એ સારું છે, કારણ કે ઘણી વ્યક્તિઓ બીજાને ન મળતા હોય ભોગવવા ઇચ્છે છે.
૫૨૯. સ્વજનોના મનદુઃખનું નિવારણ સરળ છે : એના નિરુત્સાહનું કારણ દૂર કરો. તે ફરી તમારો બની જશે.
૫૩૦. જેની સાથેના સંબંધનો દોર કપાઈ ગયો હોય એવું સ્વજન કોઈ નિમિત્તે ફરી નિકટતા સાધવા માગે તો તેનો સ્વીકાર કરજો, પણ સાવચેતી સાથે.

પ્રકરણ ૫૪

અસાવધાની સામે માર્ગદર્શન

૫૩૧. અભિમાનયુક્ત આત્મસંતોષમાંથી આવતું 'ગાફેલપણું' એસુમાર ક્રોધ કરતાં વિશેષ ખરાબ છે.
૫૩૨. ગરીબાઈ સમજણને કચડી નાખે છે તેમ સુરક્ષાનો ખોટો ખ્યાલ યશનું ખંડન કરે છે.
૫૩૩. અસાવધ વ્યક્તિના ભાગ્યમાં યશ નથી : જગતના પ્રત્યેક વિચારકની સંહિતાનો આ નિષ્કર્ષ છે.
૫૩૪. કાચરને કિંદાઓ શા કામના? સાધનસંપત્તિની છોળ ઊડતી હોય તો પણ અવિચારીને શા ખપતી?
૫૩૫. પહેલેથી જ દરેક આખતમાં સાવધ નહીં રહેનાર, ઓચિંતી દુર્ઘટના આવી પડતાં પોતાની બેદરકારીનો અફસોસ કરશે.
૫૩૬. તમામ વ્યક્તિઓ પરત્વેની તકેદારીમાં ક્યારેય ઢીલા ન પડો એ ઉત્તમ આખત છે.
૫૩૭. પોતાના કામમાં સદૈવ જાગૃત અને સાવચેત મન રાખનાર વ્યક્તિ માટે કંઈ જ અશક્ય નથી.
૫૩૮. સજ્જનોએ સૂચવેલાં કાર્યો રાજવીએ ખંતપૂર્વક કરવાં : એમાં એ બેદરકારી રાખશે તો સાત જન્મ સુધી યાતનામાંથી છૂટી શકશે નહીં.
૫૩૯. આત્મસંતોષ અને પ્રમાદ તમને ફસાવવા જાળ પાથરે ત્યારે એટીપણું અને બેદરકારીને લીધે વિનાશ પામેલાંઓનો મનમાં વિચાર કરજો.
૫૪૦. ધ્યેયને સતત લક્ષમાં રાખનાર વ્યક્તિ માટે પ્રત્યેક અભિલાષાને સિદ્ધ કરવી સરળ છે.

પ્રકરણ ૫૫
ન્યાયી સરકાર

૫૪૧. સારી રીતે વિચાર-વિમર્શ કરો અને કોઈ પણ એક પક્ષે ઢળી ન જાવ : તટસ્થ રહો અને કાયદા-નિષ્ણતાનો સલાહ લો : ન્યાય આપવાનો એ જ માર્ગ છે.
૫૪૨. જીવનનિર્વાહ માટે લોકો જળભરેલા પેઢ તરફ દષ્ટિ કરે છે : તેવી જ રીતે રક્ષણ માટે પ્રજાજનો રાજવીના રાજ્ય તરફ જુએ છે.
૫૪૩. સરળ ધર્મ આ આદર્શોની રહિતોનો મુખ્ય આધાર રાજવીનો રાજદંડ છે.
૫૪૪. સ્ત્રોત્યુક્ત કાળજીથી શાસન કરનાર ઉમદા રાજવીનો મહિમા કરો : એનું સામ્રાજ્ય ક્યારેય અસ્ત પામતું નથી.
૫૪૫. કાયદામાં રહીને રાજદંડનો ઉપયોગ કરનાર ઉમદા રાજવીનો મહિમા કરો : એના પ્રદેશમાં નિયમિત વર્ષાઋતુ અને સમૃદ્ધ ફસલ આવવાની.
૫૪૬. ભાલો નહીં પણ ન્યાયી અને અપક્ષ રાજદંડ રાજવીને વિજય અપાવે છે.
૫૪૭. રાજવી તમામ પ્રજાજનોનો રક્ષક છે : પક્ષપાત વિનાનો રાજદંડ તેની રખેવાળી કરે છે.
૫૪૮. સરળતાથી લોકોને ન મળનાર અને બનાવોને કાળજીથી ન પારખનાર રાજવીનું પતન થશે અને દુસ્મનો નહીં હોય છતાં એનો નાશ થશે.
૫૪૯. આંતરિક અને બાહ્ય દુસ્મનોથી પ્રજાનું રક્ષણ કરનાર રાજવીનો મહિમા કરો : કોઈ પ્રજાજન ખોટું કૃત્ય કરે અને તે તેને શિક્ષા કરે તો તે દોષપાત્ર નથી : એ તેની ફરજ છે.
૫૫૦. દુરાચારીને મૃત્યુની શિક્ષા કરવી એ અનાજના ખેતરમાંથી નિંદામણુ દૂર કરવા જેવું છે.

પ્રકરણ ૫૬

પ્રભાપીડન

૫૫૨. પ્રગ્નનું દમન કરનાર અને અન્યાયી રાજવી ખૂતી કરતાં પણ વધુ ખરાબ છે.
૫૫૨. રાજદંડ ધારણ કરવાની માગણી 'થોભો અને આપી દો' કહેનાર ધોરી રસ્તા પરના લૂંટારા જેવી છે.
૫૫૩. જે રાજવી રાજતંત્રની રોજખરોજ દેખભાળ નથી રાખતો અને તેમાંની અવ્યવસ્થાને દૂર નથી કરતો તેનું પ્રભુત્વ દિન-પ્રતિદિન ઘટતું જાય છે.
૫૫૪. જે અવિચારી રાજવીના રાજ્યમાં ન્યાય નથી તે રાજ્ય અને કૌશલ્ય અને ગુમાવશે.
૫૫૫. જુસ્મ નીચે આક્રોશ કરતાં મનુષ્યોનાં આંસુ રાજવીની સમૃદ્ધિને ક્ષીણ કરી નાખે છે.
૫૫૬. ન્યાયી વહીવટ રાજવીને કીર્તિ અપાવે છે : અન્યાયી વહીવટ તેમની કીર્તિને કલંકિત કરે છે.
૫૫૭. વર્ષાવિહોણા આકાશ નીચે ધરતીની શી સ્થિતિ થાય ? એવી જ સ્થિતિ દૂર રાજવીના વહીવટમાં લોકોની થાય છે.
૫૫૮. જુસ્મી રાજવીના વહીવટમાં ગરીબ કરતાં સંપત્તિવાન વધુ દુઃખી થાય છે.
૫૫૯. ન્યાય અને સત્યના માર્ગથી ચ્યુત થનાર રાજવીના રાજ્યમાં વર્ષાઋતુમાં વૃષ્ટિ થશે નહીં.
૫૬૦. રાજવી જે ન્યાયથી રાજ્ય નહીં કરે તો ગાયોનાં દૂધ સુકાઈ જશે અને આહારો વિદ્યા વીસરી જશે.

પ્રકરણ ૫૭

ગભરાટ ઊભો કરે તેવાં કાર્યોથી દૂર રહેવું

૫૬૧. રાજવી અપરાધીનો અપરાધ જોઈને શિક્ષા કરશે, જેથી એ ફરી ગુનો ન કરે : એ શિક્ષા વધુ પડતી નહીં હોય.
૫૬૨. પોતાની સત્તા ટકાવી રાખવા ઇચ્છતા રાજવીએ દંડો કુશળતાથી વાંઝવો; પણ મારવો હળવાશથી.
૫૬૩. દમનથી રાજ્ય કરનાર અને પ્રજામાં ત્રાસનું વાતાવરણ ફેલાવનાર રાજવીનો કાર્મ મિત્ર નહીં હોય અને તત્કાળ તેનો વિનાશ થવાનો.
૫૬૪. જે રાજવીની કૂરતા લોકજીએ ચડી ગઈ હોય તે તેનું રાજ્ય વહેલી તકે ગુમાવવાનો અને તેના આયુષ્યના દિવસો પણ ટૂંકા થવાના.
૫૬૫. લોકો જેના સુધી પહોંચી ન શકે, એ કઠોર રાજવીની સંપત્તિ રાક્ષસથી રક્ષાતા ખળના જેવી છે.
૫૬૬. રાજવી કઠોરભાષી અને ક્ષમાહીન હશે તો એની સંપત્તિ ગમે તેટલી મોટી હશે પણ સત્વરે નષ્ટ થવાની.
૫૬૭. કઠોર વાણી અને વધારે પડતી શિક્ષા કાનસ જેવી છે, જે સત્તાના લોહને ઘસી નાખે છે.
૫૬૮. મંત્રીઓની સલાહ ન લેનાર અને પોતાની યોજનાઓ નિષ્ફળ જતાં ઉશ્કેરાટ અનુભવનાર રાજવીની સમૃદ્ધિ ક્ષીણ થઈ જવાની.
૫૬૯. સમય હોવા છતાં જે દેશના સંરક્ષણ વિશે કાળજી નથી રાખતો એ રાજવી ઓચિંતું યુદ્ધ આવી પડશે તો ફફડી જવાનો અને તેનો તત્કાળ નાશ થવાનો.
૫૭૦. મૂખ અને શેખીખોર સાથે જીલમ સંકળાય છે ત્યારે જ પૃથ્વી વેદનાથી કળસે છે : એ સિવાય અન્ય કાર્મ કારણ નથી.

પ્રકરણ ૫૮

વિવેક

૫૭૧. વિવેકનું સ્વરૂપ કેટલું રમણીય છે! આ વિશ્વ જો અવિક્ષુબ્ધ રીતે ચાલતું હોય તો તે એને પ્રતાપે.
૫૭૨. વિવેકને લીધે જીવનમાં સુવિધાઓ વસે છે. વિવેકહીન લોકો પૃથ્વી પર ભારરૂપ છે.
૫૭૩. જે ગાર્હી શકાય નહીં એ ગીતનું શું મૂલ્ય? અનુગ્રહ કે પ્રેમગતા ન દાખવતારી આંખ શા કામની?
૫૭૪. જે આંખોમાં ખીજાઓ માટે અનુકંપા જલકાતી નથી, એનો ચહેરા પરની શોભા સિવાય ખીજો શો ખપ છે?
૫૭૫. વિવેક એ આંખનું આભૂષણ છે : જેમાં એ નથી એ આંખો નથી પણ આકરો છે.
૫૭૬. આંખો હોવા છતાં જેમને ખીજા પ્રત્યે વિવેક દર્શાવતા આવડતો નથી તેઓ જમીન પર ખોડાયેલા વૃક્ષ જેવા છે.
૫૭૭. ખીજા પ્રત્યે જેઓ વિવેક-સહભાવ દાખવતા નથી તેઓ ખરેખર આંધળા છે. અન્યના દોષને પ્રેમગતાથી જોતારને જ દષ્ટિવંત કહી શકાય.
૫૭૮. પોતાની ફરજમાંથી ચ્યુત થયા વિના અન્ય પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દાખવતાર વિશ્વનો સ્વામી થઈ શકશે.
૫૭૯. અપરાધ કરતાર પ્રત્યે ક્ષમા દાખવવી એને પ્રેમગતા દર્શાવવી એમાં ખાનદાની છે.
૫૮૦. જેઓ મૂર્તિમંત ક્ષમા બનવા ચાહે છે તેઓ આંખ સામે ઘોળાયેલું ઝેર પણ પી જશે.

પ્રકરણ પદ
ગુપ્તચર સેવા

૫૮૧. રાજ્યશાસ્ત્ર અને ગુપ્તચર સેવા દ્વારા પોતે અધુન જાણી શકે છે એ રાજવીએ સમજવું જોઈએ.
૫૮૨. દરેક પ્રજાગત માટે દરરોજ જે કંઈ અને છે તે આગમ્ય જાણી લેવાની રાજાની ફરજ છે.
૫૮૩. ગુપ્તચરો દ્વારા પોતાને અનુલક્ષીતી આપતો વિશે ધ્યાન ન આપનાર રાજવી વિજય હાંસલ કરી શકતો નથી.
૫૮૪. રાજ્યના વહીવટી અધિકારીઓ, પોતાનાં કુટુંબીઓ અને દુશ્મનો પર ચાંપતી નજર રાખવા રાજવી ગુપ્તચરો ગોઠવશે.
૫૮૫. ગુપ્તચર માટે નીચેના ગુણો ધરાવતી વ્યક્તિ યોગ્ય છે : શંકાથી પર એનો દેખાવ હોય; કોઈની આગળ એ ગૂંચવાડો ઊભો ન કરે; ગુપ્ત વાતોની ક્યારેય કોઈને જાણુ ન થવા દે.
૫૮૬. ગુપ્તચરોએ સંન્યાસીઓનો અને સાધુઓનો વેશ ધારણ કરવો જોઈએ : તેમની તપાસ પરિપૂર્ણ હોવી જોઈએ : એમના ઉપર ગમે તેટલો જુલમ ગુજારવામાં આવે તો પણ તેમણે ગુપ્ત વાતો બહાર ન પાડવી જોઈએ.
૫૮૭. ખીજાની પાસેથી ગુપ્ત માહિતી મેળવી શકે અને તે માહિતી હંમેશાં સ્પષ્ટ હોય તે વ્યક્તિ જ ગુપ્તચર તરીકે કામ કરી શકે.
૫૮૮. ગુપ્તચર દ્વારા પ્રાપ્ત કરેલ માહિતીની પણ ખીજા પાસે ચકાસણી કરાવવી જોઈએ.
૫૮૯. ગુપ્તચર સેવામાં રોકાયેલા માણસો એકબીજાને ન જાણે તેની કાળજી રાખો : ત્રણ અહવાલો સંમત થાય ત્યારે તમે એના પર વિશ્વાસ મૂકી શકો.
૫૯૦. ગુપ્તચર તરીકે કામ કરતી વ્યક્તિઓનું જાહેરમાં સન્માન ન કરો : એવું કરશો તો તમારું રહસ્ય તમે જ ખુલ્લું કરશો.

પ્રકરણ ૬૦

શક્તિ

૫૯૧. શક્તિશાળી મનુષ્યો જ સંપત્તિવાન છે : જેનામાં શક્તિ નથી, તેઓ તેમની પાસે જે છે તેના ખરેખર માલિક છે ખરા ?
૫૯૨. શક્તિને જ માનવીની સંપત્તિ કહેવી જોઈએ : સંપત્તિ સદૈવ ટકતી નથી. એ તો એક દિવસ તેની પાસેથી ચાલી જવાની છે.
૫૯૩. જેમના આડુમાં નિરંતર શક્તિનો પ્રવાહ વહી રહ્યો છે તેઓ નિરાશ થઈને એમ ક્યારેય નહીં કહે કે 'અરે, અમારો નાશ થઈ ગયો.'
૫૯૪. જે મનુષ્ય અમથી કદી થાકતો નથી તેનું ઘર શોધતી ભાગ્યદેવી આવે છે અને તેના ગૃહમાં પ્રવેશ કરે છે.
૫૯૫. છોડને સિંચાતા પાણી પર પુષ્પોના વૈભવનો આધાર છે; તેવી રીતે માનવીનો ઉત્સાહ તેના ભાગ્યનો માનદંડ છે.
૫૯૬. તમારા ઉદ્દેશો ભવ્ય રાખો : પછી તમે નિષ્ફળ જાવ તો પણ તમારી કીર્તિ ક્યારેય ઝાંખી નહીં પડે.
૫૯૭. સરવશીલ વ્યક્તિ પરાજય મળવા છતાં હિંમત હારતી નથી : તીક્ષ્ણ આણુ વાગતાં હાથી વંચુ દહતાથી પોતાના પગ ધરતી સાથે જડે છે.
૫૯૮. નિર્બળ મનુષ્યોને અખૂટ ઉદારતાની કીર્તિ ક્યારેય સાંપડતી નથી.
૫૯૯. હાથીની વિશાળ કાય અને તીક્ષ્ણ દંતૂશળોનો શો અર્થ ? એ વાધને કૂદકો મારવાની તૈયારી કરતો જુએ ત્યારે એનું હૃદય ક્ષીણ થવા માંડે છે.
૬૦૦. ચૈતન્યની વિપુલતા એ જ શક્તિ છે : એ જેનામાં નથી તે સાક્ષાત્ પણ છે, માત્ર દેહરચના જુદી પડે છે એટલું જ.

પ્રકરણ ૬૧

પ્રમાદનો અભાવ

૬૦૧. રાજવંશરૂપી શાશ્વત પ્રકાશ પર પ્રમાદની અનિષ્ટ ભીનાશ ફરી વળે તો એ યુઝાર્થ જાય.
૬૦૨. પ્રમાદને પ્રમાદ તરીકે ઓળખી લેનાર અને તેનાથી વેગળા રહેનાર લોકો જ પોતાના પરિવારના પાયા દઢમૂળ બનાવી શકે છે.
૬૦૩. જે મૂર્ખ હત્યારા પ્રમાદને હૃદયથી આલિંગે છે તેનો વંશ એના મૃત્યુ પહેલાં જ નાશ પામશે.
૬૦૪. જે લોકો પ્રમાદમાં ગળાડૂબ છે અને ઊંચી તથા ઉમદા જવાબદારીઓ લેના નથી તેમના પરિવારનો નાશ થશે અને તેમના દુર્ગુણો એકદમ વધી જશે.
૬૦૫. જેમના ભાગ્યમાં નાશ નિર્માણ થયો છે તેમને માટે ચાર હૂંફાળી અને આનંદદાયક નૌકાઓ છે : વિલંબ, વિસ્મૃતિ, પ્રમાદ અને નિદ્રા.
૬૦૬. રાજવીની કૃપા હોય તો પણ પ્રમાદી મનુષ્ય ક્યારેય સમૃદ્ધ નહીં થવાતો.
૬૦૭. પ્રમાદી અને મોટી જવાબદારીઓ ન લેનાર વ્યક્તિએ ખૂબ ઠપકો અને અપમાન સાંભળવાં પડે છે.
૬૦૮. જેના ઘરમાં પ્રમાદે ઘર ક્યું તે ઘર દુસ્મનોનું ગુલામ બની જવાતું.
૬૦૯. વ્યક્તિ પ્રમાદ ત્યજી દેશે તે ક્ષણે જ એના કુટુંબ પર આવી પડેલી આપત્તિઓનું અસ્તિત્વ ખતમ થઈ જશે.
૬૧૦. નિરંતર પુરુષાર્થમાં રચ્યોપચ્યો રહેનાર રાજવી વામને માપેલ ત્રણ ડગલાં જેટલા વિશ્વ પર આધિપત્ય ભોગવશે.

પ્રકરણ ૬૨ માનવીય પુરુષાર્થ

૬૧૧. 'આ અશક્ય છે', એમ કહી કોઈ કામથી પાછા હાંતા નહીં : તમામ વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરવા માટે શ્રમ સામર્થ્ય આપશે.
૬૧૨. કોઈ પણ કામને અધૂરું ન મૂકતા : એક વખત હાથમાં લીધેલું કામ પૂરું ન કરનારની જગત દરકાર કરતું નથી.
૬૧૩. નિરંતર પુરુષાર્થ કરવાનું સદ્ભાગ્ય જેમને સાંપડ્યું છે તેઓ જ ખીજને ઉપયોગી થવાના ગૌરવને આનંદ માણી શકે.
૬૧૪. પ્રમાદી મનુષ્યની ઉદારતા નયુંસકતા હાથમાં તલવાર જેવી છે : તે ટકી શકશે નહીં.
૬૧૫. શ્રમને ચાહનાર અને ભોગવિલાસની ઉપેક્ષા કરનાર વ્યક્તિ મિત્રો માટે શક્તિસ્તંભ બની રહે છે અને તેમનાં શોકનાં આંસુ લૂછી શકે છે.
૬૧૬. ઉદ્ધમ એ સંપત્તિની જનની છે : આજસ દારિદ્ર્ય અને વિનાશ લાવે છે.
૬૧૭. દુર્ભાગ્યની દેવી પ્રમાદ સાથે વસે છે, અને લક્ષ્મી ઉદ્ધમીની સાથે વસે છે.
૬૧૮. ભાગ્ય મનુષ્યને નિષ્કળ બનાવે એમાં શરમ નથી : પણ ધરાદાપૂર્વક ઉદ્ધમ ન કરવામાં શરમ છે.
૬૧૯. દેવો ભલે વિરુદ્ધમાં હોય, ઉદ્ધમનું કળ મળવાનું જ.
૬૨૦. હૈવ વિરુદ્ધ હોય તો પણ તેને શરણે ગયા વિના ઉદ્ધમી મનુષ્ય નિરંતર પુરુષાર્થ કરે છે.

પ્રકરણ ૬૩

સંકટ સમયે હિંમત

૬૨૧. આદ્યત આવી પડે ત્યારે બરાબર હસો. એને પરાભૂત કરવા માટે હાસ્ય જેવું બીજું કોઈ સાધન નથી.
૬૨૨. યુક્તિબાજ મન સામનો કરવા તૈયાર થશે ત્યારે વિપત્તિઓનો સાગર એટલ અનુભવશે.
૬૨૩. વિપત્તિઓથી વ્રશત નહીં થનાર લોકો વિપત્તિઓને જ મુશ્કેલીમાં મૂકી દે છે.
૬૨૪. પ્રત્યેક તકલીફમાંથી માર્ગ કાઢવા મહિષની માફક તનતોડ પુરુષાર્થ કરનારની સામે અવરોધો તો આવશે જ, પણ તે અવરોધોને નિરાશ કરી ભગાડી દેશે.
૬૨૫. આપત્તિઓની ફેજ સામે આવીને ઊભી રહે છતાં અવિચળ રહેનારના માર્ગમાં આવતા અવરોધોની સામે જ અવરોધો રચાય છે.
૬૨૬. સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થતાં હર્ષોન્મત્ત ન થનારને 'અમારો સર્વનાશ થઈ ગયો' એવું ઉદ્વિગ્નપણે કહેવાનો વારો ક્યારેય આવતો નથી.
૬૨૭. દેહ વિપત્તિનું નિશાન છે એ ડાહ્યા મનુષ્યો જાણે છે. એટલે તેઓ વિપત્તિ વખતે વ્યાકુળ થતા નથી.
૬૨૮. ભોગવિલાસને ન ચાહનાર અને આપત્તિઓને જીવનના એક ભાગરૂપ ગણનાર ગમે તેવા અવરોધોમાં બળાપો કરતા નથી.
૬૨૯. સફળતામાં ભોગવિલાસની પાછળ ન દોડનાર વ્યક્તિને નિષ્ફળતામાં દુઃખ થતું નથી.
૬૩૦. જે વ્યક્તિ શ્રમમાં અનુભવાતા તાણને સાચા આનંદ તરીકે જુએ છે તેની કંઈર દુશ્મનો પણ પ્રશંસા કરશે.

વિભાગ ૨

રાજનીતિનિપુણતા

પ્રકરણ ૬૪

સચિવ

૬૩૧. મહાન સાહસોમાં સિદ્ધિ મેળવવા શું કરવું જોઈએ તેનો યોગ્ય નિર્ણય કરી શકનાર અને એને હાથ ધરવા માટે યોગ્ય સમય નક્કી કરનાર સચિવ થવા માટે લાયક કહેવાય.
૬૩૨. સચિવમાં પાંચ ગુણો જરૂરી છે : અભ્યાસ, મક્કમતા, માનવીય પુરુષાર્થ અને લોકકલ્યાણ માટે લાગણી.
૬૩૩. સાથીઓમાં ભેદ પડાવવાની, ચાલુ મૈત્રીને નભાવવાની, લાલનપાલન કરવાની તેમ જ દુશ્મનો બન્યા હોય તેમને એક કરવાની જેનામાં શક્તિ છે તે જ શક્તિશાળી સચિવ છે.
૬૩૪. સચિવ માટે આવશ્યક ગુણ : યોજનાઓની અને તેમને અમલમાં મૂકવાનાં સાધનોની પસંદગીની નિર્ણયશક્તિ અને અભિપ્રાય વ્યક્ત કરવામાં અસંદ્ધિગતતા.
૬૩૫. આદરણીય સચિવ કાનૂન બાણ છે, પોતાના વિચારોની અભિવ્યક્તિમાં શાંત અને પ્રભાવશાળી હોય છે, અને કાર્ય કરવાનો સાચો ભાગ ક્યો છે તે હંમેશાં બાણ છે.
૬૩૬. કુદરતી બુદ્ધિશક્તિ સાથે પુસ્તકોનું જ્ઞાન હોય તો એવી કઈ ગૂંચવાડાભરી પરિસ્થિતિ છે જેનો ઉકેલ માનવી ન લાવી શકે ?
૬૩૭. પુસ્તકોનું જ્ઞાન સારું હોય તો પણ અનુભવનું જ્ઞાન મેળવી એને અનુરૂપ વર્તન કરવું.
૬૩૮. રાજની મૂર્ખ હોય તો સચિવની દરેક બાબતમાં આડો આવે : પણ સચિવની ફરજ છે કે ન્યાયી અને વાજબી હોય તે જ રસ્તો બતાવે.
૬૩૯. મંત્રીમંડળમાં રહીને પોતાના રાજવી સામે ધડયંત્ર રચનાર સચિવ સિરોર કરોડ દુશ્મનો કરતાં વધારે ખતરનાક છે.
૬૪૦. અસ્થિર પ્રકૃતિની વ્યક્તિઓ કદાચ સંપૂર્ણ આયોજન કરી શકે, પણ તેનો અમલ કરવાનો હશે ત્યારે તેઓ ઢચુપચુ થશે અને તેમના લક્ષ્યાંકો ક્યારેય સિદ્ધ નહીં કરી શકે.

પ્રકરણ ૬૫

વાક્યાતુર્ય

૬૪૧. વ્યક્તિ પાસે ભલે બધા જ ગુણ હોય, પણ સામાને ગમે ધૂંટકો ઉતારી દે તેવી વાણી એ પરમ વરદાન છે.
૬૪૨. વાણીની શક્તિમાં જ સમૃદ્ધિ કે વિનાશ વસ્થાં છે, એટલે વાણીના અવિનયથી ચેતતા રહેો.
૬૪૩. મિત્રોને દહ અનુબંધથી આંધી રાખે અને શત્રુઓના હૃદયને મૃદુ બનાવે એને જ મધુર વાણી કહેવાય.
૬૪૪. પ્રત્યેક સંજોગને યોગ્ય વિવેક સાથે તપાસો અને ઘટિત વાણી ઉચ્ચારો; નીતિ અને લાભની વૃદ્ધિ માટે એથી વધીને કોઈ સાધન નથી.
૬૪૫. તમે જે કંઈ કહો તેને સામો પક્ષ તર્કથી તોડી શકે એમ નથી એવી શ્રદ્ધા ખેસે એ પદ્ધતિ જ ખોલજો.
૬૪૬. સારા સલાહકારો આ રીતે વર્તે છે : સૌને પ્રિય લાગે તેવું બોલે અને સામા પક્ષે રજૂ કરેલા સારા વિચારોને આવકારે.
૬૪૭. અદ્વેય વાક્યોટા, સારી સ્મરણશક્તિ અને નિર્ભયતા, વિવાદ વેળા સચિવને અપરાજ્ય બનાવે છે.
૬૪૮. ભારે મહત્વના પ્રશ્નોને સુસંગત અને વિશ્વાસપ્રદ વાણીમાં વ્યક્ત કરનાર દુર્લભ સચિવને લોકો તાત્કાલિક અનુસરે છે.
૬૪૯. સંક્ષેપમાં અને સરસ શબ્દોમાં કહેવાતી કલા જેને સાંપડી નથી એવા લોકો વધુ લાંબું બોલવાની વૃત્તિ ધરાવે છે.
૬૫૦. એવાં કેટલાંક પુખ્તો છે જે વિપુલ જૂમખામાં ખીલે છે, પણ મધુર સુવાસવાળાં નથી હોતાં : એવી જ રીતે કેટલાક પ્રખર વિદ્વાનો અભિવ્યક્તિના પ્રભુત્વને અભાવે પોતાનું જ્ઞાન અન્યને આપી શકતા નથી.

પ્રકરણ ૬૬
આચારશુદ્ધિ

૬૫૧. મૈત્રી સંબંધો મનુષ્યને વિનય અપાવે છે : પણ કાર્યશુદ્ધિ એના પ્રત્યેક સંકેતને પરિપૂર્ણ કરે છે.
૬૫૨. જેનાથી સ્થાયી શુભ ન સધાય કે કીર્તિ ન પમાય એવાં કૃત્યોથી હંમેશાં દૂર રહેવું.
૬૫૩. મહાન થવા કંબનારાઓએ પોતાની પ્રતિષ્ઠાને ઘોષો પહોંચે તેવું કંઈ જ ન કરવું.
૬૫૪. જે વ્યક્તિઓ પરિસ્થિતિને યથાર્થ પ્રમાણમાં જુએ છે તે નયના દિવસો આવી પડતાં પણ લગ્નજનક અને અધમ કાર્યોનો આશ્રય લેતી નથી.
૬૫૫. પાછળથી પસ્તાવું પડશે એવું તમારી સદ્શુદ્ધિ કહે તે કાર્ય કદી ન કરતા. પણ જે એવું કાર્ય કરી બેઠા હો તો આવી ભૂલ કરી નહીં કરવાનો સંકલ્પ કરવો.
૬૫૬. ડાહ્યા માણસો જેને બિચ્કારતા હોય તે કદી ન કરતા - તમારી માતા ભૂખે મરતી હોય અને લાચાર પરિસ્થિતિમાં હો ત્યારે પણ.
૬૫૭. અનુચિત સાધનો દ્વારા એકલી કરેલી સંપત્તિ કરતાં સદાચારી વ્યક્તિનું દારિદ્ર્ય અનેક દરજ્જે શ્રેષ્ઠતમ છે.
૬૫૮. નૈતિક કાનૂને કરેલી મનાઈઓ લક્ષમાં રાખ્યા વિના પ્રાપ્ત કરેલી સિદ્ધિ વેદના પણ લાવતી હોય છે.
૬૫૯. અન્યને રડાવીને પ્રાપ્ત કરેલી સંપત્તિ મનુષ્યને રડતો મૂકીને અદૃશ્ય થઈ જશે. પણ અમથી પ્રાપ્ત કરેલ ધન ગુમાવાશે તો પણ ભવિષ્યમાં સુખ મળશે.
૬૬૦. રાજ્યનું વિશેષ ભલું કરવા છેતરપિંડી અને જૂઠાણા દ્વારા એને શ્રીમંત બનાવવું એ કાચા ઘડામાં પાણી સંઘરવા જેવું છે.

પ્રકરણ ૬૭

દાદ સંકલ્પશક્તિ

૬૬૧. સફળતાની મહત્તા સંકલ્પની મહત્તા પર અવલંબે છે : ધીજી કથું એની તોલે આવે નહીં.
૬૬૨. રાજકારણમાં કાર્ય અંગેના એ સિદ્ધાંતો પ્રમાણભૂત ગણાય છે : જે કાર્યમાં સફળતા મળે એમ ન હોય તે કદી હાથ ધરતા નહીં; હાથ ધર્યા પછી જે કંઈક તકલીફ ઊભી થાય તો વ્યાકુળ થતા નહીં અને મુશ્કેલીઓનો હિંમત-પૂર્વક સામનો કરવો.
૬૬૩. કાર્યનો ઉદ્દેશ કાર્યસિદ્ધિ પછી જ પ્રગટ કરો : કવેળા કાર્યપ્રયોજન પ્રગટ થઈ જાય તો ન ખાળી શકાય એવા અંતરાયો ઊભા થાય તેવો સંભવ છે.
૬૬૪. યોજનાઓ તો ગમે તે ઘડી શકે; પણ અપવાદરૂપ વ્યક્તિઓ જ ધ્યેય સિદ્ધ થતાં સુધી તેને વળગી રહે છે.
૬૬૫. પ્રકૃતિતંત માનવીની સેવાઓને રાજની પણ કાંખે છે, અને સૌ કોઈ આવા માનવીનો આદર કરે છે.
૬૬૬. પોતાની તમામ શક્તિ કાંખે લગાડનાર મનુષ્ય જે કાર્ય પાર પાડવા ઇચ્છે છે તે પોતાની ઇચ્છાનુસાર પાર પાડી શકે છે.
૬૬૭. કેટલીક વ્યક્તિઓ આંજી નાખે તેવી પ્રલાવશાળી નથી હોતી, પણ તેમની ચિત્તશક્તિ અને કાર્યશક્તિ પ્રચંડ હોય છે : વિશાળ રથનાં પેડાંઓને સ્થાને રાખનાર નાની ધરી હોય છે ને ! બાહ્ય દેખાવ છેતરામણો હોય છે, એટલે બાહ્ય રૂપ ઉપરથી માણસનું મૂલ્ય ન આંકતા.
૬૬૮. નિર્માણ ચિત્રો આયોજન કરો : એક વખત નિર્ણય કરી લીધો અને કામ-ગીરી શરૂ કરી દીધી પછી આપત્તિઓ સામે અવિચળ રહેવો, અને કાર્યમાં શિથિલતા આવવા ન દેતા.
૬૬૯. સુખ વધે એવાં જ કામ હાથ ધરો, અને એવાં કામ કરતાં મનને કલેશ થાય તો સહન કરી લો. તમારું હૃદય વજ્ર જેવું બનાવો અને અંત સુધી એને મજબૂત રાખો.
૬૭૦. કાર્યમાં કુશળતા હોવી જ જોઈએ : જે એ સિદ્ધ નથી કરી શકતો તે દુનિયામાં નામના નથી કાઢી શકતો.

પ્રકરણ ૬૮ કાર્યપદ્ધતિ

૬૭૧. પૂરેપૂરી વિચારણા કર્યા પછી જ નિર્ણય લેવા જોઈએ : એક વખત નિર્ણય થઈ ચૂક્યો પછી અમલમાં અવહવા ન હોવી જોઈએ.
૬૭૨. જે કાર્ય નિરાંતે જ કરવાનું હોય તે કામ ભલે નિરાંતે થાય, પણ તત્કાલ હાથ ધરવું જરૂરી હોય એવું કાર્ય ક્યારેય વિલંબમાં ન નાખતા.
૬૭૩. જ્યાં જ્યાં શક્ય હોય ત્યાં આક્રમક પગલું લેવું, પણ એ સફળ નહીં થાય એવો અદેશો રહે ત્યાં હેતુ સિદ્ધ કરવા અન્ય સાધનો વાપરવાં.
૬૭૪. આક્રમણ કર્યા પછી દુશ્મનને વેરવિખેર કર્યા વિના એ કાર્ય તથા દેવું નુક્સાનકારક છે. ખિનઅસરકારક હુમલો અને દુશ્મનાવટનાં કારણોને પૂરેપૂરાં દૂર ન કરવાં એ બંને, પૂર્ણ રીતે ઓલવી ન નાખેલા અગ્નિ જેવાં જોખમી છે. કાળના વહેવા સાથે એમાંથી ફરી ભડકો જન્મવાનો.
૬૭૫. યુદ્ધ શરૂ કરો તે પહેલાં વિજ્ય કે પરાજયમાં ભાગ ભજવતી પાંચેય આપ્તોત્તી પૂરેપૂરી વિચારણા કરવી જોઈએ, અને ઉકેલ લાગ્યા વિનાની એક પણ આપ્ત ન રહેવી જોઈએ : યુદ્ધ માટેની સામગ્રી, લશ્કરી દળની તાકાત, સમય, સ્થળ અને આક્રમણનો પ્રકાર અનુકૂળ છે કે પ્રતિકૂળ.
૬૭૬. જે મેળવવું છે તેને લક્ષમાં રાખીને શું કરવું જોઈએ, યુદ્ધ દરમ્યાન સુશ્લેષીઓ ઊભી થાય તો શું અને વિજ્ય મળ્યા પછી છેવટે શું હાથમાં આવશે તેનો યુદ્ધ શરૂ કરતાં પહેલાં વિચાર કરી લેવો જોઈએ.
૬૭૭. ઉપયુક્ત બંધી આપ્તોત્તોનો વિચાર કર્યા પછી પણ ખરેખરા યુદ્ધમાં સંડોવાયા હોય અને એ આપ્તતનું ઊંડું જ્ઞાન ધરાવતા હોય તેમની સલાહ લેવી જોઈએ.
૬૭૮. એક હાથો ખીજા હાથીને પકડવા માટે વપરાય છે. એ રીતે દરેક કાર્યના અનુભવનો ઉપયોગ ખીજા કાર્યમાં વિજ્ય મેળવવા માટે કરવો જોઈએ.
૬૭૯. મિત્રોને બદલો આપવા કરતાં પણ શત્રુઓ સાથે સમાધાન કરવામાં ઉતાવળ રાખવી જોઈએ.
૬૮૦. તમારાં દળો જે નખળાં હોય તો નમતું આપવા માટે પ્રથમ તક જ ઝડપી લેવી જોઈએ અને તમારા ભાણસો હારનો સ્વાદ ચાખે અને નાહિંમત થઈ જાય તે પહેલાં સુલેહ કરી લેવી જોઈએ.

પ્રકરણ ૬૯

રાજદૂત

૬૮૧. માયાળુ સ્વભાવ, સારા કુટુંબમાં જન્મ અને રાજવીઓને આકર્ષક એવું મિલનસાર વર્તન એ ગુણ સફળ રાજદૂત થવા માટે ખાસ જરૂરી છે.
૬૮૨. રાજનિષ્ઠા, પ્રખર શુદ્ધિ, વાણીયાતુર્ય અને ત્વરિત અહલુશક્તિ રાજદૂત માટે અત્યંત આવશ્યક ગુણ છે.
૬૮૩. જે માણસને દુશ્મન રાજવી સમક્ષ પડકાર ફેંકવાનો હોય કે કાર્ય અંગે સંદેશો આપી ફતેહ સાથે પાછા ફરવાનું હોય એનું રાજ્યશાસ્ત્રનું જ્ઞાન ઉત્તમ રાજપુરુષો કરતાં પણ ઊંચી કક્ષાનું હોવું જોઈએ.
૬૮૪. વ્યવહારકુશળ, વિદ્યાન્યાસંગી અને પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વવાળી વ્યક્તિને રાજદૂત તરીકે મોકલો.
૬૮૫. સફળ રાજદૂતની વાણીમાં લાઘવ, મધુરતા અને પ્રસન્ન છટા હોય છે.
૬૮૬. રાજદૂત રાજ્યશાસ્ત્રમાં પારંગત, રોષપૂર્ણ આંખો સામે નિર્ભય, વાણીમાં અસરકારક હાજરજવાળી અને નર્મોક્તિથી સજ્જ હોવો જોઈએ.
૬૮૭. તે માત્ર સંદેશવાહક ન હોવો જોઈએ, અન્ય વ્યક્તિઓ પ્રત્યે સૌજન્ય દાખવવાનું જાણવું હોવો જોઈએ. સમય અને સ્થળનો પારખુ અને ખોલતાં પહેલાં વિચાર કરનાર હોવો જોઈએ.
૬૮૮. રાજદૂત શુદ્ધ ચાલચલગતવાળો, જે રાજદરબારમાં મોકલવામાં આવ્યો હોય ત્યાંનો ટોંકા મેળવવાવાળો, પરાક્રમી અને એથી ય વિશેષ સત્યનિષ્ઠ હોવો જોઈએ.
૬૮૯. રાજદૂતે ભૂલથી કે અધીરાઈથી પણ પોતાના રાજની પ્રતિષ્ઠા ઘટે કે પોતાનો મોભો લજવાય એવું ખોલવું ન જોઈએ.
૬૯૦. એ માટે જનની બાજુ લગાવવી પડે તો રાજદૂત પરવા નહીં કરે : પોતાના રાજને વફાદાર રહીને અને કોઈ પણ જાતની મચક આગ્યા વિના તે રાજનો સંદેશો પહોંચાડશે.

પ્રકરણ ૭૦

રાજવી સાથેનું વર્તન

૬૯૧. રાજની હજૂરમાં રહેનારાએ વારંવાર ગેરહાજર કે એના સાન્નિધ્યમાં ન રહેવું જોઈએ. અગ્નિની હૂંક મગે તેટલા દૂર રહેવું જોઈએ, વધારે દૂર નહીં. ઘડીએ ઘડીએ પલટાતા અને આધાર રાખી ન શકાય એવા રાજવી તરફ આવું વર્તન રાખવું જોઈએ.
૬૯૨. તમે જે સમૃદ્ધ થવા માગતા હો તો રાજવીના મનમાં વસે એ વસ્તુનું કદી જે પ્રલોભન ન રાખતા.
૬૯૩. એક વખત રાજવીના મનમાં શંકાએ ધર ક્યું પછી એ નિવારવાનું કુશાચ્ર યુદ્ધિવાળા માટે પણ મુશ્કેલ છે. એટલે તમે સુરક્ષિત રહેવા ઇચ્છતા હો તો શંકા ઊભી થાય તેવાં તમામ કારણો વેગળાં કરો.
૬૯૪. રાજવીની હાજરીમાં દોષની કાનમાં ગુસપુસ કરવાનું કે તમે જે જ જણુ કંઈક સમજ્યા હો એમ માનીને આપસઆપસમાં હસવાનું ટાળો.
૬૯૫. રાજની અન્ય સાથેની ગુપ્ત વાતો, પછી ભલે એ ગમે તેટલી મહત્વની હોય તો પણ, સાંભળવાની ઇતેજરી બતાવશો નહીં. એ તમને શ્વેચ્છાથી કહેવા ઇચ્છે તો ભલે, નહીંતર એ ન કહે ત્યાં સુધી ધીરજ રાખો.
૬૯૬. રાજવીનો મિત્રજ અને સમય લક્ષમાં રાખી રાજવીને રુચિકર થાય તેવા શબ્દો મનોહર રીતે બોલો.
૬૯૭. રાજવી રસ બતાવે છતાં નજીવી બાબતો અંગે ક્યારેય વાત કરતા નહીં. એના લાભને સ્પર્શે એવી બાબતો વિશે એ તમને પૂછે એ પહેલાં જ તમે જે જણુતા હો તે કહી દેજો.
૬૯૮. રાજવી તમારા કરતાં ઉંમરમાં નાનો છે અથવા કોઈ રીતે આપ્તસંબંધી છે તેથી તેની મશ્કરી કરતા નહીં, પણ એની વિસ્મૃતિને અનુરૂપ એવું વર્તન કરજો.
૬૯૯. જેમની દષ્ટિ સ્વસ્થ અને સ્પષ્ટ છે તેઓ રાજવીના માનીતા હોવા છતાં પોતાના કાર્યમાં અસ્પષ્ટ હોતા નથી.
૭૦૦. લાંબા ગાળાના સંસર્ગને આધારે રાજવી સાથે અન્તરંગ સંબંધ છે એમ માનીને શિષ્ટાચાર વિરુદ્ધ વર્તવું ખતરનાક છે.

પ્રકરણ ૭૧

મનોભાવ પારખવા

૭૦૧. સામી વ્યક્તિ મુખમાંથી શબ્દો ઉચ્ચારે એ પહેલાં એના દિલની વાત. સમજી જાય એવો મનુષ્ય જગતના આભૂષણરૂપ છે.
૭૦૨. અન્યના મનને જે નિશ્ચિતપણે જાણી જાય છે તેને દેવ સમજો.
૭૦૩. અન્યના મુખની રેખાઓ ઉપરથી એના મનની વાત કળી જાય એવી વ્યક્તિઓને કાઠ પણ રીતે સલાહકાર તરીકે રાખો.
૭૦૪. કશા વિના ખીજના મનને પામી જનારા અને અન્યના મનને ન ઓળખનારાઓના ચહેરામહોરા ભલે સરખા હોય, પણ બંને જુદા જ વર્ગના છે.
૭૦૫. હૃદયમાં શું ચાલી રહ્યું છે તે એક દૃષ્ટિનિક્ષેપથી જો આંખ ન જોઈ શકે તો જ્ઞાનેન્દ્રિયોમાં એની વિશિષ્ટતા શી ?
૭૦૬. સ્ફટિક પોતાનો રંગ બદલીને નજીકની વસ્તુનો રંગ ધારણ કરે છે, એવી રીતે હૃદયમાં જે ચાલી રહ્યું હોય તે પ્રમાણે મુખમુદ્રા બદલાય છે.
૭૦૭. મુખ જેવી સંવેદનશીલ ચીજ ખીજ કઈ છે? હૃદય કોંધાવિષ્ટ છે કે આનંદમગ્ન એવો પ્રથમ ખ્યાલ મુખરેખાઓ જ આપે છે.
૭૦૮. તમે જોલો એ પહેલાં તમારા હૃદયભાવને પામી જનાર વ્યક્તિ સામે તમે મીટ માંડો અને તમારી ઇચ્છા પૂર્ણ થશે.
૭૦૯. આંખોના બદલાતા રંગો અને તેના પ્રપંચો જાણનાર વ્યક્તિ જ સામાના હૃદયમાં દ્રેષ ભર્યો છે કે મિત્રતા એ આંખ ઉપરથી કહી શકશે.
૭૧૦. પોતાની જાતને કુશાગ્ર કહેવડાવનારને માપવાનો ગળ તમે જાણવા માંગતા હો તો તે તેમની આંખો છે, ખીજું કશું નહીં.

પ્રકરણ ૭૨

શ્રોતાઓની નાડ પારખવી

૭૧૧. વક્તૃત્વકળાનો પારંગત શ્રોતાઓના મનની સ્થિતિ અને તેમના મિગ્નજનો ખ્યાલ રાખે છે, અને તેમને અનુકૂળ એવા શબ્દોની પસંદગી અને ભાષણની રીતિ પસંદ કરે છે.
૭૧૨. સફળ વક્તાએ પ્રથમ શ્રોતાઓની મન:સ્થિતિ બરાબર જાણી લેવી જોઈએ અને કાળજીપૂર્વકની વિચારણા પછી વક્તવ્ય રજૂ કરવું જોઈએ.
૭૧૩. શ્રોતાઓની પ્રકૃતિ જાણ્યા વિના તેમને સંબોધવાની જવાબદારી શિરે લેનાર વક્તૃત્વકળા કે બીજા કયા માટે ખપતો નથી.
૭૧૪. શાણુઓ અને પંડિતોની સભામાં શાણુપણની-હઠાપણની ચર્ચા કરો, પણ સામાન્ય મનુષ્યો સમક્ષ પંડિતાર્થ પ્રગટ ન કરતાં સરળ અને અભણ માણસની જેમ વર્તો.
૭૧૫. વૃદ્ધોની સભામાં સંયમ રાખવો એ હઠાપણભર્યો નિયમ છે. પહેલાં એમને બોલવા દેવા જોઈએ. એ સૌથી ઉત્તમ ગુણ છે.
૭૧૬. શાણુ મનુષ્યો સમક્ષ અપશબ્દો ઉચ્ચારી પોતાની જાતને છેલ્લે દેનાર મનુષ્ય, ધર્મના રાહોંચી ચલાયમાન થયો છે એવો ભાવ અનુભવશે.
૭૧૭. વિદ્વાનની વિદ્વતા પારંગત મીમાંસકોની સભામાં પૂર્ણપણે ઝળહળી જાહે છે.
૭૧૮. સમજી મનુષ્યો સમક્ષ સારી સલાહયુક્ત વ્યાખ્યાન કરવું એ જીવતા છોડને પાણી પાવા જેવું છે.
૭૧૯. તમે વિચારપૂર્ણ અને આનન્દપ્રદ વાર્તાલાપથી શાણુ મનુષ્યોને ખુશ કરવા ચાહતા હો તો મૂર્ખ મનુષ્યો સમક્ષ ભાષણ કરતા નહીં.
૭૨૦. તમારી વિરુદ્ધ હોય એની આગળ વાર્તાલાપ આપવો એ કાદવકીચડથી ભરપૂર જમીન પર અમૃત રેડવા જેવું છે.

પ્રકરણ ૭૩

સભા મધ્યે આત્મવિદ્યાસ

૭૨૧. વાણીનું અધ્યયન કરનાર અને ઉત્તમ રુચિ ધરાવનાર મનુષ્યો શાણા માણસોની સભામાં કેમ ઓલવું એનો વિવેક બાણ છે; તેઓ નિષ્ફળ જતા નથી.
૭૨૨. પોતાની વક્તૃત્વશક્તિ વડે સભામાંની શાણી વ્યક્તિઓના મગજમાં પોતાની વાત બરાબર ગળે ઉતારી દેનારની વિદ્વાન તરીકે ગણતરી થશે.
૭૨૩. સમરાંગણમાં મૃત્યુને આહવાન દેનાર ઘણા નીકળશે. પણ વિક્ષોભ વિના શ્રોતાઓ સમક્ષ ઓલનાર દુર્લભ છે.
૭૨૪. જેમાં તમે નિષ્ણાત હો એ અંગે વિદ્વાનો સમક્ષ ખાતરીપૂર્વક ઓલજો, પરંતુ જે વિષયમાં તમારું અજ્ઞાન હોય એમાં પારંગત થવા વિદ્વાનો પાસેથી શીખજો.
૭૨૫. સભામાં નિર્ભયપણે ઓલી શકો તે માટે તકશાસ્ત્ર અને ન્યાયશાસ્ત્રમાં નિષ્ણાત બનજો.
૭૨૬. તાકાત વિનાના માણસો પાસે તલવાર શા કામની? શાણા મનુષ્યોની સભાનો સામનો કરતાં હરે એમની વિદ્વતા શા કામની?
૭૨૭. સમરાંગણમાં વ્યંદનના હાથમાં તીક્ષ્ણ ધારવાળી તલવાર નકામી છે, તેમ સભા સમક્ષ ઓલતાં હરતી વ્યક્તિ પાસેનું જ્ઞાન નકામું છે.
૭૨૮. વિવિધ ક્ષેત્રોમાં જ્ઞાન ધરાવતી વ્યક્તિ પોતાની વાત વિદ્વાનોને ગળે ન ઉતારી શકે તો એ જ્ઞાનનો કંઈ અર્થ નથી.
૭૨૯. જ્ઞાન હોય પણ વિદ્વાનો સમક્ષ ઓલતાં હરતો હોય તેની ગણના અજ્ઞાનીઓ કરતાં પણ ઊતરતી કક્ષામાં થશે.
૭૩૦. સભાથી હરનારા અને પોતે બાણતા હોય તે પ્રગટ કરવામાં અશક્તિમાન લોકો જીવતાં હોવા છતાં મૃતવત્ છે.

પ્રકરણ ૭૪

દેશ

૭૩૧. ફસલમાં ક્યારેય નિષ્ફળ ન જતો અને સાધુ-સતો તેમ જ પ્રતિષ્ઠિત સંપત્તિવાનોના વસવાટવાળો દેશ ખરેખર મહાન છે.
૭૩૨. વિશાળ સમૃદ્ધિથી લોકોની ચાહના મેળવી હોય અને દુષ્કાળ વગર મખલખ ફસલ આપતો હોય તે દેશ મહાન છે.
૭૩૩. ઘોળ ઉપર ઘોળ આવી પડે છતાં બકાદુરીપૂર્વક તેને ઉઠાવી લે છે અને કર વગેરે સ્વેચ્છાએ ચૂકવે છે તે પ્રભ મહાન છે.
૭૩૪. દુષ્કાળ અને મહામારીના રોગથી મુક્ત તેમ જ શત્રુઓના હસ્તાઓથી સુરક્ષિત દેશ મહાન છે.
૭૩૫. આપસઆપસમાં લડતી જાતિઓથી વિભક્ત ન થયો હોય, ખૂતી અરાજકતા-વાદીઓથી મુક્ત હોય અને દેશદ્રોહીઓ ન વસતા હોય તે દેશ મહાન છે.
૭૩૬. દુશ્મનોથી જે દેશની ખાતાખરાખી થઈ નથી અને એની પરિસ્થિતિ આવે તો પણ જેની પેદાશમાં લેશમાત્ર ઘટાડો થતો નથી એવો દેશ વિશ્વનાં રાષ્ટ્રોમાં રત્ન સમાન છે.
૭૩૭. પ્રત્યેક રાષ્ટ્ર માટે આટલી આખતો જરૂરી છે : અખૂટ ઠૂવાઓ અને ઝરણાંઓ, વિશાળ સરોવરો, સમયસરની વર્ષા, યોગ્ય સ્થાને આવેલા પર્વતો અને મજબૂત કિલ્લેબંધી.
૭૩૮. રાષ્ટ્રનાં પાંચ આભૂષણો છે : સંપત્તિ, મખલખ ફસલ, સુખી પ્રભ, રોગમુક્તિ અને સંરક્ષણવ્યવસ્થા.
૭૩૯. લોકોના સખત પરિશ્રમ વિના મખલખ ઉત્પાદન આપનાર જ ખરો દેશ છે. શ્રમ ક્યાં પછી શ્રમ પૂરતું આપનાર દેશને દેશતું નામ કેમ આપાય ?
૭૪૦. દેશ ઉપર બધા જ આશીર્વાદ ઊતર્યા હોય પણ જે સારો શાસક ન હોય તો એ દેશ તદ્દન નકામો છે.

પ્રકરણ ૭૫

કિલ્લાઓ

૭૪૧. પોતાના સંરક્ષણની ચિંતા કરનારા નખળા રાજવીઓ માટે કિલ્લાઓ મદદરૂપ છે જ, પણ જે રાજવીઓ શક્તિશાળી અને સમર્થ છે તેમને માટે પણ એ ઓછા મદદરૂપ નથી.
૭૪૨. જળભરપૂર ખાઈઓ, રણો, પર્વતો અને ગીચ જંગલો સંરક્ષણની હરોળના ભાગરૂપ છે.
૭૪૩. કિલ્લા માટે ચાર આવશ્યકતાઓ છે : ઊંચાઈ, જાડાઈ, મજબૂતી અને અભેદતા.
૭૪૪. જે કિલ્લામાં બહુ જ ઓછી જગ્યાઓ ભેદ હોય છતાં એ વિશાળ હોય અને ખેદાનખેદાન કરી નાખવા મથતા હલ્લાઓ સામે પ્રતિકાર કરવાની શક્તિ ધરાવતો હોય એ ઉત્તમ કિલ્લો છે.
૭૪૫. કિલ્લા માટે આવશ્યક જરૂરિયાતો : અભેદતા, સૈન્યના સંરક્ષણની સુવિધા, અંદરના ભાગમાં ભરપૂર ખાદ્ય અને અન્ય સામગ્રીઓ.
૭૪૬. જે કિલ્લામાં સર્વ પ્રકારની સાધનસામગ્રી છે અને જેનું રક્ષણ કરનારા રાજનિષ્ઠ સૈનિકો છે એ સખળ સંરક્ષણ કરી શકશે.
૭૪૭. ઘેરો ઘાલવાથી, હલ્લાથી કે દગલખાણથી જે મેળવવો શક્ય નથી તે જ અજ્ઞેય કિલ્લો છે.
૭૪૮. ઘેરો ઘાલનારાઓ પૂરેપૂરી તાકાત વાપરે ત્યારે પણ કિલ્લામાંનું સૈન્ય તેમને હરાવી શકે તેવો કિલ્લા ખરેખર અજ્ઞેય છે.
૭૪૯. પ્રથમ તબક્કે જ પરાભૂત કરે એવા યુક્તતા અનંત દાવ માટે સૈન્યને પૂરતો અવકાશ આપનાર કિલ્લો જ મોટો છે.
૭૫૦. કિલ્લો ગમે તેટલો અભેદ હોય પણ એના રક્ષકો લડાઈમાં શૌર્ય ન યતાવે તો એની અભેદતા શા કામની ?

પ્રકરણ ૭૬

દ્રવ્યપ્રાપ્તિ

૭૫૧. પ્રતિષ્ઠા વિનાના માણસને સમાજમાં ગણતરીમાં લાવવામાં ધન જેવું ખીજું કોઈ સાધન નથી.
૭૫૨. ગરીબ માણસને સડુ કોઈ હડધૂત કરે છે, જ્યારે પૈસાદારનો સડુ કોઈ આદર કરે છે.
૭૫૩. ધન એ અવિચળ જ્યોતિ છે. તે સંપત્તિવાનનાં અધકારવાળાં સ્થાનોને આલોકિત કરી દે છે.
૭૫૪. શુદ્ધ સાધનો દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલા ધનમાંથી ધર્મ અને સુખ પ્રાપ્ત થાય છે.
૭૫૫. અનુકંપા અને માયાળુપણા વિનાના ધનથી પ્રભાવિત થશો નહીં. એને હાથ પણ અડાડતા નહીં.
૭૫૬. જપ્ત કરેલી માલમત્તા, વારસ વિનાની મિલકત તેમ જ જકાત અને લડાઈમાં પ્રાપ્ત કરેલું ધન રાગના ખગ્નનાને સમૃદ્ધ કરે છે.
૭૫૭. પ્રેમમાંથી અનુકંપા પ્રાદુર્ભાવ પામે છે, અને અનુકંપાના પોષણ માટે ધનની જરૂર છે.
૭૫૮. શ્રીમંત મનુષ્ય કોઈ પણ હાથમાં લે ત્યારે તેની સ્થિતિ ટેકરી પર એસી હાથીની સાડમારી જેનાર જેવી હોય છે.
૭૫૯. ખૂબ પૈસા એકલા કરે. શત્રુનું અભિમાન ધૂળમાં મેળવવા માટે એના જેવું ખીજું તીક્ષ્ણ શસ્ત્ર નથી.
૭૬૦. નીતિને માર્ગે રહી જેણે ખૂબ ધન એકઠું કર્યું હોય છે તેને જીવનના એ પુરુષાર્થ-ધર્મ અને ક્રમ-સહજ રીતે પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રકરણ ૭૭

સૈન્ય

૭૬૧. રાજ્યની માલિકી હેઠળ જે કંઈ છે તેમાં સૌથી વધારે મહત્ત્વ સુસજ્જ સૈન્યનું છે. એ સુવ્યવસ્થિત અને મહાપરાક્રમી હોવું જોઈએ.
૭૬૨. નિરાશાપૂર્ણ પરિસ્થિતિમાં ભયંકર હલ્લાઓ વચ્ચે પણ મારું કે મરું એવા અડગ નિરંધાર સાથે માત્ર વીરો જ ટકી રહે છે.
૭૬૩. ઉદ્ધરોની પ્રયંત સેના સાગરની જેમ ગર્જના કરે તેનો શો અર્થ? ક્ષુધિત નાગના એક કુત્કાર માત્રથી એ અવાજને બંધ થઈ જાય છે.
૭૬૪. જેને પરાજયનો પરિચય નથી, જે લાંચરુશવતથી પર છે અને જેની પાછળ પરાક્રમની દીર્ઘ પરંપરા છે એ જ ખરું સૈન્ય છે.
૭૬૫. સવળા ઝનૂન સાથે કાળ એની સામે આવીને ઊભો રહે તો પણ બહાદુરીથી સામનો કરે એ જ ખરું સૈન્ય છે.
૭૬૬. પરાક્રમ, સ્વાલિમાન, ધાંધલ-ધમાલ વચ્ચે નિર્ણયશક્તિ અને ઉન્નતવળ પરાક્રમોની પરંપરા પ્રત્યેનો આદરભાવ સૈન્યને અપરાજ્યે બનાવે છે.
૭૬૭. ખરું સૈન્ય દુશ્મનોની રાહ જોતું એકું હોય છે, કારણ કે જ્યારે તે હુમલો લઈને આવે ત્યારે તેને કચડી નાખવાની એનામાં આત્મશ્રદ્ધા હોય છે.
૭૬૮. સૈનિકો બહાદુર ન હોય અને પ્રતિકાર કરવાની તેમનામાં તાકાત ન હોય તો પણ સાચી વ્યૂહરચના ધણી વાર સૈન્યને વિજય અપાવે છે.
૭૬૯. સૈનિકોની સંખ્યા ઓછી ન હોય, તે આપસઆપસમાં ઝેરવેર અને ધિક્કારથી ગ્રસ્ત ન હોય અને પગારને વાકે ભૂખે મરતું ન હોય એવું સૈન્ય હંમેશાં વિજય મેળવવાનું.
૭૭૦. હરોળ પર સંખ્યાબંધ સૈનિકો હોય પણ જે એને માર્ગદર્શન આપનાર સેનાની ન હોય તો એ સૈન્ય ટકી શકતું નથી.

પ્રકરણ ૭૮

યોદ્ધાનું આત્મગૌરવ

૭૭૧. મારા સેનાપતિને પડકારતા નહીં, ઓ શત્રુઓ ! ભૂતકાળમાં એને આહવાન કરનારા પથ્થરના પાળિયા થઈને ઊભા છે.
૭૭૨. જંગલમાં દોડતા સસલા પર સફળતાપૂર્વક ભાલો ફેંકવા કરતાં હાથી પર ફેંકેલો ભાલો નિષ્ફળ જાય એ વધુ સારું છે.
૭૭૩. રણાંગણમાં દયાહીન બનવું એ સૈનિકનો સદ્ગુણ છે. પણ પરાજિત દુશ્મનને ઉદાર હૃદયે ક્ષમા આપવી એમાં સાચી મોટાઈ છે. તેથી પરાક્રમ પણ શોભી ઊઠે છે.
૭૭૪. યોદ્ધો હાથી તરફ ભાલો ફેંકે છે અને બીજાને ભાલો હાથ કરવા પાછો ધસે છે : ત્યાં તો પોતાના જ શરીરમાં ભાલો ભેંકાયેલો જોઈ એ ખુશખુશ થઈ ગયો ને તેણે ભાલાને બહાર ખેંચી કાઢ્યો.
૭૭૫. વીર પુરુષ તરફ ભાલો ફેંકવામાં આવે અને તેની આંખ પલકારા મારવા માંડે એ એને માટે શરમરૂપ નથી શું ?
૭૭૬. જે દિવસોએ શરીર પર ઊંડા જખમ થતા નથી તે દિવસોને વીર પુરુષ વ્યર્થ ગણેલા ગણે છે.
૭૭૭. ત્રિભુવનવ્યાપી કૃતિ મેળવવા ઉત્સુક અને પ્રાણુની પણ પરવા ન કરનારની આંખ પગમાં પહેરેલો તોડો* જોઈને ધન્યતા અનુભવે છે.
૭૭૮. રણાંગણમાં પ્રાણુની પરવા ન કરનાર જ ખરા વીર પુરુષો છે. તેમનાં ઉપરી સખત કડકાઈ દાખવતા હોય તો પણ તેઓ શિસ્તનો ભંગ કરતા નથી.
૭૭૯. હાથ પર લીધેલ કાર્યને સિદ્ધ કરવા પ્રાણુની આકૃતિ આપનાર વ્યક્તિને ઠપકા આપવાનો હક્ક કોને છે ?
૭૮૦. સેનાપતિની આંખોમાંથી અશ્રુ ચાલ્યાં જાય એવા વીર મૃત્યુને વરવા એક વખત મૃત્યુ પાસે બીજા માગવી પડે એ શ્રેષ્ઠતર છે.

* તમિળ પ્રદેશ જ્યારે સ્વતંત્ર હતો ત્યારે અન્યેય વીર પુરુષ ડાબા પગની ધૂંટી પર તોડો પહેરતો.

પ્રકરણ ૭૯

મૈત્રી

૭૮૧. મૈત્રી સંપાદન કરવા જેટલું અધરું કાર્ય આ દુનિયામાં બીજું કયું ? દુશ્મનોના કાવાદાવા સામે રક્ષણ કરે એવું મૈત્રી સમાન બીજું કયું કવચ છે ?
૭૮૨. શીલવાન વ્યક્તિઓની મૈત્રી શુકલ પશુના ચન્દ્રની વૃદ્ધિ પામતી કળા જેવી છે, પણ મૂખનો સંગ ક્ષીણ થતી ચન્દ્રકળા જેવો છે.
૭૮૩. સન્નતોની મૈત્રી મદાન ગ્રન્થના અધ્યયન જેવી છે : તેમાં તમે જેટલા બિંડા બિતરશે તેટલી પ્રસન્નતા પામશે.
૭૮૪. મૈત્રીનો ઉદ્દેશ મોજમજ માણવાનો નથી, પણ સન્માર્ગ ચૂકી ગયેલાને તત્કાળ કડવી સલાહ આપવાનો છે.
૭૮૫. સતત મિત્રન અને સહચાર ઉપરજલ્લાં છે : હૃદયોનું એક્ય મૈત્રીના બંધનને સુદઢ કરે છે.
૭૮૬. મુખ પર હાસ્ય લાવે એવો સહચાર એ મૈત્રી નથી : મૈત્રી તો હૃદયને આનંદથી પરિપ્લાવિત કરે છે.
૭૮૭. ખોટાં કાર્ય કરવામાંથી તમને પાછા વાગે, સન્માર્ગ તરફ દોરી બીજ અને વિપત્તિમાં તમારી પડખે બિભો રહે એ જ ખરો મિત્ર.
૭૮૮. બિડતાં વસ્ત્રોને લીધે ખુદલાં પડી ગયેલાં અંગોને ઢાંકવા વ્યક્તિનો હાથ જેમ સ્ફૂર્તિ કરે તેમ આપત્તિમાં આવી પડેલા મિત્રને મદદ કરવા જે ઝડપથી વહારે ધાય તે જ સાચો મિત્ર.
૭૮૯. મૈત્રી ખોતાનો દરખાર ક્યાં ભરે છે ? ન્યાં બે હૃદય પૂર્ણ એક્યથી ધબકતાં હોય અને હરેક રીતે એકબીબની ઉન્નતિ સાધવા સાથે પ્રયત્ન કરતાં હોય ત્યાં.
૭૯૦. 'હું એને આટલો ચાહું છું', અને તે મને આટલો ચાહે છે,' એવું ભલે તે ગર્વથી કહેતો હોય, પણ એવા મૈત્રીસંબંધમાં કૃપણતા રહેલી છે અને તેનો હિસાબ કાઢી શકાય છે.

પ્રકરણ ૮૦

મિત્રાચારીની ચોગ્યતા માટેની કસોટી

૭૯૧. પારખું કર્યા વિના મૈત્રી કરવી એનાથી મોટું ખીજું કોઈ અનર્થ નથી, કારણ કે દિલવાળો મનુષ્ય એક વખત મિત્રાચારી કર્યા પછી કદી છોડી દેતો નથી.
૭૯૨. પ્રથમ કસોટી કર્યા વિના જે મિત્રો બનાવે છે તે આપમેળે જ સંકેત વહોરી લે છે, અને આવી મિત્રતાનું પરિણામ આખરે મૃત્યુ છે.
૭૯૩. તમે જેને મિત્ર બનાવવા ચાહતા હો તેના કુટુંબનો, તેના ગુણાવગુણનો, તેના તમામ સાથીદારો તેમ જ સંબંધીઓનો વિચાર કર્યા પછી જ તેની સાથે મૈત્રી બાંધો.
૭૯૪. સારા કુટુંબમાં જન્મ્યો હોય અને નિંદા કે અપકીર્તિથી ડરતો હોય તેની મૈત્રી પ્રાપ્ત કરવા માટે હિંમત ચૂકવવી પડે તો ચૂકવવી અને તેની મૈત્રી કરવી.
૭૯૫. સન્માર્ગે જાણનાર અને તમે આડેઅવળે માર્ગે ચડી જાવ ત્યારે ઠપકો આપી સીધા માર્ગે જાણનારની મૈત્રી કરો.
૭૯૬. આપત્તિમાં પણ સહયુગ્મ વસેલો છે, કારણ કે મિત્રોની વફાદારીનું માપ કાઢવા માટે વિપત્તિ માપદંડ છે.
૭૯૭. મનુષ્યને માટે સૌથી વધુ લાભદાયક બાબત કઈ? — મૂર્ખા મનુષ્યોની મૈત્રીમાંથી મુક્તિ.
૭૯૮. તમારા ઉત્સાહને મંદ કરી નાખે એવા વિચારો કરતા જ નહીં. આપત્તિમાં તમને હિંમત આપવાને બદલે નબળા પાડી નાખે એવા મિત્રો કરતા નહીં.
૭૯૯. આપત્તિને સમયે દુઃખો દેનાર વ્યક્તિની મિત્રતાનો મનુષ્ય મરતી વખતે પણ વિચાર કરશે તો એના હૃદયમાં પારાવાર વેદના થશે.
૮૦૦. પવિત્ર વ્યક્તિઓ સાથે ઉત્સાહપૂર્વક મૈત્રી કેળવો, પણ જે મૈત્રી માટે લાયક ન હોય તેમને ભેટ આપવી પડે તો તે આપીને પણ એમને સંગ તથા દો.

પ્રકરણ ૯૧

ઘનિષ્ઠતા

૧૦૧. પ્રિયજને લીધેલી છૂટ સામે રોષ વ્યક્ત કર્યા વિના જે અનુકૂળ થઈને રહે એ મૈત્રીને ઘનિષ્ઠ કહેવાય.
૧૦૨. સરળ અને સહજ વ્યવહાર એ જ સાચી મૈત્રીની આધારશિલા છે. આવી મૈત્રીથી માહું ન લગાડે એ જ સુપાત્ર માનવી કહેવાય.
૧૦૩. વ્યવહારમાં જે સ્વતંત્રતા અને સહજતા ન હોય તો દીર્ઘકાળની પ્રગાઠ મૈત્રીનો શો અર્થ ?
૧૦૪. ઘનિષ્ઠતાને કારણે મિત્રો પૂર્વસંમતિ વિના કોઈ પણ કામ કરે ત્યારે દુઃખાળા હૃદયવાળા મિત્રો એની લાગણીનો જ વિચાર કરશે અને એના કામને સારું જ ઘટાવશે.
૧૦૫. મિત્રો જ્યારે આઘાત પહોંચાડે એવું કરે ત્યારે કાં તો એમાં તમારી સાથેના પૂર્ણ સાયુજ્યનો ભાવ હોય છે, અથવા તેઓનું અજ્ઞાન એમાં કારણભૂત હોય છે.
૧૦૬. પોતાના વિનાશનું નિમિત્ત બનેલા મિત્રનો પણ ખરો મિત્ર હૃદયથી ત્યાગ કરતો નથી.
૧૦૭. દીર્ઘ સમય સુધી અન્ય પ્રત્યે પ્રેમ રાખનારનો મહિમા કરો : મિત્ર વારંવાર હાનિ પહોંચાડતો હોય છતાં એ મિત્ર પ્રત્યેની લાગણી ઓછી કરતો નથી.
૧૦૮. પોતાના પ્રિય મિત્રના દોષો સાંભળવા પણ તૈયાર નથી એવા મનુષ્યનો મહિમા કરો : અરે, મિત્રો લાગણી દુભાવે ત્યારે પણ એ ઉત્સવનો દિવસ બની જાય છે.
૧૦૯. અખંડ ભાવથી અન્યને ચાહનાર મનુષ્યનો મહિમા કરો : સમગ્ર જગતને એ પ્રિય થઈ પડશે.
૧૧૦. પુરાણ મિત્રો કાળે જે લાગણીમાં ફેરફાર કરતા નથી એવા મનુષ્યોનો મહિમા કરો : શત્રુઓ પણ તેમને પ્રેમથી જુએ છે.

પ્રકરણ ૮૨

હાનિ કરતી મિત્રતા

૮૧૧. જે લોકો તમને સાચા હૃદયથી ચાહતા નથી પણ લાગણી દર્શાવી લાભ ઉઠાવવા માગે છે તેમનાથી સાવધ રહો. એમની મિત્રતા વધવાને બદલે ધરે એમાં જ મીઠાશ છે.
૮૧૨. લાભમાં હોય ત્યારે તમારી ખુશામત કરે, અને તમે ઉપયોગી ન હો ત્યારે તમને તજ દે, એવા નીચ અને દુષ્ટ મનુષ્યથી સાવધ રહો.
૮૧૩. મિત્ર પાસેથી ડેટલો લાભ મળશે એવી ગણતરી કરનારાઓથી સાવધ રહો : તેઓ વેશ્યા અને ચોરના વર્ગમાં આવે છે.
૮૧૪. ડેટલાક માણસો રણમેદાનમાં અસવારને ફેંકી દઈને ભાગી જનાર અક્કડ ઘોડા જેવા હોય છે. આવા મિત્રો હોય તે કરતાં તો એકલા રહેવું સારું.
૮૧૫. ખરી લીડ હોય ત્યારે વિશ્વાસુ મિત્રને તજ દેનાર નીચ મનુષ્યોથી સાવધ રહો : એવાની મિત્રતા ન રાખવામાં જ શ્રેય છે.
૮૧૬. મૂર્ખ મિત્ર કરતાં શાણો શત્રુ લાખ દરજ્જે સારો.
૮૧૭. ઉદાર અને ખુશામતભરી મિત્રતા કરતાં શત્રુનો દ્રોષ કરોડ દરજ્જે સારો.
૮૧૮. સિદ્ધિ સંપન્ન કરી શકાય એવા સાહસમાં રોકાયેલા હો ત્યારે અંતરાય બંધો કરનાર માણસોથી સાવધ રહો : એમને કંઈ કહ્યા વિના ધીમે ધીમે એમની મિત્રતા ત્યજ દો.
૮૧૯. કહે કંઈ અને કરે કંઈ એવા મનુષ્યથી સાવધ રહો : સ્વપ્નમાં પણ તેમની મિત્રતા યાદ કરવી કટુતાભરી લાગે છે.
૮૨૦. સાથે હોય ત્યારે મીઠું બોલે પણ સખ્તમાં નિંદા કરે એવા મનુષ્યની કદી સંગત કરશો નહિ.

પ્રકરણ ૮૩

જૂઠી મૈત્રી

૮૨૧. દુશ્મન મિત્રાચારીનો ઢાંગ કરે છે એ તો માત્ર એરણુ છે. તક મળતાં એ તેના ઉપર ન્નેરથી ઘણુ ઝીંકે છે.
૮૨૨. હૃદયથી ચાહતા ન હોય છતાં મિત્ર હોવાનો દેખાવ કરે તેમનાથી સાવધ રહો : સ્ત્રીના હૃદયની માફક તેમની મિત્રતા ફરતી રહેશે.
૮૨૩. ઉચ્ચ અભ્યાસ અને આધ્યાત્મિક અભિમુખતા હોય તો પણ શત્રુ હૃદયમાંથી દ્વેષના શયને દૂર કરી શકે નહીં.
૮૨૪. બહારથી હસતા પણ અંદરથી દ્વેષને પોષતા પાખંડીથી ચેતતા રહો.
૮૨૫. તમને હૃદયથી ચાહતા ન હોય એમનાથી સાવધાન રહો : એમના શબ્દો તમને લલચાવે તો પણ રજબાર વિશ્વાસ નૂકતા નહીં.
૮૨૬. મિત્રતાની મધુર વાણી ખોલનારો શત્રુ ક્ષણમાં ખુલ્લો પડી જવાનો.
૮૨૭. શત્રુ લળીલળીને ખોલે તો પણ વિશ્વાસ કરતા નહીં : ધનુષ્ય વગે છે ત્યારે જ મમવેધી તીર છૂટે છે.
૮૨૮. દાંભી મિત્ર હાથ નેડે ત્યારે પણ તેમાં શસ્ત્ર ગોપિત હોય છે; એનાં આંસુ પણ મગરનાં આંસુ હોય છે.
૮૨૯. રૂબરૂમાં પ્રશંસા કરે પણ ખાનગીમાં તિરસ્કાર કરી હસે એનાથી ચેતતા રહેજો : જાહેરમાં લલ્લે એની સાથે ગમ્મત કરો પરંતુ મૈત્રીના આલિંગનમાં હો ત્યારે તેને કચડી નાખો.
૮૩૦. મિત્રતાતું મહોરું પહેરીને આવેલા શત્રુ સાથે જાહેરમાં સંબંધ ન કાપી શકાય તો પણ હૃદયથી રનેહનો સંબંધ કદી ન બાંધશો.

પ્રકરણ ૯૪

મૂર્ખતા

૮૩૧. મૂર્ખની વ્યાખ્યા જાણવી છે? લાભદાયી હોય તેને ફેંકી દે અને હાનિ પહોંચાડે તેવું હોય તેને જડની જેમ વળગી રહે એ મૂર્ખ.
૮૩૨. અયોગ્ય અને અપાત્ર પ્રત્યે હૃદયનું ખેંચાણ થાય તેના જેવી ખીજી કોઈ મૂર્ખતા નથી.
૮૩૩. મૂર્ખ માણસ કર્તવ્યની ઉપેક્ષા કરે છે અને ઉદ્વેગ બને છે. એમાં લજ્જાનો અંશ પણ હોતો નથી. માણવા જેવું તે કદી યે માણી શકતો નથી.
૮૩૪. મનુષ્ય વિદ્વાન, સૂક્ષ્મ બુદ્ધિનો અને અન્યને શિખવાડતો હોય છતાં એ પોતાની વાસનાનો ગુલામ બનીને રહે એનાથી વિશેષ મૂર્ખતા કઈ હોઈ શકે?
૮૩૫. મૂર્ખ માણસને એક જ જન્મમાં સાત ભવ સુધી પોતાનું સ્થાન નરકના એક નાનકડા ખાડામાં છે એવું અગાઉથી નક્કી કરવાનું વરદાન મળ્યું હોય છે.
૮૩૬. ગંભીર જવાબદારીનું કાર્ય હાથ ધરતા મૂર્ખથી સાવધ રહો. એ કાર્યને માત્ર વણસાડશે જ નહીં, વિનાશને રસ્તે લઈ જશે.
૮૩૭. મૂર્ખના હાથમાં ખળતો આવે તો અબાણ્યા માણસો ઉભાણી કરે અને સગાંવહાલાં ભૂખે મરે.
૮૩૮. કિંમતી ચીજ મૂર્ખના હાથમાં આવે તો તે પાગલની માફક વર્તવા માંડશે અને અસ્થિર બની જશે.
૮૩૯. મૂર્ખની મિત્રતા ખૂબ આનંદદાયક હોય છે : માણસ ન્યારે એનાથી છૂટો પડે ત્યારે વેદના અનુભવનો નથી !
૮૪૦. શાણા માણસોના સમૂહમાં મૂર્ખનું આગમન ગંદા પગને ઊઝળા પલંગ પર મૂકવા સમું છે.

પ્રકરણ ૮૫

અહંકારયુક્ત મૂર્ખાઈ

૮૪૧. સમજણના અભાવ જેવી કોઈ ગરીબાઈ નથી : જગત બીજી ગરીબાઈને ગરીબાઈ ગણતું નથી.
૮૪૨. મૂર્ખ મનુષ્ય સ્વેચ્છાએ ભેટ આપે ત્યારે તે લેનારનું ભાગ્ય જ કામ કરે છે. એમ માનવું.
૮૪૩. શત્રુઓ પણ જે પીડા ન પહોંચાડી શકે, એને મૂર્ખ મનુષ્ય આપભેજે નોતરતો હોય છે.
૮૪૪. મર્મનું છોછરાપણું ક્યાં છે તે તમારે જાણવું છે ? ત્યાં અહંકાર જ પોતાની જાતને કહે હું શાણો છું, ત્યાં.
૮૪૫. પોતાની પાસે નથી એવા જ્ઞાનનો દંભ કરે તેવા મૂર્ખથી સાવચેત રહો : એ ખરેખર જાણતો હોય એવી બાબતો વિષે પણ આપણા મનમાં શંકાઓ ઉપસ્થિત કરે છે.
૮૪૬. મનની વિકૃતિઓ અનાચ્છાદિત હોય એવો મૂર્ખ માણસ પોતાની નજાતને ઢાંકે એમાં એનું શું ભલું થવાનું ?
૮૪૭. રહસ્ય જીરવી ન શકે એવા છીછરા માણસથી સાવધ રહો : એ પોતાની જાત ઉપર જ મહાન આપત્તિઓ નોતરવાનો.
૮૪૮. બીજાની સારી સલાહ સાંભળતો નથી કે સામું શું છે તે જાતે સમજતો નથી એવા મનુષ્યથી સાવધ રહો : મૃત્યુપર્યંત એ સર્ગા-સંબંધીઓ માટે આદત સમાન છે.
૮૪૯. મૂર્ખને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે તે પોતે જ મૂર્ખ છે : મૂર્ખ મનુષ્ય ઝોકાક્ષી જ હોય અને પોતાના કક્કાને એ કદી ખોટો માનતો નથી.
૮૫૦. સમગ્ર જગત જેનું પ્રતિપાદન કરે છે એની અવહેલના કરનારથી સાવચેત રહો : લોકો એને શેતાન તરીકે જ્ઞેવાના.

પ્રકરણ ૮૬

વિદ્રોહી મનઃસ્થિતિ

૮૫૧. વિદ્રોહી મિબ્બજ એ દુષ્ટ મનોદશા છે અને માનવીઓમાં વિકાસ પામતો આ વિકાર દ્વેષ તરીકે ઓળખાય છે.
૮૫૨. ધરાદાપૂર્વક ઝઘડો કરવાના હેતુથી પાડોશી હાનિ પહોંચાડે ત્યારે પણ વેરનો બદલો વેરથી ન વાળવો એ જ ઉત્તમ છે.
૮૫૩. વાતવાતમાં અન્યની સાથે ઝઘડો કરવાની ટેવ એ ખરેખર ગંભીર વ્યાધિ છે : મનુષ્ય જે એમાંથી મુક્ત થાય તો એને સનાતન કીર્તિ મળે.
૮૫૪. દુષ્ટમાં દુષ્ટ એવી વિદ્રોહી મનઃસ્થિતિની તું અવગણના કરે તો તું સર્વોત્તમ આનંદને પ્રાપ્ત કરી શકીશ.
૮૫૫. વેરભાવને અગ્રગો રાખવાનું સામર્થ્ય ધરાવનાર વ્યક્તિને ઉચ્ચત્વાની પાડવાની કોણ ઇચ્છા કરશે ?
૮૫૬. પાડોશીઓ સાથે વૈરભાવ ઊભો કરવામાં રાચનાર વ્યક્તિને લથડિયું ખાઈ પડી જતાં વાર નહીં લાગે.
૮૫૭. સંઘર્ષની લતવાળા અને કિનાખોર સ્વભાવના રાજકુમારથી એટીને ચાલજે. પ્રજાનો વિકાસ સાધતી નીતિ એને ક્યારેય નહીં સૂઝવાની.
૮૫૮. સંઘર્ષનો અભાવ સમૃદ્ધિને નોતરે છે : પણ સંઘર્ષ કૂદકે ને ભૂસકે વધશે તો વિનાશને આવી પહોંચતાં વાર નહિ લાગે.
૮૫૯. નસીબ ઊંઘડવાનું હશે ત્યારે મનુષ્ય તમામ ઉશ્કેરણીઓની અવગણના કરશે, પણ એના ભાવિમાં જે વિનાશ નિર્માણ થયેલો હશે તો એ પાડોશીઓ સાથે ઝઘડો કરવાની કોઈ તક જતી નહીં કરે.
૯૬૦. ઝઘડામાંથી કડવાશ જ ઊભી થાય છે, પણ ભલામિમાંથી તો શાંતિ અને સુમેળનું શ્રેષ્ઠ ફળ મળે છે.

પ્રકરણ ૮૭

શત્રુનાં લક્ષણો

૮૬૧. શક્તિશાળીઓ સાથે લડશે નહીં : તમારા કરતાં નબળા હોય તેમની સામે અવિચ્છાંતપણે લડયે જાય.
૮૬૨. ઘાતકી અને સાથીઓવિહોણા તેમ જ એકલા જૂઝવાની તાકાતવહોણા રાજવીથી સાવધ રહો : દુશ્મનનાં દગોતો એ શી રીતે સામનો કરી શકવાનો છે ?
૮૬૩. કિંમત, સમજ કે ઔદાર્ય વિનાનો રાજવી પાડોશી રાષ્ટ્રો સાથે શાંતિથી ન રહેતો હોય તો સરળતાથી દુશ્મનોતો શિકાર બની જવાનો.
૮૬૪. દુષ્ટ સ્વભાવનો અને વાચાળ રાજવી હરેક સમયે અને સ્થળે દરેકનો શિકાર બનવાનો.
૮૬૫. કુનેહ વગરના, સ્વમાન પરત્વે બેદરકાર, રાજ્યશાસ્ત્ર અને એને લગતા આદેશોની ઉપેક્ષા કરનાર રાજવીને જોઈને દુશ્મનો રાજ થવાના.
૮૬૬. કામવાસનાના દાસ અને ક્રોધાન્ધ થઈ વિવેકભાન ગુમાવનાર રાજવીની દુશ્મનાવટને શત્રુઓ આવકારશે.
૮૬૭. સાહસિક પણ સફળતા માટે અનુકૂળ કાર્યો નહીં કરનાર રાજવીની સામે જરૂર પડે તો કિંમત ચૂકવીને પણ દુશ્મનાવટ કરવી જોઈ એ.
૮૬૮. રાજવીમાં સદ્ગુણો નહીં હોય અને દુર્ગુણો હશે તો એના કોઈ મિત્રો નહીં હોય : એના શત્રુઓ એથી આનંદિત થશે.
૮૬૯. મૂર્ખ અને નામદંતો સામનો કરવાનો હોય ત્યારે દુશ્મનો રાજ રાજ થઈ જાય છે.
૮૭૦. મૂર્ખ પાડોશી સાથે લડવામાં બેદરકાર અને સરળ વિજય મેળવનાર રાજવીને કીર્તિ ક્યારેય નહીં મળવાની.

प्रकरण ८८

शत्रुघ्नोत्तुं माप काढवुं

८७१. निंघ कळेयाती शत्रुतानी मज्जकमां पणु पुशामत न करवी जेठ्ये.
८७२. धनुष्यते शस्त्र तरीडे धारणु करनारते पडकारो तो वांधो नथी, पणु लुभने शस्त्र पनावनारते उश्करशा नहि.
८७३. व्यसंभ्य शत्रुघ्नोते युद्धमां पडकार ईंकार मित्रो विनातो राज्नी सौथी मोटो पागल छे.
८७४. दुश्मनोते मित्रराज्योमां ईरवी नापवानी कुनेडवाणा राज्नीनी सत्तानो अंत ध्यारे य नहि आवे.
८७५. मित्रराज्योना सडकार विना तमारो जे शत्रुघ्नोतो सामतो करवानो होय तो जेमांथी जेकते तमारा पक्षे लक्ष लेवा प्रयत्न करजे.
८७६. तमे लीडमां हो त्यारे पाडोशीते मित्र के दुश्मन पनाववानुं नक्की न करता. ते समये तो तेने जेक्यो ज रडेवा हेजे.
८७७. न ज्ञानता होय तेमने तमारी आपत्तियेो ज्ञानता नही : दुश्मनो आगज तमारी निर्णयतायेो पुदशी न पाडता.
८७८. उडापणुलधुं आयोजन कर, साधनसामग्रीते जेकत्रित कर अने संरक्षणु माटे जेगवांथ्येो राप : आटलुं करीश तो तारा दुश्मनोतो गर्व धूणमां मणी जशे.
८७९. क्रांताणुं वृक्ष नानुं होय त्यारे ज जेने पाडी नापेो : जे मोटुं थशे तो पाडनारना हाथने ज कापी नापशे.
८८०. पडकारना गर्वनुं अंडन न करनार परेपर लागेो समय टकी शकता नथी.

પ્રકરણ ૮૯

ધરભેદ

૮૮૧. રોગ પેદા કરે તેવાં ઉપવનો અને કુવારાઓ આનંદ આપતાં નથી : એવી ભરીતે પોતાનો નાશ શોધતાં સર્ગાવહાલાં પણ ઘૃણારૂપ છે.
૮૮૨. ખુદ્દી તલવાર જેવા દુશ્મનથી ડરતા નહીં : મિત્ર તરીકે આવતા શત્રુથી સાવધ રહેજો.
૮૮૩. છૂપા શત્રુ સામે જાતનું રક્ષણ કરજો : નહીંતર તમારી મૂંઝવણુની પળે કુંભાર વાસણુને છેદે તેમ તમને તે છેદી નાખશે.
૮૮૪. તમારો દુશ્મન મિત્ર હોવાનો દંભ કરતો હોય તો એનાં કાવતરાંઓ ઘણાં હશે અને તમારા પ્રિયજનોને એ બગાડ્યા વિના નહીં રહે.
૮૮૫. તમારો સગો વિશ્વાસઘાતી બનશે તો તમારા પર અસંખ્ય આપત્તિઓ ઉતારશે અને તમારા જીવનને જોખમમાં મૂકશે.
૮૮૬. રાજવીના પરિવારમાં વિશ્વાસઘાત પ્રવેશ કરે પછી એક અથવા બીજા દિવસે રાજવી તેનો ભોગ બન્યા વિના નહીં રહે.
૮૮૭. જે ધર વિશ્વાસઘાતીને આશ્રય આપે છે તે ઠાકેલા વાસણુ જેવું છે : એ ધર વહેંચાઈ ગયેલા જેવું ન લાગે, પણ એ ક્યારેય એક બનવાનું નહીં.
૮૮૮. જે ધરમાં વિશ્વાસઘાતીઓને આશ્રય મળ્યો હોય તેનાથી સાવધ રહેજો : લોખંડના ટુકડાને કાનસ કાપે તેમ એ ધર માંટી ભેળું થઈ જવાનું.
૮૮૯. મતભેદ તલમાં પડેલી ચિરાડ જેટલો નાનો હોય, છતાં જે ધરમાં વિશ્વાસઘાતીને આશ્રયસ્થાન મળ્યું તેના ઉપર વિનાશ તોજાઈ રહેવાનો.
૮૯૦. હૃદયથી ધિક્કારનાર સાથે ખૂબ હળીમળી જનારની સ્થિતિ મૂંપડામાં નાગ સાથે રહેતા માણસ જેવી છે.

પ્રકરણ ૯૦

શક્તિશાળીઓને ન દુભાવવા

૮૯૧. પોતાનું રક્ષણ ઇચ્છતી વ્યક્તિએ, તમામ પ્રકારનું તુકસાન પહોંચાડનાર વ્યક્તિની લાગણી ન દુભાવ તેની પૂરેપૂરી કાળજી રાખવી જોઈએ.
૮૯૨. મનુષ્ય મોટા માણસોનો અનાદર કરશે તો તેમની સત્તાને લીધે અનિવાર્ય દુઃખોનો તે ભોગ બનશે.
૮૯૩. તમે તમારો વિનાશ ઇચ્છો છો ? તો સારી સલાહ સાંભળવા માટે તમારા કાન બંધ કરી દો અને ગમે ત્યારે તમારો નાશ કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવનાર માણસને ઇચ્છો.
૮૯૪. શક્તિશાળી મનુષ્યોને હાનિ પહોંચાડનાર પોતાને હાથે જ યમરાજને નિમંત્રણ આપે છે.
૮૯૫. ખૂબ જ શક્તિશાળી રાજવીના ક્રોધને ઇચ્છેડનાર ગમે ત્યાં જાય પણ સમૃદ્ધ નહીં થવાના.
૮૯૬. ભયંકર આગમાં સપડાઈ ગયેલા જીવતાં નીકળે એવું બને, પણ શક્તિશાળીઓને હાનિ પહોંચાડનાર માટે સલામતી નથી.
૮૯૭. પ્રચંડ આત્મશક્તિવાળા સતોનો કોપ ઊતરે તો કીર્તિમંદેલી જિંદગી કે આંજ દેતો વૈભવ ક્યાં રહેવાનાં ?
૮૯૮. પહાડ જેવા સામર્થ્યવાળા સર્વનાશ ઇચ્છશે તો સનાતન પાયા પર પોતે પ્રતિષ્ઠિત થયા છે એવું માનતા રાજવીઓ પણ પોતાનાં સ્વજનો સાથે મરણાસન્ન થવાનાં.
૮૯૯. પવિત્ર વ્રતોવાળા કોપાયમાન થાય તો દેવોનો રાજ સ્થાનવ્રષ્ટ થઈ સાર્વભૌમત્વ ગુમાવવાનો.
૯૦૦. મહાન આત્મસામર્થ્ય ધરાવતા મનુષ્યના ગુરુસાનો ભોગ બનનાર રાજ્યો ગમે તેવો સંગીન ટેકા હશે તો પણ બચી શકવાના નહીં.

પ્રકરણ ૯૨
શ્રીનું વચ્ચેસ્વ

૯૦૧. પત્ની પાછળ ઘેલા થનાર મહત્તા નહીં મેળવી શકે. મહાન કાર્ય કરવાની આકાંક્ષા રાખનારે આવા પ્રલોભનથી દૂર રહેવું જોઈએ.
૯૦૨. પત્ની પ્રત્યે પામર ઘેલણ રાખનાર અન્ય માણસોમાં ઉપહાસપાત્ર બની જશે અને શરમથી એ મોં નહીં બતાવી શકે.
૯૦૩. પત્ની આગળ વધુ પડતી નમ્રતા ધરાવનાર વ્યક્તિ સંજ્ઞાને મોં બતાવતાં શરમ અનુભવે છે.
૯૦૪. પત્નીના એક અવાજે કંપતા માનવીનો ક્યારેય ઉગારો નથી; એ દુર્ભાગીની શક્તિઓનો ક્યારેય મહિમા નહીં થવાનો.
૯૦૫. જે પત્નીથી ડરે છે એ ક્યારેય સંજ્ઞા મનુષ્યનું કામ કરવાની હિંમત દાખવી શકતો નથી.
૯૦૬. પત્નીના નાજુક અને કોમળ હાથથી ચકિત થનાર વ્યક્તિ ભલે ભગવાનની જેમ જીવે પણ તેને કોઈ માન નહીં આપે.
૯૦૭. ત્રિચારાજને વશ વર્તનાર વ્યક્તિ કરતાં શરમાળ કુમારિકા વધુ પ્રતિષ્ઠિત છે.
૯૦૮. પત્નીની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનાર વ્યક્તિ મિત્રોની ધચ્છાઓ પૂરી નહીં કરી શકે અને કંઈ સારું કામેય નહીં કરી શકે.
૯૦૯. ત્રિચારાજને વશ થનાર વ્યક્તિ પાસે પ્રામાણિકતા, સમૃદ્ધિ કે પ્રેમનો આનંદ જોવા નથી મળતો.
૯૧૦. જેમની મીટ મહત્તાના શિખર પર મંડાઈ છે અને જેમના પર ભાગ્યદેવીની કૃપા છે એ વ્યક્તિ ક્યારેય પત્ની પ્રત્યે મૂર્ખતાભરી ઘેલણ સેવતી નથી.

પ્રકરણ ૯૨

વેશ્યા

૯૧૧. પુરુષને પ્રિમને કારણે નહીં પણ વૈભવને કારણે ઇચ્છે એવી સ્ત્રીઓની પ્રતારણાઓ એમને દુઃખમાં જ ધકેલશે.
૯૧૨. પ્રિમનો દાંલ કરી લાભ પર સતત નજર રાખનાર સ્ત્રીના ચારિત્ર્યનો વિચાર કરી એને દૂર રાખો.
૯૧૩. પ્રિમીને આલિંગતી વેળા વેશ્યા પ્રિમનો દાંલ કરે છે, પણ ખરેખર તો કાજળકોટડીમાં અગ્નિયા માણસના મૃત દેહને સ્પર્શતી હોય તેવો ભાવ અનુભવતી હોય છે.
૯૧૪. પવિત્ર કાર્યો જ કરવાની ઇચ્છાવાળી વ્યક્તિનો મહિમા કરો : તેઓ વેશ્યાના સ્પર્શથી બ્રહ્મ થઈ જતા નથી.
૯૧૫. સ્પષ્ટ સમજશક્તિમાં ભંગો અભ્યાસ ભળેલો હોય તેવી વ્યક્તિઓ વેશ્યાઓના સ્પર્શથી બ્રહ્મ થતી નથી.
૯૧૬. પોતાનું ભણું ઇચ્છતી વ્યક્તિઓનો મહિમા કરો : તેઓ અશ્લીલ આનંદ વેચનારી લખટ સ્ત્રીના હાથનો સ્પર્શ કરતી નથી.
૯૧૭. વિદ્યાસી પુરુષોથી સાવચેત રહો : હૃદય અન્ય સ્થળે હોય છતાં દેહથી બીજાને આલિંગન આપતી સ્ત્રીને તેઓ શૌધવાના.
૯૧૮. સમજશક્તિ વિનાના માણસને કપટી સ્ત્રીનું આલિંગન એકાંતમાં વાગતા વાઘની મોહિતી જેવું લાગે છે.
૯૧૯. શૃંગારસજિત વેશ્યાના નાજુક હાથ નરકના ખાડા જેવા છે : અધમ મૂર્ખાઓ એમાં ડૂબી મરે છે.
૯૨૦. ભાગ્યની અવકૃપા થઈ હોય એવા માણસોને વેશ્યાઓ, માદક પીણાં અને જુગારમાં મગ્ન આવે છે.

પ્રકરણ ૯૩

સુરાપાનનિષેધ

૯૨૧. માદક પીણાંના વ્યસનીઓ શત્રુઓની કદી ચિંતા કરતા નથી અને સંપન્ન કરેલી કીર્તિ ગુમાવે છે.
૯૨૨. કોઈએ પણ માદક પીણાં પીવા નહીં; હા, જેમને સજ્જનોના આદરની ખેવના નથી તે લોકોને પીવા હોય તો ભલે પીએ.
૯૨૩. નર્સીલા માણસની સ્થિતિ જન્મદાત્રી માતાને પણ ઘૃણોરૂપદ લાગે છે, તે સજ્જન માણસોને એ કેવો લાગતો હશે ?
૯૨૪. માદક પીણાં જેવા અધમ વ્યસનોનો ભોગ બનનારને સજ્જનો 'લજ્જારૂપદ' કહી પાંક ફેરવી દે છે.
૯૨૫. પોતાની મિલકત ખરચી બદલામાં ભાવશૂન્યતા મેળવવી એ મૂર્ખતાની પરાકાષ્ઠા છે.
૯૨૬. તાડી નામનું ઝેર સતત પીનાર માણસો ઊંધતાં માણસો જેવાં છે. મરણાસન્ન માણસથી તેઓ જુદાં નથી.
૯૨૭. ખાનગીમાં પીનારા અને નરી જડતામાં દિવસો પસાર કરનારાની બાણ પડોશીઓને તરત થવાની. તેઓ તેમના પ્રત્યે નયાં ચિહ્નારથી જેવાના.
૯૨૮. 'મદ્યપાન શું છે, એની મને બાણ નથી' એવું કહી દારૂડિયા ઢોંગ ન કરે : એમ કહીને પોતાના બીજા દુર્ગુણમાં એક વધારાનું જુદાણું ઉમેરશે.
૯૨૯. દારૂડિયા સાથે દલીલ કરનાર અને નશાની પૂરાઈઓ અંગે તેને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરનાર વ્યક્તિ પાણીમાં ડૂબી ગયેલા માણસના હાથમાંનો દીવો શોધનાર વ્યક્તિ જેવી છે.
૯૩૦. નશામાં ન હોય ત્યારે માણસ દારૂડિયાની સ્થિતિ જુએ ત્યારે એ કદપી ન શકે કે પોતે નશામાં હોય ત્યારે શી હાલત થતી હશે ?

પ્રકરણ ૯૪

જુગાર

૯૩૧. જીતો તો પણ જુગાર ન રમતા : લલચાવતો ગલ માછલી ગળી ન્યથે તેરી તમારી જીત છે.
૯૩૨. જુગારીઓ સો ગુમારીને એક જ મેળવે છે : તેઓ સમૃદ્ધ થઈ શકે એવો ખરેખર કોઈ રસ્તો જગતમાં છે ખરો ?
૯૩૩. પાસા ઉપર વારંવાર દાવ ખેલનારની સમૃદ્ધિ અનન્યયા માણસોના હાથમાં ચાલી ન્યથે છે.
૯૩૪. જુગાર જેવું દારિદ્ર્ય લાવનાર ખીજું કોઈ નથી : માણસના સારા નામને એ ખતમ કરે છે અને એના હૃદયને દુઃકૃત્યો તરફ ધકેલે છે.
૯૩૫. ઘણા પાસા ફેંકવાની કળાની ચાતુરીનું ગૌરવ લેતા હશે અને જુગારખાના માટે ઘેલા હશે : એમાં પ્રાયશ્ચિત્ત ન કર્યું હોય એવો કોઈ નહીં હોય.
૯૩૬. જુગારની લતરૂપે આવતી દારિદ્ર્યની પ્રતિભાથી અધ યતી ગયેલા માણસો ભૂખે મરશે અને દરેક પ્રકારનું દુઃખ ભોગવશે.
૯૩૭. જુગારખાનામાં તારો સમય વ્યતીત કરીશ તો તારો વારસો અને તારી પ્રતિષ્ઠા ખતમ થઈ જશે.
૯૩૭. જુગાર તારી સમૃદ્ધિ અને પ્રામાણિકતા ખલાસ કરશે : એ તારું હૃદય કઠોર બનાવશે અને દુઃખમાં ડુબાડી દેશે.
૯૩૯. કીર્તિ, જ્ઞાન અને સમૃદ્ધિ જુગારીને છોડીને ચાલ્યાં જશે : અરે, તેને અન્ન અને કપડાં માટે ભીખ માગવી પડશે.
૯૪૦. શરતમાં હાર થતી ન્યથે છે તેમ જુગારની લત વધતી ન્યથે છે : એની જ રીતે અંદરની ચાતના વધવાની સાથે જીવન જીવવાની અંખના વધતી ન્યથે છે.

પ્રકરણ ૯૫

ઔષધ

૯૪૧. સાધુસંતોએ વર્ણવેલ વાયુ, પિત કે ક્ષ્માથી ક્રાઈ પણ એકનો એકદમ વધારો થઈ જાય ત્યારે રોગ થાય છે.
૯૪૨. ખાધેલો ખોરાક પચી ગયા પછી નવો ખોરાક ખાવામાં આવે તો શરીરને ક્રાઈ ઔષધની જરૂર પડતી નથી.
૯૪૩. ખાધેલો ખોરાક પચી જાય પછી પ્રમાણસર જ ખાવ : દીર્ઘાયુષ્યનો એ જ માર્ગ છે.
૯૪૪. ખાધેલો ખોરાક પચી જાય અને જઠરાગ્નિ તેજ અને ત્યાં સુધી થાભો : પછી તમારી પ્રકૃતિને અનુકૂળ હોય એવો ખોરાક માફકસર લો.
૯૪૫. તમારી પ્રકૃતિને અનુકૂળ મિતાહારી ખોરાક લેશો તો શરીરમાં તકલીફ નહીં થાય.
૯૪૬. પેટમાં ભૂખ લાગી હોય ત્યારે ખાય તેને આરોગ્ય, અને વધારે પડતું ખાય તેને રોગ શોધતાં આવે છે.
૯૪૭. જઠરાગ્નિની શક્તિને લક્ષમાં રાખ્યા વિના અકરાંતિયાની જેમ આહાર કરનારનો રોગ અંકુશમાં નહીં રહે.
૯૪૮. રોગ, એનું ઉદ્ભવસ્થાન અને ઇલાજ વિચારી પૂરી સાવચેતીથી ઉપાય કરો.
૯૪૯. તબીબે દરદીની સ્થિતિ અને રોગ જાણી લેવાં જોઈએ અને ઋતુને પણ લક્ષમાં રાખવી જોઈએ. પછી પૂરી સાવચેતીથી તેના ઇલાજને કરવા જોઈએ.
૯૫૦. બધા ઇલાજોનો આધાર ચાર બાબતો પર અવલંબે છે : દરદી, વૈદ્ય, ઔષધ અને દવા બનાવવાવાળો.

વિભાગ ૩
વિવિધ વિષયો
પ્રકરણ ૯૬
કુલીનતા

૯૫૧. ઉત્તમ કુળમાં જન્મ્યા હોય એમનામાં સ્વભાવગત પ્રામાણિકતા અને શરમની તીવ્ર લાગણી હોય છે.
૯૫૨. કુલીન કુટુંબમાં જન્મેલામાં ત્રણ બાબતોનો અભાવ નથી હોતો : સદ્ વર્તણૂક, સત્ય અને ક્રામળતા.
૯૫૩. સન્મનમાં ચાર લક્ષણો હોય છે: હસતું મુખ, ઉદાર હાથ, વાણીની મધુરતા અને વિનય.
૯૫૪. કરોડો રૂપિયા માટે પણ ઉમદા કુળની વ્યક્તિઓ પોતાનાં નામને લાંબન નહીં લાગવા દે.
૯૫૫. ઉત્તમ અને ખાનદાન કુળના માણસોનાં સખાવતનાં સાધનો ઘટ્ટી જાય તો પણ તેઓ ઉદારતા છોડતા નથી.
૯૫૬. કુટુંબની સન્માન્ય પ્રણાલિકાઓ યથાતથ જાળવી રાખવા માટે આતુર માણસો કદી પ્રપંચ કે દુષ્ટ્યો આચરશે નહીં.
૯૫૭. ખાનદાન માણસનો દોષ ચન્દ્રમાંના ધાયાની જેમ આંખે ઊડીને વળગશે.
૯૫૮. ઉત્તમ કુળમાંથી આવતા માણસની વાણીમાં ઉદ્ધતાઈ હશે તો લોકો એના ઔરસપણા વિશે શંકા કરશે.
૯૫૯. ખીજ કેવી રીતે વિકસે છે એના પરથી જમીનની ક્ષમણતાનો ખ્યાલ આવે છે; મનુષ્યની વાણી પરથી એના કુળનો ખ્યાલ આવે છે.
૯૬૦. તું સદ્ગુણી બનવા ઇચ્છતો હો તો સંકાય કેળવ : તારા કુળનું માન વધે એવું ઇચ્છતો હો તો સૌનો આદર કર.

પ્રકરણ ૯૭

પ્રતિષ્ઠા

૯૬૧. તારા જીવનના અસ્તિત્વ માટે અનિવાર્ય હોય છતાં તને હલકો પાડે એવું કામ ન કરતો.
૯૬૨. પોતાની પાછળ સન્માન્ય નામ મૂકી જવાની ઇચ્છા રાખનાર કીર્તિ ખાતર પણ ખોટું કામ નહીં કરે.
૯૬૩. સમૃદ્ધિના દિવસોમાં નમ્રતા કેળવો : પડતીના દિવસોમાં તમારી શ્રેષ્ઠતાને જાળવી રાખો.
૯૬૪. સન્માન્ય નામને લાંછન લગાડનાર માણસો માથામાંથી કાઢી ફગાવી દીધેલી વાળની લટ જેવા છે.
૯૬૫. રાધના દાણા જેવડું પણ અધમ કામ કરનાર માણસો પહાડ જેવડા મહાન હશે તો પણ વામણા દેખાશે.
૯૬૬. કીર્તિ ન મળતી હોય અને સ્વર્ગનો માર્ગ ખુસ્કો ન થતો હોય તો શા માટે માણસ પોતાને ચિહ્નારનારની ખુશામત કરતો હશે ?
૯૬૭. પોતાનો અનાદર કરતા માણસોને વળગી રહેવા કરતાં તો મરણ શ્રેષ્ઠતર છે.
૯૬૮. ચામડી શું સાચે જ ચિરંજીવ છે કે સન્માનને ભોગે પણ માણસ એને બચાવવા ઇચ્છે છે ?
૯૬૯. પોતાનું મૃગચર્મ જતાં હરણુ પ્રાણુ ત્યજી દે છે : એવી જ રીતે પોતાની પ્રતિષ્ઠા બચી શકે તેમ ન હોય ત્યારે કેટલાક માણસો જીવનનો અંત આણે છે.
૯૭૦. પોતાના નામને ડૂબવા ન દેનાર માણસનો મહિમા કરો : એની કીર્તિની વેદીને લોકો પ્રણામ કરી પૂજશે.

પ્રકરણ ૯૮

મહત્તા

૯૭૧. ઉમદા સિદ્ધિ માટેની આકાંક્ષા એ જ મોટાઈ છે : ઉકરડા જેવું જીવન જીવવું એ લઘુતા છે.
૯૭૨. તમામ મનુષ્યોની જન્મવાની રીત એકસરખી જ છે : પછીનું જીવન તેઓ ભિન્ન રીતે જીવે છે એટલે તેમની પ્રતિષ્ઠામાં ફેર પડે છે.
૯૭૩. જન્મથી આત્માની મહત્તા કે અદ્વિતતાનો નિર્ણય થતો નથી.
૯૭૪. પાવિત્ર્ય વિના સ્ત્રીત્વ, તેમ આત્મનિષ્ઠા વિના મોટાઈ જાળવી શકાતી નથી.
૯૭૫. જે મહાન છે તેમની પાસે યોગ્ય સાધનો નિયોજવાનું સામર્થ્ય હોય છે, અને બીજા માટે અશક્ય હોય તેવું તેઓ હાંસલ કરે છે.
૯૭૬. મોટા માણસો પ્રત્યે આદરભાવ રાખવાનું અને તેમની શુભેચ્છાઓ તેમ જ સહભાવ જીતી લેવાનું નાના માણસોના લોહીમાં જ નથી હોતું.
૯૭૭. સંકુચિત મનવાળાનું નસીબ ખૂલી જાય તો તેમની ઉદ્ધતાઈને કાઈ સીમા ન રહે.
૯૭૮. મહાનતા હંમેશાં નિરાડંબરી અને વિનયી હોય છે, પણ અદ્વિતતા જગત સમક્ષ પોતાના ગુણની બહાઈ હાંકે છે.
૯૭૯. મહાનતા સૌ પ્રત્યે વિનય દાખવે છે, પણ અદ્વિતતા ઉદ્ધતાઈની પરાકાષ્ઠા છે.
૯૮૦. મહાનતા હંમેશાં બીજાની ક્ષતિઓને રક્ષકરૂપ છે : અદ્વિતતા બદનક્ષી સિવાય કશામાં રસ નથી લેતી.

પ્રકરણ ૯૯

ચોગ્યતા

૯૮૧. પોતાની ફરજને જાણનાર અને લાયકાત કેળવવા ઇચ્છનાર વ્યક્તિ કોઈ પણ સારા કામને પોતાનું કર્તવ્ય ગણશે.
૯૮૨. મહાન વ્યક્તિની ચોગ્યતા એના ચારિત્ર્ય પર અવલંબે છે : ખીજી કોઈ પણ સિદ્ધિઓ એમની લાયકાતમાં વધારો કરતી નથી.
૯૮૩. સર્વ પ્રત્યે પ્રેમ, શરમ અંગે સંવેદનશીલતા, ભલમનસાઈ, અન્યતા દોષો પ્રત્યે અનુગ્રહ અને સચ્ચાઈ એ ઉમદા ચારિત્ર્યની ઇમારતને ટેકા આપતા પાંચ સ્થંભો છે.
૯૮૪. અહિંસા એ સંતનો અને મિષ્ટ વાણી એ સંજ્ઞનનો વિશિષ્ટ ગુણ છે.
૯૮૫. નમ્રતા એ બળવાનોનું બળ છે : સુપાત્ર વ્યક્તિઓ માટે તો એ દુશ્મનની સામે કવચની ગરજ સારે છે.
૯૮૬. પાત્રતાની કસોટી શું ? પોતાના કરતાં ઊતરતી કક્ષાના માણસોમાં રહેલી શ્રેષ્ઠતાનો સ્વીકાર કરવો તે.
૯૮૭. પોતાને હાનિ પહોંચાડનારનું ભણું ન કરે તો સંજ્ઞનની શ્રેષ્ઠતા ક્યાં રહી ?
૯૮૮. મનુષ્ય પાસે ચારિત્ર્યરૂપી સંપત્તિ હોય તો દરિદ્રતા શરમજનક નથી.
૯૮૯. ઉત્પાતથી ઘેરાઈ જાય ત્યારે પણ પ્રામાણિકતાના માર્ગેથી ચલિત ન થનાર વ્યક્તિનો મહિમા કરો : તેઓ જ પાત્રતાના આશ્રયસ્થાન છે.
૯૯૦. સંજ્ઞન મનુષ્યો જે સંજ્ઞનતા છોડી દેશે તો ધરતી પણ માનવજીવનના ભારને નહીં જીરવે.

પ્રકરણ ૧૦૦

વિનયશીલતા

૯૯૧. જે મનુષ્ય ખુલ્લે હૃદયે સૌ કોઈને આવકારે છે તેની પાસે વિનયશીલતા આપમેળે આવે છે.
૯૯૨. માનવતા અને ઉત્તમ ઉછેર નમ્રતાના ઉમદા સહગુણમાં વિકાસ સાધે છે.
૯૯૩. બાહ્ય ચિહ્નોમાં સમાનતા કંઈ માણસને સાથે રાખતી નથી; નમ્ર આચારમાં સામ્ય તેમને એક બનાવે છે.
૯૯૪. ન્યાય અને નેકી પ્રત્યે અનુરાગ રાખનાર અને મદદરૂપ થવાની પ્રકૃતિવાળા મનુષ્યની રીતભાતની જગત ઊંચી કિંમત આંકે છે.
૯૯૫. ગમ્મતમાં ખોલાયેલા હોણપતભર્યા શબ્દો મનુષ્યને દુઃખરૂપ થાય છે : એટલે સારી રીતભાતવાળા માણસો દુઃખનો પ્રત્યે પણ કદી અવિનયી થતા નથી.
૯૯૬. સારી પ્રજાને લીધે તો વિશ્વનો વ્યવહાર સરળતાથી ચાલે છે : તેઓ ન હોય તો આ બધો સુમેળ ખતમ થઈ ધૂળમાં દટાઈ જશે.
૯૯૭. સારી રીતભાત વગરના માણસો ભલે કાનસ જેવા ધારદાર હોય પણ લાકડાની વખાર કરતાં તેમનું વિશેષ મૂલ્ય નથી.
૯૯૮. બિનમૈત્રીભર્યા અને અન્યાયી વર્તન રાખનાર પ્રત્યે પણ અવિનય કરવો યોગ્ય નથી.
૯૯૯. જે મનુષ્ય હસતો નથી તેને આ વિશાળ જગતમાં ધોળે દિવસે પણ અંધકાર દેખાશે.
૧૦૦૦. ગમાર માણસના હાથમાં સમૃદ્ધિની સ્થિતિ ગંદા વાસણમાં રાખેલા દૂધ જેવી થાય છે.

પ્રકરણ ૧૦૧

સન્માર્ગે ન વપરાતું ધન

૧૦૦૧. ધરમાં સમૃદ્ધિના હગ રથે પણ તેનો ઉપભોગ ન કરે તે શય્યવત્ છે.
૧૦૦૨. કોષ્ટિને પણ કંઈ આખ્યા વિના માત્ર ધન એકકું કરનાર કંબૂસ ખીન્નઃ અવતારમાં રાક્ષસ થશે.
૧૦૦૩. ધન એકકું કરવામાં રત રહેનાર અને કીર્તિની ખેલના ન કરનારનું અસ્તિત્વ ધરતીને ભારરૂપ છે.
૧૦૦૪. પાડોશીઓની પ્રીતિ સંપાદન કરવામાં એદરકાર વ્યક્તિ મૃત્યુ પામશે ત્યારે પોતાની પાછળ શું મૂકી જશે ?
૧૦૦૫. ખીન્નને ધન આપે નહીં કે પોતે ભોગવે નહીં એવાં માણસો પાસે લાખોની સંપત્તિ હોય તો શા કામની ?
૧૦૦૬. જે મનુષ્ય પોતાની સંપત્તિને ભોગવતો નથી કે સુપાત્રોમાં છૂટથી વહેંચી દેતો નથી તે સંપત્તિ તેના માટે શાપરૂપ અને એના વિનાશના કારણરૂપ છે.
૧૦૦૭. દરિદ્રને કંઈ જ ન આપનારની સંપત્તિ પોતાના યૌવનને એકાંતમાં વેડફતી અપ્સરા જેવી છે.
૧૦૦૮. લોકો જેને ચાહતા ન હોય એનો જાહોજલાલી ગામની મધ્યે આવેલા વિષવૃક્ષ જેવી છે.
૧૦૦૯. નીતિનો વિચાર કર્યા વિના ભૂખમરો વેડીને મનુષ્ય સમૃદ્ધિ ખડકયે જાય છે તે અન્નપ્રાના લાભ માટે જ હોય છે.
૧૦૧૦. લોકકલ્યાણનાં કામોમાં ધન ખરચી નાખનારાઓનું દુઃખ વરસી ગયેલાં વાદળાં જેવું છે : એ ફરી પાછાં સમૃદ્ધ થવાનાં.

પ્રકરણ ૧૦૨

શરમની લાગણી

૧૦૧૧. સભજનો અયોગ્ય કરણી માટે જ શરમાય છે : રૂપસુંદરીની શરમ કરતાં એ શરમ લિન પ્રકારની છે.
૧૦૧૨. અન્ન, વસ્ત્ર અને સંતતિ એ તો સર્વ માટે સામાન્ય છે : લભ્ય પ્રત્યેના સંક્રાયમાં તેઓ જુદા પડે છે.
૧૦૧૩. દેહમાં તો સૌ કોઈ રહે છે, પણ રહેવા જેવું ધર તો સદ્ગુણયુક્ત લભ્ય છે.
૧૦૧૪. સભજનો માટે લભ્ય રત્નસમાન નથી શું ? માણસમાં એ લાગણી નથી હોતી ત્યારે એની ધીટતા આંખને કેટલી વેદનારૂપ બને છે ?
૧૦૧૫. અન્યની ફજેતી બણે પોતાની હોય એમ માની શરમાનાર વ્યક્તિને કોમળતાનું ધામ સમજવી.
૧૦૧૬. કદી લભ્યું ન પડે એવાં સાધનો સિવાયનાં બીજાં સાધનોથી રાજ્યો મળતાં હોય તો પણ સભજનો તેમને સ્વીકારતા નથી.
૧૦૧૭. સ્વમાનની તીવ્ર લાગણીવાળા શરમમાંથી બચવા જીવન ત્યજ દેશે પણ એને બચાવવા શરમનો ઘૂંટડો ગળશે નહીં.
૧૦૧૮. શરમાવા જેવાં કાર્યોથી જે શરમાતો નથી, તેનાથી સદાચાર શરમ અનુભવશે.
૧૦૧૯. લૌકિક આચાર ત્યજ દેનાર વ્યક્તિ માત્ર કુટુંબ ગુમાવે છે, જ્યારે શરમ છોડનાર બધું જ ગુમાવે છે.
૧૦૨૦. જે વ્યક્તિમાં શરમ જ નથી તે ખરેખર જીવતી નથી : કંકપૂતળીઓની જેમ દોરી વડે હલચલ કરી જીવન છે એવો તે ઢાંગ કરે છે.

પ્રકરણ ૧૦૩

કુટુંબની ઉન્નતિ

૧૦૨૧. પરિશ્રમ કરવાના દૃઢ નિશ્ચયથી વ્યક્તિના કુટુંબની જેટલી ઉન્નતિ થાય છે તેટલી બીજા કશાથી થતી નથી.
૧૦૨૨. પુરુષાતનયુક્ત પરિશ્રમ અને ઊંડી સૂઝ : આ બંને પરિપૂર્ણ હોય તો કુટુંબની ઉન્નતિ થાય જ.
૧૦૨૩. મનુષ્ય જ્યારે દૃઢ સંકલ્પ કરે છે કે 'મારા કુટુંબને હું ઉન્નતિને માગું લઈ જઈશ' ત્યારે દેવો પણ કમર કસીને તેની આગળ આગળ ચાલે છે.
૧૦૨૪. કુટુંબને ઉન્નતિને માગું લઈ જવામાં મોટી યોજનાઓ કર્યા વિના પણ જે સખત પરિશ્રમ કરે છે તેમના હાથમાં આપોઆપ યશ આવે છે.
૧૦૨૫. અન્યાય કર્યા વિના કુટુંબની ઉન્નતિ સાધનાર પ્રત્યે સારું યે વિશ્વ સંબંધ બાંધશે.
૧૦૨૬. પોતે જે કુળમાં જન્મ્યો હોય તેને ઉન્નતિની પરાકાષ્ટાએ પહોંચાડે એ જ સર્વોચ્ચ મરદાનગી છે.
૧૦૨૭. રણમેદાનમાં જેમ શરવીર પર જ યુદ્ધનો ઝપાટો આવે છે, તેમ જે બોજ વહન કરી શકે તેમના પર જ કુટુંબની જવાબદારી આવે છે.
૧૦૨૮. કુટુંબની ઉન્નતિ ઇચ્છતી વ્યક્તિએ ઋતુઓનો વિચાર કરવાનો હોતો નથી : જો તે બેદરકાર રહેશે અથવા પ્રતિષ્ઠાને વળગી રહેશે તો ઘરની પડતી થશે.
૧૦૨૯. કુટુંબની તમામ આપત્તિઓ સામે કુટુંબનું રક્ષણ કરનાર માનવીનો દેહ માત્ર શ્રમ અને તકલીફો વેઠવા જ સરળથો છે ?
૧૦૩૦. જે કુટુંબને સંજ્ઞાનો આધાર નથી હોતો તેનાં મૂળને આપત્તિઓ કોરી ખાય છે અને કુટુંબવૃક્ષ ભોંય પર પડકાઈ પડે છે.

પ્રકરણ ૧૦૪

ખેતી

૧૦૩૧. માણસ ગમે ત્યાં લટકે પણ ખોરાક માટે તો એણે હળને જ સંભારવું પડશે : તમામ મુશ્કેલીઓ હોવા છતાં ખેતી એ જ મુખ્ય ઉદ્યોગ છે.
૧૦૩૨. ખેડૂતો સમાજની ધરીરૂપ છે : હળ ચલાવવાની અશક્તિને કારણે જે બીજાં કામ કરે છે તેમને પણ ખેડૂતો જ મદદરૂપ બને છે.
૧૦૩૩. ધરતીને ખેડનાર જ ખરેખર સાચું જીવન જીવે છે : બીજાં બધાં તો એને અનુસરે છે અને ઓશિયાળો રોટલો ખાય છે.
૧૦૩૪. જે લોકોનાં ખેતરો ધાન્યથી ઉભરાતાં કણસલાંની છાયામાં પોઠે છે તેમનો મહિમા કરો : અન્ય રાજ્યોનાં છત્રો તેમના રાજ્યનાં છત્રો આગળ નમી પડશે.
૧૦૩૫. ખેતી કરીને રોટલો ખાનારનો મહિમા કરો : તેમને બીજા માગવાનો સમય ક્યારેય નહીં આવે. ઊલટું, સદૈવ તેઓ ભિખારીઓને દાન આપશે.
૧૦૩૬. કૃષિકાર હાથ જોડીને ખેતી રહેશે તો અનાસક્તોએ પણ સહન કરવું પડશે.
૧૦૩૭. ખેતરની જમીન તમે એવી સૂકવી નાખો કે અધોળ માટીની પા અધોળ માટી થઈ જાય. પછી ખાતરની પણ બહુ જરૂર નહીં પડે અને મખલખ પાક ઊતરશે.
૧૦૩૮. ખેડ કરતાં ખાતર વધુ લાભ આપે છે : નિંદામણ થઈ ગયા પછી સિંચાઈ કરતાં રખોપું વધુ લાભદાયી છે.
૧૦૩૯. સન્જન આદમી ખેતરની મુલાકાત લેવાને બદલે ઘેર ખેતી રહે તો સ્ત્રીની માફક જમીન પણ રૂસણું લેશે.
૧૦૪૦. 'મારી પાસે ખાવાના પણ સાંસા છે' એવું એટી માણસનું કંદન સાંભળીને સુંદરી વસુંધરા મનમાં ને મનમાં હસી લે છે.

પ્રકરણ ૧૦૫

દારિદ્ર્ય

૧૦૪૧. નિર્ધનતા કરતાં વધારે દુઃખદાયી શું છે એ જાણવાની તમારી ઇચ્છા છે ? તો જાણી લો કે નિર્ધનતા પોતે જ વિશેષ દુઃખકર છે.
૧૦૪૨. નિર્ધાન દારિદ્ર્ય આ જીવનના અને પછીના જીવનના આનંદ માટે શત્રુરૂપ છે.
૧૦૪૩. દારિદ્ર્યને નામે ઓળખાતી ઉત્કટતા, અભિજાત વાણી અને આચરણનો મરતબો લોહીમાં બહેતો હોય તો પણ એને હણી નાખે છે.
૧૦૪૪. અછત ઉચ્ચ કુળનાં મનુષ્યોને પણ માન-મરખતો ભુલાવી દે છે અને તેમની પાસે નરી દીનતાની વાણી ઓલાવે છે.
૧૦૪૫. દારિદ્ર્યને નામે ઓળખાતા શાપના ઓથે હજારો દુઃખ છુપાયેલાં પડ્યાં છે.
૧૦૪૬. ગહન સત્યોને તેઓ પૂર્ણપણે સમજી લે અને તેનું વિવરણ કરે તો પણ દારિદ્ર્યથી સખડતા માનવીના શબ્દોને મહત્ત્વ નહીં મળે.
૧૦૪૭. ગુણવિહોણું દારિદ્ર્ય સાચવતી વ્યક્તિ દારુણ દુઃખમાં તેનો ભાર વહન કરનાર માતાને પણ ત્યજી દેશે.
૧૦૪૮. શું દરિદ્રતા આજે પણ મારો સાથ નહીં છોડે ? હજી ગર્ધ કાલે તો તેણે મને અધમૂઓ કરી નાખ્યો હતો.
૧૦૪૯. અગ્નિની શબ્દા પર કદાચ કોઈ સૂઝી શકે : પણ દરિદ્રતા વચ્ચે આંખનું મટકું મારવું પણ અશક્ય છે.
૧૦૫૦. અતિ દરિદ્રી માટે એક જ માર્ગ ખુલ્લો છે—જીવનનો અંત આણવો : તે એવું નહીં કરે તો અન્યને મરણાસન્ન કરશે.

પ્રકરણ ૧૦૬

યાચના

૧૦૫૧. યાચના કરવા યોગ્ય વ્યક્તિઓ મળે તો યાચના કરો. જો તેઓ ના પાડશે તો એમાં એમને શરમાવાનું છે, તમારે નહીં.
૧૦૫૨. જે વસ્તુની યાચના કરી હોય તે કોઈ પણ જાતના દુઃખ વિના મળતી હોય તો યાચના એ આનંદ છે.
૧૦૫૩. વિશાળ હૃદયવાળી અને અન્યનું સન્માન જાળવનારી વ્યક્તિ સમક્ષ ઊભા રહી યાચના કરવામાં પણ સૌંદર્ય છે.
૧૦૫૪. સ્વપ્નમાં પણ જે પ્રતિરોધ કરવાનું જાણતી નથી એવી વ્યક્તિ પાસે યાચના કરવી એ ખરેખર પોતે કોઈને આપતો હોય તેના જેવું છે.
૧૦૫૫. સન્મુખ ઊભા રહે અને આપવાની ના ન પાડે એવા દાતાઓ આ જગતમાં છે, એટલે તો લોકો યાચક અને છે.
૧૦૫૬. પ્રતિરોધ કરવાની અભાગી આદત નથી એવી વ્યક્તિઓને જોઈને દરિદ્રતાનાં દુઃખો સંપૂર્ણપણે નષ્ટ થશે.
૧૦૫૭. અવહેલના કર્યા વિના આપનાર દાતાઓને જોઈ યાચકના હૃદયમાં આનંદ થશે અને તે હર્ષથી પુલકિત થઈ ઊઠશે.
૧૦૫૮. શીતળ સ્થળોવાળું આ વિશાળ જગત જે યાચકો નહીં હોય તો સૂત્રને આધીન કંઈપૂતળી જેવું બની રહેશે.
૧૦૫૯. જો કોઈ યાચવા કે મેળવવાવાળું નહીં હોય તો દાતાઓને ક્યો યશ મળશે ?
૧૦૬૦. યાચકે ક્રોધ કરવો નહીં; એની પોતાની અભાગી દરિદ્રતા ઓધ માટે પૂરતી છે.

પ્રકરણ ૧૦૭
યાચનાનો ભય

૧૦૬૧. પ્રેમથી અને લાગણીથી આપનાર પાસે યાચના કરનાર કરતાં હાથ લાંબો ન કરનાર લાંબો ગણો સુપાત્ર છે.
૧૦૬૨. વિશ્વના સરજનહારે એવું નિર્માણ કર્યું હોય કે ભીખ માગીને પણ મનુષ્યે જીવવું જોઈએ, તો શ્રેષ્ઠતર તો એ છે કે એ ભૂખે મરે અને વિનાશને તોતરી લે.
૧૦૬૩. ભીખ માગીને કોઈના દુઃખનો અંત આણવા માટે પ્રયત્ન કરવા જેવી ખીજી કોઈ કૂરતા નથી.
૧૦૬૪. નિર્ધન સ્થિતિ વેળાએ પણ જે ભીખને નમતું આપતો નથી તેનો આત્મસંયમ સમગ્ર વિશ્વની મહાનુભાવિતા કરતાં પણ ચડિયાતો છે.
૧૦૬૫. પરિશ્રમ દ્વારા પ્રાપ્ત કરેલા લોભને જેવી મીઠાશ કશામાં નથી, પછી ભલેને એ માત્ર નિર્મળ જળયુક્ત ભાત જે કેમ ન હોય ?
૧૦૬૬. ગાયને પિવડાવવા માટે માત્ર પાણી જ માગવાનું હોય તો પણ જીભને માટે માગવા જેવું ખીજું કોઈ અપમાન નથી.
૧૦૬૭. તમામ યાચકો પાસે મારી માગણી છે કે જો તમારે યાચવું જ પડે, તો પાસે હોવા છતાં પણ આપે એવા નથી તેમની પાસે કદી લાંબો હાથ ન કરતા.
૧૦૬૮. યાચનાને નામે ઝોળખાતી અસહાય નાવ ધૂર્તાને નામે ઝોળખાતા ખડક સાથે અથડાશે ત્યારે નાશ પામશે.
૧૦૬૯. મારું હૃદય યાચનાનો વિચાર કરે છે ત્યારે તો માત્ર દ્રવી જીંદ છે, પણ જ્યારે તે યાચકોનાં થતાં અપમાનોનો વિચાર કરે છે ત્યારે તો શય્યવત બની જાય છે.
૧૦૭૦. ઠંડો જાકારો યાચકને મારી નાખે છે, પણ જાકારો દેનાર મૃત્યુથી ક્યારેય બચી શકવાનો છે ખરો ?

પ્રકરણ ૧૦૮

અધમ જીવન

૧૦૭૧. જે પતિત થયેલા છે એ મનુષ્ય નથી છતાં કેટલી બધી હદે મનુષ્ય જેવા જ દેખાય છે!
૧૦૭૨. ધર્મ-અધર્મને જાણનાર કરતાં અધમ મનુષ્યો વધારે ભાગ્યવાન છે, કારણ કે એમના હૃદયમાં ચિન્તા હોતી નથી.
૧૦૭૩. અધમ મનુષ્યો દેવ જેવા છે, કારણ કે તેઓ પણ મનમાની રીતે વર્તે છે.
૧૦૭૪. અધમ મનુષ્ય જ્યારે પોતાના કરતાં સારાં મનુષ્યોને જુએ ત્યારે તેમને પાછાં પાડવામાં ગર્વ લે છે.
૧૦૭૫. અધમ મનુષ્યના સહવર્તનનો આધાર ખરેખર ભય છે. કશાની તેમને આકાંક્ષા હશે તો પણ ભાગ્યે જ તે સહવર્તન કરશે.
૧૦૭૬. અધમ મનુષ્યો પિટાતા ઢોલ જેવા છે; એમણે જે કાંઈ રહસ્યો સાંભળ્યાં હોય તે તેઓ ખીજાને કહે છે.
૧૦૭૭. મુક્કાથી જડણું ભાંગી નાખે તેવાની સામે એઠો હાથ હલાવવાની ચેષ્ટા અધમ મનુષ્ય પણ નહીં કરે.
૧૦૭૮. સજ્જનને સમજાવવા એક શબ્દ પૂરતો છે : પામરને તો શેરડીની માફક પીલીએ ત્યારે જ નમતું આપે છે.
૧૦૭૯. પાડોશીને જરા સુખી જુએ કે તરત અધમ માણસ તેની ઓડખાંપણુ શોધી કાઢશે.
૧૦૮૦. દુષ્ટ માણસ ઉપર આક્રમક આવતાં તે શું કરે છે? પોતાની જાતને જલદીમાં જલદી ગુલામ તરીકે વેચી નાખે છે.

ਅੰਤ ੩

ਪ੍ਰੇਮ

વિભાગ ૧

શુભ લગ્ન

પ્રકરણ ૧૦૯

મોહખાણનો જખમ

૧૦૮૧. રત્નજડિત આકૃતિ જેની દૂર દૂર દેખાય છે તે વનદેવી છે? રૂપરૂપના અંખાર જેવી દેલ છે? કે સરળ લાવણ્યમયી ખાળા છે? ખરેખર, હું એટલો અંબાઈ ગયો છું કે એનું સાચું સ્વરૂપ કહી શકતો નથી.
૧૦૮૨. મંત્રમુગ્ધ કરે તેવી વનદેવી કન્યાઓના મોટા સમૂહને લઈને ચઢી આવે તો એની પુરુષો ઉપર કેવી અસર થાય? લાવણ્યમયી મારી દષ્ટિમાં દષ્ટિ પરોવે છે ત્યારે મને એવી અસર થાય છે.
૧૦૮૩. યમદેવની અત્યાર પૂર્વે મને ક્યારેય જાણ નહોતી : હવે જાણ થઈ : એ સ્ત્રીનું રૂપ લે છે, એની આંખો વિશાળ અને વેધક છે.
૧૦૮૪. તે સરળ અને લાવણ્યમયી છે, પણ એની આંખો સંઘર્ષ કરવામાં કુશળ છે, કારણ કે એના પર દષ્ટિ કરનારના પ્રાણનું એ પાન કરે છે.
૧૦૮૫. હું મૃત્યુને જોઉં છું કે માત્ર આંખો ? કે એ સુંદર હરણની દષ્ટિ છે ? કારણ કે આ સરળહેડયાની દષ્ટિમાં ત્રણેય સાથે જેવા મળે છે.
૧૦૮૬. જ્યારે ભ્રમરો વંકાતી થશે અને દષ્ટિ આડે આવરણ રચશે ત્યારે એ નેત્રોમાં મને કંપાની દેતી વિહ્વળતા પ્રગટાવવાનું બળ નહીં રહે.
૧૦૮૭. આ લાવણ્યમયીના રમણીય ઉરપ્રદેશને ઊવરતું વસ્ત્ર કોઢિત માતંગની આંખો પરના આવરણ જેવું છે. *
૧૦૮૮. સમરાંગણમાં મારો સામનો નથી કર્યો એમને પણ કંપાવતું મારું પુરુષત્વ એના રૂપાળા ભાક્ષપ્રદેશથી પરાસૂત થઈ જાય છે.
૧૦૮૯. જ્યારે તેની દષ્ટિ હરિણી જેવી નિષ્કપટ છે અને વિજય તેનું વિશિષ્ટ આશૂણ્ય છે, ત્યારે તેના નૈસર્ગિક રૂપને ક્ષતિ પહોંચાડતા અલંકારોની શી જરૂર ?
૧૦૯૦. મઘ તો એને ચાખનારાને જ આનંદ આપે છે : પ્રેમની જેમ એ જેવા માત્રથી જ કદી આનંદ આપતો નથી.

* એટલે કે, એ આવરણ ન હોત તો માણસ એના સૌંદર્યથી ઘવાઈને મૃત્યુ પામત. હાથી જ્યારે ઉગ્ર બનવાનો હોય ત્યારે મહાવત એની આંખોને ધાતુના ઢાંકણથી ઢાંકી દે છે.

પ્રકરણ ૧૧૦

પુરુષ

૧૦૯૧. સુરમો આંજલેલી તેની આંખોની એ દષ્ટિઓ છે : એક હૃદયને સન્તાપ આપે છે, બીજી વેદનાને શાંત કરે છે.
૧૦૯૨. પ્રેમીની આંખો બીજી ક્યાંક હોય ત્યારે એના પ્રત્યે કરેલા દષ્ટિના ગુપ્ત પલકારા એ માત્ર અર્થપ્રેમ નથી : એથી ઘણું વિશેષ છે.
૧૦૯૩. તેણે પ્રથમ જ્નેયુ' અને પછી નીચી નમી પડી : અમારી વચ્ચે ઝડપથી વધી રહેલા પ્રેમના તરુણ છોડને જાણે જળનું સિંચન કરતી હતી.
૧૦૯૪. હું એના પ્રત્યે જ્નેઉં છું ત્યારે એ નીચે જુએ છે : પણ હું બીજો જ્નેતો હોઉં છું, ત્યારે તે મારા પ્રત્યે દષ્ટિ કરે છે, અને મદ્દુ સ્મિત કરે છે.
૧૦૯૫. તેની દષ્ટિ મારા પ્રત્યે નથી એ સાચું છે : પણ એ મારા તરફ વેધક નજર કરે છે ત્યારે હું ખરેખર એના હૃદયમાં સ્મિતરૂપી આનંદને ઊછળતો જ્નેઉં છું.
૧૦૯૬. ક્રોધયુક્ત અપરિચિતોની જેમ બોલવાની તે ભલે યુક્ત કરે—પ્રેમીઓના શબ્દો એક ક્ષણમાં જ પરખાઈ આવશે !
૧૦૯૭. ઉમંગવિહોણી નિંદા અને ક્રોધયુક્ત દષ્ટિ : એ ઉપેક્ષાનો દંભ કરતી પણ હૃદયમાં તો આપણને ખરેખર ચાહતી વ્યક્તિઓનાં લક્ષણો છે.
૧૦૯૮. મારો વિનયયુક્ત દેખાવ અને મદ્દુ હાસ્ય જ્નેઈને તન્વાંગી તરુણીનું હૃદય દ્રવે છે : મારું 'પ્રેમભયુ' સ્મિત એને વિશેષ સૌન્દર્યવતી બનાવે છે.
૧૦૯૯. આપણને ચાહે છે એમની આંખોમાં જ આપણા પ્રત્યે અત્યંત ઉદાસીનતા જ્નેવા મળે છે, જાણે કે આપણાથી પૂર્ણપણે અપરિચિત હોય !
૧૧૦૦. જ્યારે આંખો આંખોને સંમતિ આપે છે, ત્યારે વાણી સર્વથા નિષ્પ્રયોજન છે.

પ્રકરણ ૧૧૧
મિલનનો મહિમા

પ્રિમી :

૧૧૦૧. પંચેન્દ્રિયમાંથી પ્રગટ થતા સર્વ આનંદો ચળકતાં કંગન પહેરતી આ અવિવાહિત કન્યામાં જોવા મળશે.
૧૧૦૨. રોગનું કારણ એક હોય, પણ તેનો ઉપચાર હંમેશાં બીજી ચીજમાં હોય છે : પણ આ રૂપવતી કન્યા જે તીવ્ર વેદના ભીમી કરે છે, તે તે તે એકતરી જ મટાડી શકશે.
૧૧૦૩. કમળ જેવી આંખોવાળા પરમેશ્વરનું જગત પ્રિયતમાના કામળ હાથ કરતાં વધુ મધુર હોય છે ?
૧૧૦૪. પ્રિયતમા દૂર હોય છે ત્યારે દઝાડે છે, પાસે હોય છે ત્યારે તાજગી પ્રેરતી શીતળતા અર્પે છે : ચરે ! આ વિલક્ષણ અગ્નિ તેણે ક્યાંથી હાથ કર્યો ?
૧૧૦૫. પુષ્પાચ્છાદિત કેશવાળી પ્રિયતમાની મોહિતી તો જુઓ ! હૃદય જે ધરૂં છે છે એ એના રૂપમાં જોવા મળે છે.
૧૧૦૬. દેવોના અમૃતમાંથી મારી ભોળી પ્રિયતમાના હાથ સર્જાયા છે : એનો પ્રત્યેક સ્પર્શ મારા મરણાસન્ન અવયવોને સજીવન કરે છે.
૧૧૦૭. દાન કર્યા પછી પોતાના ભાગે આવતો ખોરાક ખાનાર ગૃહસ્થને જેટલો અહ્લુત આનંદ થાય તેટલો આનંદ સુંદર પ્રિયતમાના આલિંગનથી થાય છે.
૧૧૦૮. જેમાં હવાને પણ અંતરાય કરવાનો નિષેધ હોય એ આલિંગન પ્રિમી દુગલને અત્યંત આનંદદાયક લાગે છે.
૧૧૦૯. રિસાળની નાખુશી, હૃદયની કુમાશ અને તાજગીભર્યાં આલિંગન : પ્રિમીઓ વ્યાવા માંધુર્યાની ઉગ્મણી કરે છે.
૧૧૧૦. મનુષ્ય અજ્ઞાનનો ઉત્કટતાથી અનુભવ કરે તેમ વિશેષ શાણો બને છે : વધુ ઉત્કટતાથી હું પ્રિયતમાને ચાહું તો એના સહવાસને વિશેષ માણી શકું.

પ્રકરણ ૧૧૨
સૌંદર્યનો મહિમા

પ્રેમી :

૧૧૧૧. હે ભાગ્યશાળી જૂઠ્ઠાં પુષ્પ, તું ટોમળ છે. પણ તારા કરતાં પણ વિશેષ ટોમળ મારા હૃદયને આકર્ષતાર છે.
૧૧૧૨. હે હૃદય ! તું પુષ્પ જુએ છે ત્યારે વ્યાકુળ થઈ જાય છે. ખરેખર, તું એમ માને છે કે માનવી તરફ નજર નાખી રહેલાં તમામ પુષ્પો પ્રિયતમાની આંખ જેવાં છે !
૧૧૧૩. એનો હાથ વાંસ જેવો છે : એની કાયા ટોમળ પણ જેવી છે : મોતી જેવું તેનું શિસ્ત છે : એના વક્ત્રુઓમાં સૌથી ખુશખોદાર સુગંધ છે. કાળજી આંખોની આંખો બરછી જેવી તીક્ષ્ણ છે.
૧૧૧૪. પ્રિયતમાની આંખોને પોતાના જેવો જ સુંદર જોઈને આસમાની રંગનું પુષ્પ નાર્સાપાસ થાય છે, અને એને જુએ છે ત્યારે શિર ઝુકાવી દે છે.
૧૧૧૫. એણે પોતાની કાયાને જૂઠ્ઠાં પુષ્પથી શણગારી છે, પણ એની દાંડલી કાઠી નથી. અરે, એના વજનથી એની કમર કચડાઈ જશે અને તતકાળ ભાંગી પડશે.
૧૧૧૬. આકાશના તારાઓ પોતાના પ્રદેશમાંથી બહાર આવે ત્યારે વિમાસણમાં પડી જાય છે કે ક્યો ચન્દ્ર છે, અને ક્યો સુંદરીનો ચહેરો છે.
૧૧૧૭. મુખ પર પ્રકાશ પથરાય ત્યારે જ જેની કળા વિકસે છે એ ચન્દ્રતા મુખ પર તો કલંક છે; પણ મારી પ્રિયતમાનું સૌંદર્ય નિષ્કલંક અને સ્વયંપ્રકાશિત છે.
૧૧૧૮. હે ચન્દ્ર, તારું કલાણુ થાવ ! આ સુંદરીની જેમ તારો ચહેરો ચમકે તો હું તને પણ ચાહીશ.
૧૧૧૯. પુષ્પ જેવી આંખોવાળી સુંદરીના ચહેરા સાથે સરસાઈ કરવા ઇચ્છતો હો તો તું બધા આગળ પ્રકટ ન થતો પણ મારા એકલા માટે જ પ્રકાશને.
૧૧૨૦. જૂઠ્ઠાં પુષ્પ અને હંસનાં પિચ્છ આ સુંદરીના પગ જેવાં સુંદર છે.

પ્રકરણ ૧૧૩

પ્રેમનો મહિમા

૧૧૨૧. કામળ સ્વરે બોલતી સુંદર સ્ત્રીના હોઠ પરનું એસ બાણે મધ અને દૂધનું સંયોજન છે.
૧૧૨૨. દેહ અને આત્મા વચ્ચે કેવો પ્રમળ પ્રેમ છે ? એવો જ પ્રેમ મને મારી ભોળી નાચિકા પ્રત્યે છે.
૧૧૨૩. મારી આંખનો કાકીમાંની પ્રતિમા ! તારું સ્થાન છોડ, અને હું જોને ચાહું છું એને જગા આપ. એને માટે અન્ય કોઈ શ્રેષ્ઠ નિવાસસ્થાન નથી.
૧૧૨૪. તે પાસે હોય છે ત્યારે બાણે જીવન છે, અને પાસેથી ખસી જાય છે ત્યારે મૃત્યુ જેવું લાગે છે.
૧૧૨૫. એને ભૂલું તો જ મને સુંદર અને મારકણી આંખોવાળી યુવાન અપરિણીત સ્ત્રી યાદ આવે છે : પણ એને કેમ ભૂલવી એ મને ખબર નથી.

પ્રેમિકા

૧૧૨૬. પ્રિયતમ મારી આંખોમાં એટલો સૂક્ષ્મ રીતે વસી ગયો છે કે ક્યારેય ખસવાનો નથી; આંખ મટકાવીશ તો પણ એને ઈજા થવાની નથી.
૧૧૨૭. પ્રિયતમ સદૈવ મારાં નેત્રોમાં વસે છે : એટલે તો હું કાજળ આંજતી નથી. કાજળ આંજું એટલામાં પ્રિયતમ ત્યાંથી ખસી જાય તો !
૧૧૨૮. પ્રિયતમ સદૈવ મારા હૃદયમાં વસે છે. એટલે તો ગરમ ખોરાક ખાતાં હું ડરું છું. રખેને એ દાઝી જાય તો !
૧૧૨૯. મને ભય છે કે હું મટકું મારીશ તો એક ક્ષણ માટે પણ તે તજી બહાર ચાડ્યો જશે. અને એ કારણે ગામના લોકો એના પર નિર્દયતાનો આક્ષેપ કરશે.
૧૧૩૦. મારા અંતઃકરણમાં તે પ્રેમથી વસે છે અને ક્યારેય દૂર ગયો નથી. છતાં ગામના લોકો બહાર કરે છે કે એણે મને તજી દીધી છે, અને તે નિર્દય છે.

પ્રકરણ ૧૧૪

ઔચિત્યની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન

પ્રેમી

૧૧૩૧. જેઓ પ્રિયતમાથી વિખૂટા પડેલા છે અને વિયોગનું દુઃખ સહન કરે છે એમને તાડનાં પાનની ભારી* પર સવારી કર્યા વિના છૂટકો નથી.
૧૦૩૨. દેહ અને આત્મા માનસિક યાતનાને ટેકા આપી શકે નહિ, એટલે એમણે તાડનાં પાન પર સવારી કરવાની સંમતિ આપી છે : એમણે તમામ નબ્બકત પગ તથે કચડી નાખી છે.
૧૧૩૩. મારી પાસે મનની દૃઢતા અને નબ્બકત અને હતાં : હવે તો પ્રેમથી ખૂરતા પ્રેમીઓ જેના પર સવારી કરે છે તે તાડનાં પાનની ભારી જ મારી પાસે છે.
૧૧૩૪. દૃઢતા અને નાજુકાઈથી બાંધેલા તરાપા પર મેં ભરોસો મૂક્યો હતો. પણ ધસમસતો તીવ્ર લાગણીનો પ્રવાહ એને ક્યાંતો ક્યાં ખેંચી ગયો છે !
૧૧૩૫. નાજુક કંકણું પહેરનારી અને પુષ્પ જેવી કામળ સુંદરીએ જ મને તાડનાં પાન અને સમીસાંજની વેદનાઓ આપી છે.
૧૧૩૬. ભોળા પ્રિયતમાનો વિચાર કરતાં મારી આંખો નિદ્રાબિહોણી થઈ ગઈ છે : એટલે આટલી મોડી રાતે હું તાડનાં પાનની ભારી પર ખેસીને જઈશ.
૧૧૩૭. સ્ત્રીના આત્મસંયમ કરતાં ખીજું કશું જ ભવ્ય નથી. હૃદયની કામદ્રાસના ગહન હોય તો પણ તે તાડનાં પાનની ભારી પર સવારી કરશે નહીં.

પ્રેમિકા

૧૧૩૮. તીવ્ર લાગણીઓ મારી વિવેકશક્તિને કે ભવમનસાઈને લક્ષમાં લેતી નથી અને નિશ્ચય ન હોય તેમ મારી ગુપ્ત વાતને ચોતરફ ખુલ્લી પાડે છે.
૧૧૩૯. મારી તીવ્ર લાગણીઓને લાગે છે કે એની ડોઈ દરકાર કરતું નથી. એટલે તો એ બહાર માર્ગો પર યથેચ્છ વિહાર કરે છે.
૧૧૪૦. મારી હાજરીમાં જ મૂર્ખ લોકો મને હસે છે : મેં જે મનોવેદના અનુભવી છે તેનો તેમને અનુભવ નથી.

* દક્ષિણમાં પહેલાં એવો રિવાજ હતો કે તાડનાં વૃક્ષનાં પાનની એક ભારી બનાવવામાં આવે. પછી પ્રેમી એના ઉપર ખેસે અને તેના મિત્રો અને પ્રેમનાં ગીતો ગાતાં ગાતાં ગામમાં લઈ જાય. આ વૃક્ષનાં પાન એટલાં કઠોર, ખરબચડાં અને ખાંચાખૂંચીવાળાં હોય છે કે એના ઉપર સવારી કરવી એ શહીદી મનાતી.

પ્રકરણ ૧૧૫

લોકનિંદા

પ્રેમી

૧૧૪૧. ગામમાં લોકનિંદા વધે છે એટલે દેહમાંથી ચાલ્યો ગયેલો જીવ પાછો ફરે છે : મારું સદ્નસીય છે કે એમને રહસ્યનો ખબર નથી.
૧૧૪૨. પુષ્પ જેવી આંખોવાળી મારી પ્રિયતમાના વિરલ ગુણને ગામના લોકો બળુતા નથી : લોકનિંદાએ તો મને પ્રિયતમા સુલભ કરી આપી છે !
૧૧૪૩. ગામની નિંદા મારે માટે શું અમૂલ્ય ચીજ નથી ? પ્રિયતમાને પ્રાપ્ત કર્યા વિના, હું એને મેળવી ચૂક્યો હોઉં તેમ લાગે છે.
૧૧૪૪. આ લોકનિંદાએ એને માટેની મારી લાગણીને વધારી દીધી છે : એના વિના આખી ઘટના નીરસ બની જત.
૧૧૪૫. સુરાના એક પ્યાલાથી જેમ શરાબીની તૃપ્તિ વધે છે, તેમ એની લાગણી-એની બીજાઓ દ્વારા ખોળ, પ્રેમી માટેના માધુર્યમાં વધારો કરે છે.

પ્રેમિકા

૧૧૪૬. અમારી મુલાકાત માત્ર એક જ દિવસની હતી : પણ એ વિષેની લોકનિંદા તો રાહુરૂપી સર્પ ચન્દ્રને ગળી ગયો ત્યારથી શરૂ થઈ ગઈ છે !
૧૧૪૭. મારી મનોવેદનાને પોષવામાં લોકોની વાતોએ ખાતરની અંતે માતાના ડંપકાએ પાણીની ગરજ સારી છે.
૧૧૪૮. લોકનિંદા કરીને મારી લાગણીએને હણી નાખવી એ ઘી રેડીને અગ્નિ હોલવવા જેવું છે.
૧૧૪૯. આ લોકનિંદાથી મારે શરમાવાનું છે ? તેજ મને કહેતો હતો કે હરીશ નહીં, અંતે તમારો જ્ઞેનારાનો નિંદાથી તેણે જ મને તજ દીધી છે.
૧૧૫૦. હૃદયથી હું ઇચ્છતી હતી એ નિંદા ગામનાં ટોળાંએ મારા કાન્ને જ કરી છે : હું માગણી કરીશ તો પ્રિયતમ મારો અસ્વીકાર નહીં કરે.

વિભાગ બીજો

પ્રેમપાવિત્ર્ય

પ્રકરણ ૧૨૬

વિરહવેદના

પ્રેમિકા

૧૧૫૧. આપણા વિયોગ ન થવાનો હોય તો મને કહે : તું જલદી પાછો ફરીશ એ કહેવાનું હોય તો, ત્યાં સુધી જે જીવતું રહેવાનું હોય તેને જ કહે.
૧૧૫૨. એક સમય એવો હતો કે એને જોતો અને પરમ આનંદ થતો : હવે તો એનું આલિંગન મને ઉદાસ કરી મૂકે છે, કારણ કે મને લાય છે કે તે વિખૂટો પડવાનો છે.
૧૧૫૩. મારા હૃદયને જાણતી વ્યક્તિના હૃદયમાં પણ વિયોગનો વિચાર સંતાઈ રહ્યો હોય તો અજાણી વ્યક્તિ ઉપર વિશ્વાસ મૂકવો અશક્ય છે.
૧૧૫૪. 'આનંદમાં રહો' એવી આજ્ઞા કરનાર જ મારાથી વિખૂટા પડવાનો વિચાર કરે, એ કેવું વિચિત્ર! એના ગંભીર વચન ઉપર વિશ્વાસ મૂકું તો હું ઉપાસલપાત્ર ગણાઉં ?
૧૧૫૫. હે સખી, મારું જીવન બચાવવા ધરતી હો તો એને જતો અટકાવ : તે મારાથી વિખૂટો થશે તો, મને લાય છે કે, એનાં પુનરાગમન વેળા એનો સત્કાર કરવા હું જીવતી નહીં હોઉં.
૧૧૫૬. 'હું વિદાય લઈશ' એવું સન્મુખ કહેવાની એનામાં કઠોરતા છે ત્યારે, મારું જીવન બચાવવા તે ક્યારેય પાછો ફરશે એની સહેજ પણ આશા નથી.
૧૧૫૭. મારા કાંઠાને યરાયર બંધબેસતાં કંકણો સરી પડ્યાં છે એ જ કારણે, મારો સ્વામી વિદાય થયો છે એની વાત તો નહીં ફેલાય ?
૧૧૫૮. જિગરી મિત્રો વિનાના સ્થળમાં જીવન અકારું બની જાય છે : પણ પ્રિયતમનો વિયોગ તો એથીયે અકારો છે.
૧૧૫૯. સ્પર્શાએ તો જ દહાય એવા અગ્નિ પાસે પ્રેમ જેવી તાકોત છે, જે દૂર રહીને પણ બાળી શકે ?
૧૧૬૦. વિદાય એને વિયોગની મનોબાતના વેડી શકે તેમ જ પ્રિયતમનું પુનરાગમન થાય ત્યાં સુધી જીવી શકે એવા ઘણા છે એ સાચું નથી શું ?

પ્રકરણ ૧૧૭

વિરહશોક અને દુઃખ

પ્રેમિકા

૧૧૬૧. ઝરણાનાં પાણીને ગમે તેટલું ખાલી કરો તો પણ વારંવાર ઉભરાય છે :
તે પ્રમાણે મારી વેદના જેમ-જેમ ગુપ્ત રાખવા કોશિશ કરું છું, તેમ
તેમ તે વધુ ને વધુ પ્રગટ થાય છે.
૧૧૬૨. શોકને છુપાવવાનું મારું ગળું નથી, છતાં એને પ્રકટ કરવામાં નિમિત્ત.
બનેલાને એ વિશે કહેતાં હું સંપ્રાય અનુભવું છું.
૧૧૬૩. મારા જીવનનાં એ અતિમોમાં એક છેડે તોત્ર લાગણી અને ખીજે છેડે
નાજુકાર્થ ધણા ભાર સાથે લટકી રહ્યાં છે : નિઃસહાય રીતે વેદના
અનુભવતી કાયા એમના વજનથી તૂટી પડે છે.
૧૧૬૪. પ્રિયતમ માટે તોત્ર લાગણીનો મહાસાગર મારામાં ઊછળી રહ્યો છે :
પરંતુ તેને તરી જવા વિશ્વસનીય નૌકા નથી.
૧૧૬૫. મિત્રો હોય ત્યારે પણ દુઃખને કારણે ઝૂરવું પડે છે, તો શત્રુઓ હશે ત્યારે
શું નહીં થાય ?
૧૧૬૬. પ્રેમજન્ય આનંદ સાગર જેટલો વિશાળ છે : પણ ત્યારે એ યાજવા
માંડે છે ત્યારે એમાંથી જન્મતી વેદના વધુ ઊંડી હોય છે.
૧૧૬૭. હું પ્રેમના તોફાની મહાસાગરમાં તરું છું, પણ એના કોઈ કિનારાની
જસૂરસી કરતી નથી : મધ્ય રાત્રિએ હું એકલી હોઉં છું અને મને
સાન્ત્વન આપનાર કોઈ હોતું નથી.
૧૧૬૮. કૃપાળુ રાત્રિ તમામને હિંડોળી ઊંઘાડી દે છે : મારા સિવાય એને કોઈ
સાથ આપનાર નથી.
૧૧૬૯. નિર્દય પ્રિયતમની અપેક્ષાએ ધીમે ધીમે ગતિ કરતી રાત્રિ આજે મને
વિશેષ નિર્દય લાગે છે.
૧૧૭૦. તે જ્યાં છે ત્યાં, મારા હૃદયની માફક મારી આંખો દોડી શકે તો, એને
અશ્રુઓનો મહાસાગર તરવો ન પડે.

પ્રકરણ ૧૧૮

ઉત્કંઠાથી રાહ ભેઠ આંખો નિસ્તેજ કરવી

પ્રેમિકા

૧૧૭૧. આંસુની આ ફરિયાદ શા માટે? એણે જ મને પ્રિયતમ દેખાડ્યો છે એટલે તો આ શોકદાયક સંતાપ મારા પર આવી પડ્યો છે.
૧૧૭૨. કેવી વિચિત્ર વાત કે ઉતાવળ કરી પ્રિયતમ ઉપર દૃષ્ટિ નાખનાર આંખો પોતાની ભૂલતાં પરિણામો ધીરજપૂર્વક સહન કરવાને બદલે આજે શોક કરે છે.
૧૧૭૩. તે દિવસે આંખોએ સ્વેચ્છાએ જ તેના પર દૃષ્ટિ માંડી હતી, અને આજે પોતાની મેજે અશ્રુઓ સારે છે : તે પોતાની ભતતે કેવી હાશ્યારપદ બતાવે છે!
૧૧૭૪. મને બાળીને ખાખ કરનારા અસાધ્ય સંતાપનો વારસો સોંપ્યા પછી આંખો અશ્રુઓનો તમામ સંચય ખાલી કરી સુકાઈ ગઈ છે.
૧૧૭૫. મહાસાગરથી પણ વ્યાપક મનોવેદના લાવનાર મારી આંખો હવે શોકથી ખૂરે છે અને ઊંઘી પણ શક્તી નથી.
૧૧૭૬. જે આંખોએ મારામાં વેદના ઊભી કરી એ જ આજે સંતાપનો ભોગ બની છે : મારા માટે એ પ્રિય અદાવત છે.
૧૧૭૭. સત્યાનાશ જન્મે એ આંખનું, જે તે દિવસે આવેશથી, આતુરતાથી અને લુબ્ધપણે એના દેહ પર ઠેરાઈ હતી! હવે તો એ ખૂરીખૂરીને મૂળમાંથી સુકાઈ જાય તો સારું.
૧૧૭૮. પ્રેમ ન મળે છતાં અન્યને પ્રેમ કરનારા આ જગતમાં છે ! પણ મારી આંખોને તો એને જોયા વિના ક્યાંયથી પ્રતિભાવ મળતો નથી.
૧૧૭૯. તે દૂર હોય અથવા તો એનું પુનરાગમન થવાનું હોય ત્યારે મારી આંખો નિદ્રા લેતી નથી : એના ભાગ્યમાં તો અખંડ વેદના જ સહન કરવાની છે.
૧૧૮૦. મારી આંખોની જેમ લોકોની આંખો બધું જ પ્રકટ કરી દેતી હોય ત્યારે, ગુપ્ત વાતોને છૂપી રાખવા ધ્રુચ્છતી આંખોના ભાવોને કળવાનું અબળણ્યાઓને અધરું નથી લાગતું.

પ્રકરણ ૧૧૮

પ્રેમના વિયોગથી નિસ્તેજતા

પ્રિમિકા

૧૧૮૧. પ્રિયતમની વિદાયને સંમતિ આપનાર હું જ હતી : મારી નિસ્તેજતાની ક્રિયાદ હવે હું કોને કરું ?
૧૧૮૨. નિસ્તેજતા મારા પ્રિયતમનું સંતાન હોવાનો ગર્વ કરે છે, એટલે તો એ મારી સમગ્ર કાયા પર ફરી વળે છે, અને એના પર સવાર થાય છે.
૧૧૮૩. મારાં સૌંદર્ય અને નમ્રતાને તેણે હરી લીધાં છે. બદલામાં હૃદયની વ્યથા અને નિસ્તેજતા સિવાય કંઈ જ આપ્યું નથી.
૧૧૮૪. મારા હૃદયમાં હું એના સિવાય કોઈનો વિચાર કરતી નથી; મારી જીભથી માત્ર તેના જ ગુણગાન કરું છું : છતાં કેવો બહુ છે ! મારી કાયા પર ક્રીકાશ વ્યાપી ગઈ છે.
૧૧૮૫. તે દિવસે પણ પ્રિયતમ ત્યાં ગયો, અને ક્રીકાશ મને અહીં શોધતી આવી !
૧૧૮૬. દીવો હોલવાઈ જાય તેની અંધકાર રાહ જુએ છે, તેમ ક્રીકાશ પ્રિયતમથી થનારા મારા વિયોગની રાહ જુએ છે.
૧૧૮૭. હું એના આલિંગનમાં સમાઈ ગઈ છું : ટૂંક સમયને માટે જ હું તેનાથી વેગળી પડી, અને જુઓ, જાણે ક્રીકાશ મને ગળી ગઈ છે.
૧૧૮૮. ‘જુઓ તો ખરા, એ કેવી પાંડુર અને ફિક્કી પડી ગઈ છે’ એમ કહી મને ઠપકો આપનારા લોકો છે : પરંતુ મને તજ જવા માટે એને ઠપકો આપનાર કોઈ નથી.
૧૧૮૯. હે સખી, ખરેખર તું એને તમામ હાનિકારક ઉદ્દેશોમાંથી નિર્દોષ જાહેર કર : મારી કાયાની સૃષ્ટિસખી ક્રીકાશનો તને કોઈ ખેવના નથી.
૧૧૯૦. મારી ચામડીની ક્રીકાશ માટે લોકો મહેણાંટાણાં મારશે તો મને ગમશે : પણ એક શરતે કે મારા પ્રિયતમ પર નિર્દયતાનો આરોપ ન મૂકે.

પ્રકરણ ૧૨૦

પતિની એકરૂપતાના અભાવે હૃદયવેદના

પ્રેમિકા

૧૧૯૧. પોતે જેને વહાલાં ગણતાં હોય તેમનો પ્રેમ મેળવનાર જ મૃદુ અને અતિ મધુર પ્રેમકળ ખાઈ શકે છે.
૧૧૯૨. વિશ્વને મન જેમ વર્ષા તેમ પ્રિયતમાને મન એને ચાહનાર પ્રિયતમની કોમળતા.
૧૧૯૩. પોતે જેને ચાહતા હોય તેમનો પ્રેમ મેળવનારા જ પોતાના સુખનું અભિમાન લઈ શકે.
૧૧૯૪. બીજા પ્રેમ કરે તેથી શું? પ્રિયતમનો પ્રેમ ન મળે તો સ્ત્રીને ધરતી પર કોઈ સુખ નથી.
૧૧૯૫. હું એને ચાહું છું, એટલું એ ચાહતો ન હોય તો મારા પ્રિયતમના પક્ષપાતની અપેક્ષા શી રીતે રાખી શકું?
૧૧૯૬. લાકડી પરનો બોજ અને બાજુ હોય તો ઊંચકવામાં મળ આવે છે. તેવું જ પ્રેમનું છે. પણ એકપક્ષી પ્રેમ હોય તો ત્રાસદાયી થઈ પડે છે.
૧૧૯૭. કામદેવ મારા પર જ હસ્યો કરે છે, કારણ કે મારાં દુઃખો અને યાતનાઓ જેવા માટે તેને આંખો નથી.
૧૧૯૮. સ્ત્રીસમું આ જગતમાં કોઈ દૃઢનિશ્ચયી નથી. પ્રિયતમના માયાળુ સંદેશાઓ ન મળે છતાં તે શુભવાનું ચાલુ રાખે છે.
૧૧૯૯. પ્રિયતમ અનુદાર હોવા છતાં એના તરફથી આવતો કોઈ પણ સંદેશ કાનને પ્રિય થાય છે.
૧૨૦૦. હે હૃદય, તારું ક્યાણુ થાવ! તને જે ચાહતો નથી તેની આગળ તું શોક પ્રદર્શિત કરે છે : એવું અને કે તું સાગર સૂકવવાનો પણ પ્રયત્ન કરે!

પ્રકરણ ૧૨૧
ગેરહાજરીનો ઉદ્દેગ

પ્રેમી

૧૨૦૧. સ્મરણ માત્રથી પ્રેમ હૃદયને ઉભા આપે છે : પ્રેમ મદિરા કરતાં ય મધુર છે.

૧૨૦૨. જે ક્ષણે મારા ચિત્તમાં પ્રિયતમાની પ્રતિમાનું સ્મરણ કરું છું એ ક્ષણે જ મારો શોક અદૃશ્ય થઈ જાય છે : ખરેખર, પ્રેમ સક્ષણ રીતે બહુમૂલ્ય છે.

પ્રેમિકા

૧૨૦૩. મને હેકકી આવતાં આવતાં અટકી ગઈ : મારું ચિંતવન કરવાનું વિચારીને પછી એમણે માંડી વાળ્યું હશે ?

૧૨૦૪. એના હૃદયમાં મારું કોઈ સ્થાન ખરું ? એ મારા હૃદયમાં વસે છે એમાં તો ક્યારે ય શંકા નથી.

૧૨૦૫. ધૃષ્ટિથી એ મને એના હૃદયમાંથી વર્જિત કરે છે : મારા હૃદયમાં એ નિરંતર વસે છે, એની એને શરમ નથી આવતી ?

૧૨૦૬. અમારા મિલનનું સ્મરણ જ મને હજી સુધી જીવંત રાખે છે : મારામાં ખીજું ક્યું જીવંત તરવ છે ?

૧૨૦૭. મારી સ્મૃતિ એનાથી પરિપૂર્ણ છે છતાં મારું હૃદય અંદરથી બળે છે : તો હું એને ભૂલી જઈશ તો મારી શી સ્થિતિ થશે ?

૧૨૦૮. મારા પ્રિયતમનું હું કેટલી પણ વાર સ્મરણ કરું, તે મારા પ્રત્યે રોષ નહીં કરે : મારો પ્રિયતમ એટલો તો અનુગ્રહ મારા પ્રત્યે કરે છે !

૧૨૦૯. 'આપણે એ લિનન નથી, એક અને અદ્વિતીય છીએ' એવું કહેનાર મારા પ્રિયતમની કરતાનો વિચાર હૃદય કરે ત્યારે ખરેખર જીવન સમાપ્ત થતું લાગે છે.

૧૨૧૦. મારા હૃદયમાં શાશ્વત સ્થાન અંકિત કરીને વિખૂટા પડેલા પ્રિયતમ પર મારી દૃષ્ટિ પુનઃ ન કરે ત્યાં સુધી હે ચન્દ્ર, મારી પ્રાર્થના છે કે તું ક્ષિતિજ પર અસ્ત ન થતો.

પ્રકરણ ૧૨૨ સ્વપ્નાવસ્થાનો મહિમા

પ્રેમિકા

૧૨૧૧. પ્રિયતમનો સદેશો લાવનાર સ્વપ્નનાં હું શાં શાં અભિવાદન કરું ?
૧૨૧૨. જો હું મારી આંખને નિદ્રા માટે સમજાવી શકું તો સ્વપ્નમાં મારા પ્રિયતમ પાસે જીડીને પહોંચું ને હજી સુધી હું કેમ જીવન ટકાવી શકી તેની કથા કહું.
૧૨૧૩. તેને સ્વપ્નમાં જોઉં છું એ કારણે જ મારું જીવન ટકે છે : જાગૃતિમાં તો એ એવું સુખ પણ ખતાવતો નથી.
૧૨૧૪. સ્વપ્ન મને પ્રેમનો પૂર્ણ આનંદ આપે છે, કારણ કે જાગૃત અવસ્થામાં મારા પર કૃપા કરવાની ના પાડનારને તે પ્રત્યક્ષ કરે છે.
૧૨૧૫. પ્રિયતમનાં દર્શન થતાં હોય ત્યાં સુધી જ સ્વપ્ન ઉલ્લાસથી પરિપૂર્ણ છે : જાગૃત અવસ્થાની તો વાત જ શું કરવી ?
૧૨૧૬. જો જાગૃત અવસ્થા જ ન હોત તો કેવું સારું ! તો મારું સ્વપ્ન ક્યારેય ખંડિત ન થાત અને મારો પ્રિયતમ મારાથી ક્યારેય વિખૂટો ન પડત.
૧૨૧૭. જાગૃત અવસ્થામાં હોઉં છું ત્યારે તે મારી પર દયા કરતો નથી, તો પછી સ્વપ્નોમાં એ વારંવાર શા માટે આવે છે ?
૧૨૧૮. નિદ્રામાં તે મને આલિંગન આપે છે અને જેવી આંખો ખોલુ છું કે હૃદયમાં ધસી આવે છે.
૧૨૧૯. મારો પ્રિયતમ મને મળતો જ નથી એવો ઉપાલંભ આપનાર ક્યાંથી જાણી શકે કે એ મને સ્વપ્નમાં નિત્ય મળે છે ?
૧૨૨૦. લોકો તો કહે છે કે એ મને છોડીને ચાલ્યો ગયો છે : તેઓ સ્વપ્નમાં એને નહીં જોતા હોય એટલે એમ કહેતા હશે ?

પ્રકરણ ૧૨૩
સંધ્યાકાળનો ઉદ્દેગ

પ્રિમિકા:

૧૨૨૧. સંધ્યાદેવી, તને નમસ્કાર : પણ તને સંધ્યાદેવી કાણુ કહે છે ? ખરેખર, તો તું પરિણીતોના પ્રાણુ હરનારી છે !
૧૨૨૨. હે સંધ્યા, તું ખિન્ન અને નિસ્તેજ દેખાય છે. હે પ્રિય, તું કૃપા કરી કહે કે તારો પ્રિયતમ મારા પ્રિયતમ જેટલો જ નિર્દય છે ?
૧૨૨૩. ઝાકળભીની સંધ્યા એક સમયે મારી પાસે કાંપતી અને નિસાસા નાખતી આવતી : હવે તો એ હિંમતપૂર્વક આગળ ધપે છે અને મારા હૃદયમાં શોક અને નિરાશા છવાઈ ન્ય છે.
૧૨૨૪. પ્રાણુકંઠ દેનાર વધસ્થાન પ્રતિ આગળ વધે તેમ, પ્રિયતમ દૂર હોય ત્યારે સંધ્યા મારા તરફ પગલાં માંડે છે.
૧૨૨૫. પ્રભાત પર મેં શો ઉપકાર કર્યો છે ? અને સંધ્યાતું મેં શું યગાડ્યું છે ? (પ્રભાત શોકને શાંત કરે છે : સંધ્યા વિશેષ તીવ્ર બનાવે છે.)
૧૨૨૬. અરે દિવસ ! મારો પ્રિયતમ મારી પાસે હતો ત્યાં સુધી સંધ્યાના કાંપની વેદના આટલી દીર્ઘ હોય એ હું ક્યારેય જાણતી નહોતી.
૧૨૨૭. આ વિરહદુઃખ પ્રાતઃકાળે કળી સમ હોય છે; દિવસ દરમ્યાન એક એક પાંખડી ખૂલે છે અને સંધ્યાકાળે તો પૂર્ણપણે ખીલી ઊઠે છે.
૧૨૨૮. લોકો એને ગોપાલતી વાંસળી કહે છે, પણ મારે માટે તો એ ખરેખર જીવલેણ શસ્ત્ર છે : સંધ્યાકાળનું આગમન થયું હોય તેમ એ મારા હૃદયને વીધે છે.
૧૨૨૯. જે સંધ્યાએ મને ઉન્મત્ત બનાવી દીધી છે તે જો સહેજ પણ આગળ વધશે તો થોડા સમયમાં સમગ્ર નગર શોકથી છવાઈ જશે, કારણ કે હું તો મૃત્યુ જ પામીશ.
૧૨૩૦. જે પ્રાણુ મને વળગી રહ્યો છે તે તો તત્કાલ ચાલ્યો જશે, કારણ કે લક્ષ્મી પાછળ ઉન્મત્ત બનેલા તેની સ્મૃતિતું સંધ્યાકાળે સ્મરણ કરાવે છે.

પ્રકરણ ૧૨૪
સુંદર શરીરની કૃશતા

પ્રેમિકા

૧૨૩૧. તારા સુખમાં વૃદ્ધિ કરવા જ હું જઈ છું એમ કહીને ગયેલા પ્રિયતમનો મારી આંખો વિચાર કરે છે : હવે એ પુષ્પોને સુખ યતાવતાં પણ શરમાય છે.
૧૨૩૨. વહેતાં અશ્રુઓવાળી મારી નિસ્તેજ આંખો એવી દેખાય છે કે અન્ય સમક્ષ મારા પ્રિયતમની નિષ્કુરતા પ્રગટ કરી ખેસે.
૧૨૩૩. જે યાહુ વિવાહના દિવસે આનંદથી ફૂલ્યા નહોતા સમાતા તે આજે એવા દેખાય છે કે સમગ્ર વિશ્વ સમક્ષ વિદાયની ઉદ્દેશીપણા કરશે.
૧૨૩૪. પ્રિયતમના વિરહથી યાહુએ પરિચિત સૌન્દર્ય ગુમાવી દીધું છે, અને એવા તો કૃશ થઈ ગયા છે કે ખિમાં રહેતાં કંકણો પણ આપોઆપ સરી પડે છે.
૧૨૩૫. પરિચિત સૌન્દર્યની સાથેસાથ સદૈવ કંકણોને પણ ગુમાવનાર યાહુ નિષ્કુરની નિષ્કુરતા તારસ્વરે ઉદ્દેશીપિત કરે છે.
૧૨૩૬. લોકો પ્રિયતમને નિર્દય રીતે ઉપાલંભ આપે છે એટલે હું કૃશ થતા અને કંકણોને પડવા દેતા મારા યાહુની નિંદા કરું છું.
૧૨૩૭. હે મારા હૃદય, તારે યશ નોઈએ છે ? તો તું નિર્દય પ્રતિ જા અને મારા યાહુ કૃશ થવાથી જે ચર્ચા જાગી છે તે તેમને જણાવ.

પ્રેમી

૧૨૩૮. એક દિવસ પરસ્પર સ્નેહલિંગન કરતા હતા, ત્યારે મેં ભુજબંધને સહેજ શિથિલ કર્યો અને તરત જ મુગ્ધાનો ભાલપ્રદેશ વિવર્ણ થઈ ગયો.
૧૨૩૯. દહાલિંગન વેળાએ એક શ્વાસોશ્વાસ પણ અમારી વચ્ચે પ્રવેશી જાય તો જળ ભરેલાં વાદળની જેમ એની વિશાળ આંખોમાંથી એકાએક રક્ત વહેવા માંડશે.
૧૨૪૦. સુંદર ભાલપ્રદેશને વિવર્ણ થયેલો નોઈ આંખો માત્ર નિસ્તેજ ન થઈ, એ વિલાપ પણ કરવા લાગી.

પ્રકરણ ૧૨૫
હૃદયને સંબોધન

પ્રેમિકા

૧૨૪૧. હે મારા હૃદય, આ અસાધ્ય રોગનો કાઠ ઉપચાર તું નહીં વિચારે ? વિચારીને મને નહીં જણાવે ?
૧૨૪૨. મારા હૃદય, શાંત થા ! તું મૂખ છે : એને તારા પ્રત્યે પ્રેમ નથી અને તું એની અનુપસ્થિતિનો શોક કરે છે.
૧૨૪૩. હે હૃદય, અહીં ખેસવાનો અને એનું ચિંતન કરીને જૂરવાનો શો અર્થ ? આપણામાં શોક ઉપસ્થિત કરનાર તો આપણને સંભારતો પણ નથી.
૧૨૪૪. હૃદય, તું એની પાસે જતું હોય તો તારી સાથે આ આંખો પણ લઈ બન ! નહીંતર એનાં દર્શન માટે અંખતી એ મારો લક્ષ કરી જશે.
૧૨૪૫. આપણે એને વળગી રહીએ છતાં તે આપણી ઉપેક્ષા કરતો હોય તો ય હે હૃદય, શત્રુની જેમ આપણે એને તણ દર્ષ શકીએ ?
૧૨૪૬. હે હૃદય, મૈત્રીની કળામાં કુશળ એવા પ્રિયતમ પ્રતિ તું દષ્ટિ કરે છે ત્યારે રોષ તો શું પણ બધું જ ભૂલી જઈને આલિંગનમાં સમાઈ જવા દોડશે. મને તો શંકા છે કે તારો રોષ પણ કલ્પિત છે.
૧૨૪૭. હે મારા હૃદય, તું પ્રેમ તણ દે અથવા લલગ છોડી દે. એકીસાથે બંનેનું આલમ્બન બંતવા હું અસમર્થ છું.
૧૨૪૮. દયા નિમિત્તે તે પાછો નહીં કરે એટલે તું નિઃશ્વાસ નાખે છે, અને તારાથી જણીજોઈને વિખૂટો પડ્યો છે તો પણ તું એને શોધવા જઈશ તો હે હૃદય, તને ખરેખર સ્વમાનનું જ્ઞાન નથી.
૧૨૪૯. તું જાણે છે કે પ્રિયતમ તારામાં જ વસ્તો છે, ત્યારે હે હૃદય, તું કોનું મિલન અંખે છે ?
૧૨૫૦. આપણને છોડી ચાલ્યા ગયેલા પ્રિયતમનો આપણા હૃદયમાં સહેજ પણ વધારે વાર સત્કાર કરીશું તો આપણે વિશેષ ક્ષીણ થવાનાં.

પ્રકરણ ૧૨૬

ગૌરવભર્યો સંકેત ગુમાવવો

પ્રેમિકા

૧૨૫૧. વિનયના આગળથી બંધ થયેલું દ્વાર પણ પ્રથળ પ્રેમની પરશુને નમતું આપે છે.
૧૨૫૨. પ્રેમ નિર્દય છે : મધ્ય રાત્રિએ તે મારા હૃદયને પીસે છે.
૧૨૫૩. મારા પ્રેમને હૃદયપિંજરમાં પૂરી રાખવા ખરેખર પ્રયત્ન કરું છું : પણ સૂચના આપ્યા વિના તે પ્રકટ થઈ જાય છે.
૧૨૫૪. હું મારા વર્તનમાં સાચી અને વિનયશીલ હતી તેનું મને ગૌરવ હતું : પણ શું કરું ? સર્વ આવરણો દૂર કરી પ્રેમ પ્રગટ થાય છે.
૧૨૫૫. પ્રિયતમે કઠોરપણે ત્યાગ કરી દીધો છો ત્યારે તેને શોધવા જવાની ના પાડતું નિષ્કુર સ્વાભિમાન પ્રેમગ્રસ્ત માટે અપરિચિત છે.
૧૨૫૬. હે શોક ! તું મને કેમ આહ છે ? જેણે મને નિષ્કુરપણે તજી દીધી એને હું અનુસરું એમ ધરું છે ?
૧૨૫૭. પ્રિયતમ અમને જો પ્રેમથી નવાજે તો અમે તત્કાળ સર્વ આત્મનિગ્રહો ભૂલી જઈએ છીએ.
૧૨૫૮. પ્રપંચમાં ચતુર મિથ્યાભાષીની નમ્ર વાણી સ્ત્રીની શાલોનતાની રક્ષાને તોડી નાખે છે.
૧૨૫૯. હું ગુસ્સે થઈ, જતી રહેવા ઇચ્છતી હતી પણ મેં એને આલિંગન આપ્યું, કારણ કે, મેં જોયું કે મારું હૃદય તો એને ક્યારનું ય મળી ચૂક્યું હતું.
૧૨૬૦. અગ્નિમાં ચરબી ઓગળે તેમ જેમનું હૃદય દ્રવે છે તેઓ મનમેળ કરવાની ક્યારેય ના પાડી શકે ખરા ?

પ્રકરણ ૧૨૭

પ્રેમીઓની મિલનઝંખના

પ્રેમિકા

૧૨૬૧. મારી આંખોએ ચમક ગુમાવી દીધી છે અને નીરસ બની ગઈ છે : દીવાલ પર ટપકાવેલા દિવસો ગણીગણીને મારી આંગળીઓ ધસાઈ ગઈ છે.
૧૨૬૨. સખી ! હું આજે જ ભૂલી જઈં તો શું ખોટું ? મારું સૌન્દર્ય મને ત્યજીને ચાલ્યું ગયું છે અને કંકણ હસ્તમાંથી સરી ગયાં છે.
૧૨૬૩. વિજય મેળવવાની આકાંક્ષાએ તે મારાથી છૂટો પડ્યો : હું હજી જીવું છું તે તેના પાછા આવવાની મારી ઝંખનાને લીધે જ.
૧૨૬૪. મારી ભાવના પ્રત્યે લાગણી દર્શાવ્યા વિના તે મારો સંગાથ છોડી ચાલ્યો ગયો : છતાં તે ત્વરિત પાછો ફરશે એ વિચાર માત્રથી મારું હૃદય આનંદથી ઊભરાય છે.
૧૨૬૫. મારા પ્રિયતમને એક વાર આંખો ભરીને નિહાળી લેવા દો : મારા કૃશ હાથ પર પછી ક્યારે ય વિવર્ણતા જોવા નહીં મળે.
૧૨૬૬. મારા સ્વામીને ઘરે પાછો તો ફરવા દો : એક જ દિવસમાં એની ઉપસ્થિતિનું અમૃત ખી લઈશ અને શરીરને કૃશ કરતા રોગને વિદાય આપીશ.
૧૨૬૭. નેત્રદીપક ! પ્રિયતમ ઘેર આવશે ત્યારે એની દીર્ઘ અનુપસ્થિતિથી ગુસ્સે થઈશ ? કે એને આલિંગીશ ? કે પછી ખતે ?

પ્રેમી

૧૨૬૮. રાજની ભલે તત્કાળ યુદ્ધ શરૂ કરે અને વિજય પ્રાપ્ત કરે ! હું સાંજે ઘરે પાછો ફરું અને મારી પ્રિયતમા સાથે ભોજન કરું !
૧૨૬૯. જે દિવસો ગણે છે અને દૂર રહેલો પ્રિયતમ પાછો ફરે એ માટે ખૂરે છે તેને એક દિવસ એક અઠવાડિયા જેટલો લાખો લાગે.
૧૨૭૦. હું પાછો ફરું, તેને મળું કે સ્નેહાલિંગન આપું તે પહેલાં જ મારી પ્રિયતમાનું હૃદય ભગ્ન થયું હશે તો શું કામનું ?

પ્રકરણ ૧૨૮

અપ્રગટ વિચારો જાણવા

પ્રેમી

૧૨૭૧. પ્રિયે! તું તારા વિચારો છુપાવવાનો ભલે પ્રયત્ન કરે, પણ તારી આંખો તને સાથ નથી આપતી, અને મને કહે છે કે તારા ઉપદેશમાં કોઈ વિચિત્ર લાગણી ખળભળી રહી છે.
અવાક સ્ત્રીને ઉદ્દેશીને —
૧૨૭૨. તારું સૌંદર્ય નેત્રદીપક છે. તારા બાહુ વાંસની કુંપળ જેવા છે; હે સરળહૃદયા! સ્ત્રીઓમાં પ્રકૃતિદત્ત સંકાય તો હોય છે, પણ તારી લજ્જાનો તો પાર નથી!
૧૨૭૩. સ્ફટિક મોતીમાંથી સૂત્ર દેખાય એમ તારા પારદર્શક હૃદયમાંથી પસાર થતા વિચારો કળી શકાય છે.
૧૨૭૪. કળીમાં અપ્રગટ સુગંધ ભરેલી છે : આ સુગંધના અર્ધશ્મિતમાં ગહન મર્મ.
૧૨૭૫. હું જે એને તણને જાણું તો એ મારી પાછળ પાછળ આવે એવા વિચારો એને સ્ફૂર્યા અને એણે ચતુરાઈથી જોપચ્યા એથી તો મારી વેદનાને સાંત્વનની શીતળતા સાંપડી!
પ્રિયા એકાંતમાં પોતાને સંબોધે છે :
૧૨૭૬. તે મારા પ્રત્યે અતિ માયાળુ અને સ્નેહાળુ છે : મને ભય છે કે એના હૃદયમાં એવું કંઈક છે કે જે એ ભાગ્યે જ છુપાવી શકે : ફરી વિરહ ભોગવવો પડશે એવું ભાવિ દેખાય છે.
૧૨૭૭. હું જાતે વાંચી લઉં તે પહેલાં ત્વરિત ગતિએ મારા કંકણે મારા કૃપાવંત પતિના હૃદયની ઉદ્ધાસીનતા વાંચી લીધી!
૧૨૭૮. મારો પ્રિયતમ તો ગર્ભ કાલે જ વિખૂટો પડ્યો : પણ મારા શરીરે તો સાત દિવસથી પ્રકુલિતતા ગુમાવી દીધી છે.
સખી પ્રેમીને કહે છે :
૧૨૭૯. તેણે પ્રથમ પોતાનાં કંકણ અને નાજુક બાહુ સામે જોયું, પછી પગ તરફ નજર કરી : આટલા સંકેતો તેણે મને કર્યા.
પ્રેમી સખીને કહે છે :
૧૨૮૦. એ મને વિરહની વેદનાની વાત કરે છે અને હું પરદેશ જઈ તો સાથે લઈ જવા વિનવે છે : નેત્રોથી જ વાત કરવાની આ નાજુક કળામાં એ શ્રેષ્ઠ નીવડી.

પ્રકરણ ૧૨૯
મિલનઝંપના

પ્રેમિકા

૧૨૮૧. વિચાર માત્રથી આનંદ થાય અને દર્શન માત્રથી સુખ અનુભવાય, એ મદિરાને લીધે નહીં : પ્રેમને લીધે જ.
૧૨૮૨. વટવૃક્ષ કરતાં પ્રેમની માત્રા વધી જાય ત્યારે રાઈના ઘાણા જેવડી નારાણ પણ હૃદયમાં પ્રવેશી શકતી નથી.
૧૨૮૩. ભલે તે મારી ચિંતા ન કરે અને એને ગમે તેવું જ કરે, પણ એને જોયા વિના મારી આંખોને જંપ નહીં વળે.
૧૨૮૪. સખી! હું રોષમાં ને રોષમાં ચાલી જવા માગતી હતી : પણ મારું હૃદય રોષ ભૂલી ગયું અને પ્રિયતમના મિલન માટે દોડ્યું.
૧૨૮૫. આંખમાં અંજન કરતી વખતે અંજનશલાકાની કાળાશ આંખ જોતી નથી, તેમ મારો પ્રિયતમ મારી સમીપ હોય ત્યારે એમાં હું કલંક જોતી નથી.
૧૨૮૬. તે સમજ હોય ત્યારે એનામાં દોષ જોતી નથી : એને જોતી નથી ત્યારે એનામાં દોષ સિવાય બીજું કંઈ દેખાતું નથી.
૧૨૮૭. પ્રવાહની નીચે એને ખેંચી જાય તેવો ભયંકર આંતરપ્રવાહ છે એ જાણીને કોણ એમાં કૂદશે ? એ જાણે છે કે એની ઉપસ્થિતિમાં હું એના વિના રહી શકતી નથી, ત્યારે હું કેવી રીતે રસાણું લઈ શકું ?
૧૨૮૮. એનું શિર શરમથી નમી જતું હોય તો પણ મધમત્તને મધ ક્યારે પ અસ્વીકાર્ય નથી : હે કૃત્રિમ પ્રેમી, એવી જ રીતે મારે મન તારું હૃદય છે.

પ્રેમી

૧૨૮૯. પ્રેમ તો પુષ્પ કરતાં પણ વિશેષ કામળ છે : બહુ ઝોઝાં એની નગ્નકત જાણે છે અને સુદૃતાથી વર્તે છે.
૧૨૯૦. જ્યારે તેણે મને જોયો ત્યારે એની આંખોમાં વેદનાઓ હતી : હું એના પ્રતિ વળ્યો ત્યારે મારા કરતાં વિશેષ ગતિએ ઊડીને મારા આહુમાં આવી ગઈ.

પ્રકરણ ૧૩૦
હૃદયને ઉપાલંબ આપવો

પ્રેમિકા

૧૨૯૧. તું જુએ છે કે તેનું હૃદય તેની ઇચ્છા પૂર્ણ કરે છે : તો પછી હે મારા હૃદય, તું મારી આજ્ઞા કેમ નથી સ્વીકારતું ?
૧૨૯૨. હે હૃદય, તું જુએ છે કે એ મારી કેવી ઉપેક્ષા કરે છે : છતાં એ તારો સખા હોય એ રીતે તું અનુકૂળ થાય છે ?
૧૨૯૩. હૃદય, તું તારી પોતાની ઇચ્છાથી અને આનંદથી એને અનુસરે છે : તું મને એ પણ શીખવે છે કે ભાગ્યહીનને મિત્રો નથી હોતા ?
૧૨૯૪. એના સહવાસમાં તને આનંદ મળે છે એ દર્શાવ્યા વિના હે હૃદય, તું પ્રેમકલહમાં લિપ્ત થવાની ના પાડે છે ? તો આવી બાબતમાં તેને પોતાના અંતરંગ મિત્ર તરીકે કોણ સ્વીકારશે ?
૧૨૯૫. એ એને પ્રાપ્ત નહીં થાય એ કારણે એ ડરે છે, અને જ્યારે તે પ્રાપ્ત થયો છે ત્યારે તે તેને ગુમાવી એસશે એ કારણે ડરે છે : મારી હૃદય-વેદનાનો કોઈ અન્ત નથી.
૧૨૯૬. એવા હૃદયનો શો ઉપયોગ ? હું એકસો હોઉં છું ત્યારે એ મારો જ આહાર કરે છે.
૧૨૯૭. તેને ભૂલી જઈને જને પોતાનું સ્વમાન જાળવતાં આવડતું નથી એવા મૂર્ખ હૃદયના સમાગમમાં આવી હું મારું ગૌરવ ભૂલી ગઈ છું.
૧૨૯૮. મારું હૃદય એમ વિચારે છે કે આપણે આપણા પ્રિયતમનો અનાદર કરીએ એ આપણા માટે જ કલંકરૂપ છે : એ રીતે હૃદય સદૈવ એમનું પક્ષપાતી છે.

પ્રેમી

૧૨૯૯. એની પ્રિયતમાનું હૃદય જ સહાયની ના પાડશે તો શોકાકુલ મનુષ્યને કોણ દિલાસો આપશે ?
૧૩૦૦. જ્યારે મારું હૃદય જ મારા પક્ષે નથી, ત્યારે અપરિચિત મારી દેખલાળ ન રાખે એમાં શું આશ્ચર્ય ?

પ્રકરણ ૧૩૧

પ્રેમકલહ

સખી. પ્રેમિકાને કહે છે :

૧૩૦૧. મારી પ્રિય સખી ! એને સ્નેહાલિંગન ન કર, પણ કોઠિત થયાનો દેખાવ કર : તેની કેવી દુર્દશા થાય છે, તે ગમ્મત તો જોઈએ.
૧૩૦૨. પ્રેમકલહ એ પ્રેમનું સખરસ છે : એને વિશેષ લાંબાવો એ ભોજનમાં વધારે મીઠું નાખવા જેવું છે.
ધર્મ્યાળુ પત્ની પતિને સંબોધીને કહે છે :
૧૩૦૩. રિસાયેલી અવસ્થામાં ત્યજ દીધેલ સ્ત્રીને આલિંગન કર્યા વિના નીકળી જવું એ ધવાયેલને પુનઃ ધાયલ કરવા જેવું છે.
પતિ સ્વગત કહે છે :
૧૩૦૪. ક્રોધને લીધે અપ્રસન્ન એમી પ્રિયતમાને સાન્ત્વન આપ્યા વિના પાછા આવવું એ હુઘાતુર રોપનાં મૂળ કાપી નાખવા બરાબર છે.
૧૩૦૫. પરિપૂર્ણ શુદ્ધ મનુષ્યોને પણ પ્રિયતમાના પ્રેમકલહનું આકર્ષણ હોય છે.
૧૩૦૬. પ્રિયતમા રોષ કે અપ્રસન્નતા ન દાખવે તો પ્રેમ ઓછપ અનુભવશે.
૧૩૦૭. પ્રેમકલહમાં એક પ્રકારની વેદના રહેલી છે : પ્રત્યેક ક્ષણે વ્યક્તિએ પોતાને પૂછવું પડે છે કે પુનઃ મિલન સમીપ છે કે હજી દૂર છે ?
પત્ની સાંભળતી હોય તેમ પતિ સ્વગત કહે છે :
૧૩૦૮. હું કેટલી વેદના અનુભવું છું એ જોવા કોઈ પ્રિયજન સમીપ ન હોય તો મારા તીવ્ર સંતાપનો શો અર્થ ?
૧૩૦૯. છાયાવાળી નિકુંજમાં જ જળ આહલાદક લાગે છે : તેવી જ રીતે અત્યંત પ્રેમ કરનારમાં જ વકરીલતા શોભી બેઠે છે.
૧૩૧૦. જે મને સાન્ત્વન આપતી નથી એને માટે મારું હૃદય ખૂરતું હોય તો એ મૂર્ખાં ઝંખનાને લીધે જ.

પ્રકરણ ૧૩૨ પ્રેમકલહની સૂક્ષ્મતા

પ્રેમિકા

૧૩૧૧. સ્ત્રીઓ તને એમની આંખોથી લક્ષી જવા માગે છે ! હે ઠગારા પ્રેમી ! મને હવે તારું સ્નેહાલિંગન ન ખપે.
૧૩૧૨. મારો રોષ વધતો હતો ત્યાં જ એને ઠેસ આવી. હું 'ખમ્મા' બોલી ખેસું એટલા માટે જ ને !

પ્રેમી

૧૩૧૩. હું પુષ્પહાર પહેરું તો એ કહેશે : 'તું કોઈ સુંદરીનાં નેત્રોને રીઝવવા આ કરે છે !'
૧૩૧૪. મેં તેને કહ્યું : 'સર્વ કરતાં હું તને વધારે ચાહું છું' : અને તે ક્રોધથી લાલચોળ થઈ ગઈ. પછી પૂછવા લાગી, 'કોનાથી વધારે ? કોનાથી વધારે ચાહે છે ?'
૧૩૧૫. મેં તેને કહ્યું, 'આપણે આ જીવનમાં ક્યારેય છૂટા નહીં પડીએ' : અને, એની આંખો અશ્રુઓથી ભરાઈ આવી !
૧૩૧૬. મેં તેને કહ્યું : 'જ્યારે હું દૂર હોઉં છું ત્યારે તને યાદ કરું છું.' તે મને બાહુમાં ઝકડી લેવાની તૈયારીમાં હતી અને એકાએક ખસી ગઈ. કહેવા લાગી : 'તો તો તમે મને ભૂલી જ ગયા હશો !'
૧૩૧૭. મને હેડકી આવી. તેણે મને 'ખમ્મા' કહ્યું ; અશ્રુપૂર્ણ આંખોએ પૂછ્યું : 'અત્યારે તને કોણે યાદ કર્યો ?'
૧૩૧૮. મેં હેડકીને રોકી દીધી ત્યારે તેણે રડતાં રડતાં પૂછ્યું : 'તને કોઈ યાદ કરી રહ્યું છે તે મારાથી છુપાવવા માગે છે !'
૧૩૧૯. એને સાન્ત્વન આપવાની તમામ કળાઓ અજમાવી જોઈ તો પણ અધિક ક્રોધિત થઈ કહેવાની : 'અન્ય સાથે પ્રેમકલહ કરવાની તેં સારી તાલીમ લીધી છે !'
૧૩૨૦. તેના સૌન્દર્યને જોઈ જો હું ઉન્મત્ત દેખાઉં તો તે નિર્ભત્સના કરીને કહેવાની : 'તું કોની સાથે મારાં અંગ-ઉપાંગો સરખાવે છે ?'

પ્રકરણ ૧૩૩
પ્રેમકલહનો આનંદ

પ્રેમિકા

૧૩૨૧. પુરુષ ભલે દોષથી મુક્ત હોય, માત્ર પ્રેમકલહ જ મૈત્રીપૂર્ણ કૃપાનો અનુભવ કરાવે છે.
૧૩૨૨. પ્રિયતમ પ્રત્યે તત્કાળ ક્રોધન વર્તન નહીં કરું, કારણ કે લાગણી દુભાઈ છે એમ માની ચૂંટી ખણવાની મળ આવે છે.
૧૩૨૩. પ્રેમકલહ કરતાં ચડિયાતું સ્વર્ગ છે ખરું? એક શરતે : જળ-જમીનની માફક પ્રિયતમનું હૃદય અમારી સાથે એકરૂપ હોવું જોઈએ.
૧૩૨૪. પ્રિયતમ સાથેના મારા કલહમાં જ એવું યંત્ર પડ્યું છે, જે મારા હૃદયના કોટ-કિસ્લાઓને ઢાળી દે છે.

પ્રેમી

૧૩૨૫. પ્રિયતમાના બાહુ પ્રિયતમની પકડ છોડી દે છે ત્યારે પણ દોષમુક્ત હોઈ વ્યક્તિ આનંદ પામે છે.
૧૩૨૬. ભોજન કરતાં પાચન વિશેષ મધુર છે : સ્નેહાલિંગન કરતાં પ્રિયતમાનો કલહ વિશેષ મધુર છે.
૧૩૨૭. પ્રેમકલહમાં પ્રથમ નમતું આપનાર વિજયી બને છે : પુનઃમિલન સમયે તમને એનો ખરેખર અનુભવ થશે.
૧૩૨૮. થોડો સમય કલહનું માત્ર બહાનું કાઢી તે સ્નેહાલિંગનથી મળતા આનંદને કમનીયતા આપશે શું?
૧૩૨૯. અરે, પ્રિયતમાના ગુસ્સાને અને ક્રોધાવેશને થોડી વાર વધારે માણવા દો ! મારી એ જ પ્રાર્થના છે કે રાત્રિ ભલે એના શાસનને લંબાવે.
૧૩૩૦. પ્રેમકલહ એ પ્રેમની શોભા છે : એની ચરમ સીમા તો એકદમ નિકટનું સ્નેહાલિંગન છે.